

जानेवारी-फेब्रुवारी २०२६

आपलं मंत्रालय

एक सुसंवाद

महाराष्ट्री भाषासुहृदा
जैसी दीपांमाझि द्विवटी
कांतिथींमाझि पूर्णिमा गोमटी
तैसी भाषांमध्ये महाराष्ट्री
सर्वोत्तम

अतिथी संपादक
डॉ. उदय सामंत
मराठी भाषा विभाग, मंत्री.

६

**अभिजात मराठी भाषा :
इतिहास, वर्तमान
आणि भविष्य**

भाषा ही मानवाची एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण निर्मिती आहे. मानवाच्या प्रज्ञेचा विलास वाटतो, कारण मानवाने शोधलेली ती गोष्ट आहे. ती केवळ संवादाचे साधन नसून, समाजाची स्मृती, अनुभव, मूल्ये आणि ओळख जपणारे माध्यम आहे. लाखो वर्षे भाषेचे काम अव्याहत सुरू आहे. त्यामुळे भाषा ही लोकमातेप्रमाणे वाटते, जिची असंख्य रूपं पाहायला मिळतात. भाषा नदीप्रमाणे सतत प्रवाही असते. तिच्या प्रवासात नवे प्रवाह येतात, जुने वळण घेतात, काही प्रवाह शांतपणे मिसळतात, तर काही स्वतंत्र ओळख निर्माण करतात. मराठी भाषेचाही प्रवास असाच समृद्ध, सलग, सखोल आणि बहुरंगी आहे.

९

**जयपूर साहित्य उत्सवात
मराठी भाषा विभागाची
पताका!**

भाषा व साहित्यिक उपक्रमांमध्ये जयपूर लिटरेचर फेस्टिवल हा भारतामध्ये जागतिक पातळीवरील अत्यंत महत्त्वाचा साहित्य उत्सव असून, जगभरातून साहित्यिक यामध्ये सहभागी होत असतात. ज्यामध्ये नोबेल, बुकर, पुलित्झर, ज्ञानपीठ, साहित्य अकादमी अशा अत्यंत महत्त्वाच्या पुरस्कारांनी सन्मानित साहित्यिक उपस्थित असतात. विविध विषयांवरील शेकडो सत्रे, काटेकोरपणे वेळेचे पालन आणि एकाचवेळी अनेक ठिकाणी सुरू असलेल्या प्रत्येक सत्रास श्रोत्यांचा उदंड प्रतिसाद ही या साहित्य उत्सवाची महत्त्वाची वैशिष्ट्ये!

१२

मराठी : राजभाषा

भाषावार प्रांत रचनेनुसार दिनांक १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाल्यापासून स्वतंत्र राज्याचा प्रशासनिक कारभार मराठी भाषेतून करण्याकरिता महाराष्ट्र राजभाषा अधिनियम १९६४ अन्वये मराठी भाषा ही राजभाषा म्हणून अमलात आली. यासाठी स्वतंत्र नियम तयार करण्यात आले असून, हे नियम महाराष्ट्र राजभाषा (वर्जित प्रयोजने) नियम १९६६ अन्वये कार्यान्वित करण्यात आले आहेत. प्रशासनामध्ये मराठीचा वापर करण्याचे धोरण सन १९६४ पासून अंमलात आले असले तरी, त्याबाबत अनेकांना पुरेशी माहिती नसल्यामुळे एकूणच मराठीच्या प्राचीनत्वाची, उज्ज्वल संस्कृतीची माहिती सर्वांना व्हावी, म्हणून हा लेख लिहिण्याचे योजिले आहे.

अभिजात मराठी भाषा : इतिहास, वर्तमान आणि भविष्य	६	बदलती माध्यमं आणि बदलणारी भाषा	४२
जयपूर साहित्य उत्सवात मराठी भाषा विभागाची पताका!	९	विंदा करंदीकर जीवन गौरव पुरस्कार :	
मराठी : राजभाषा	१२	मराठी साहित्याचा नवा सन्मान	४४
नृत्याच्या वाटेवरची राजलक्ष्मी	१४	अभिजात मराठी भाषा सन्मान दिन आणि सप्ताह	४५
मराठी भाषा विभाग	१६	आंतरराष्ट्रीय मराठी मंच	४६
मराठी भाषा संचालनालय	१७	कवितांचे गाव - भिलार, उभादांडा	४७
महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ	२०	परदेशातही मायमराठीची मशाल	४९
राज्य मराठी विकास संस्था	२१	मराठी भाषा प्रचार व प्रसारासाठीचे उपक्रम	५०
मराठी विज्ञान परिषद	२२	बृहन्महाराष्ट्र आणि साहित्य संमेलन	५२
महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ	२३	मराठी भाषेचा गौरव आणि वाचन संस्कृतीची जोपासना	५३
मराठी विश्वकोशाचे अभिमान गीत	२६	मराठी भाषा युवक मंडळे	५४
मराठी भाषा भवन	२७	नवी दिल्ली व गोव्यात मराठी भाषिकांसाठी उपक्रम	५५
पुस्तकाचे गाव	२९	मातृभाषा	५६
उत्सव अभिजात मराठीचा...	३०	मराठीचा विश्वव्यापी जागर : विश्व मराठी संमेलन!	५७
मराठी साहित्यविश्वामधील कोल्हापूरचे योगदान	३१	सर्वसामान्यांचा आवाज : 'भाषिणी' ऑप!	५९
आजपर्यंतची मराठी साहित्य संमेलने	३३	प्रहसन	६१
शासकीय प्रयोजनात मराठी	३५	हस्तलिखितांची साधने	६२
स्त्री संतांचे अभंग	३६	हितोपदेश	६४
मराठीला आकार देणारे महानुभाव साहित्य	३७	अमराठी भाषिकांसाठी उपक्रम	६५
भाषेच्या इतिहासात अकोल्याचे स्थान अनन्यसाधारण	४०	विकसित महाराष्ट्र २०४७ - मराठी भाषा विभाग	६६
जिल्हा साहित्य संमेलन अनुदान योजना :		मराठी भाषा : रोजगाराच्या संधी	६७
महाराष्ट्राचे नवे सांस्कृतिक पाऊल	४१		

माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय,
महाराष्ट्र शासन

आपलं मंत्रालय

संपादन

- मुख्य संपादक ब्रिजेश सिंह
- संकल्पना, मुखपृष्ठ अजय भोसले
- व्यवस्थापकीय संपादक किशोर गांगुर्डे
- संपादक गोविंद अहंकारी
- सहसंपादक अर्चना देशमुख
अश्विनी पुजारी
- मांडणी, सजावट शैलेश कदम
- मुद्रितशोधन भाग्यश्री पेटकर
- मुद्रण वृंदावन एंटरप्रायजेस
प्रा. लि., सिडको
बस स्टॉप, ठाणे (प.)

पत्ता

माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय,
नवीन प्रशासन भवन, १७वा मजला, मंत्रालयासमोर,
हुतात्मा राजगुरू चौक, मुंबई-४०० ०३२.
Email : aaplemantralay@gmail.com

फॉलो करा...www.twitter.com/MahaDGIPR
लाइक करा...www.facebook.com/dgjipr

प्रतिक्रियांचे स्वागत

आपलं मंत्रालय या नियतकालिकाची
गुणवत्ता वाढवण्यासाठी आपल्या प्रतिक्रिया आणि
सूचनांचे स्वागत आहे.

'आपलं मंत्रालय' नियतकालिक ही गृहपत्रिका असून या अंकता
व्यक्त केलेल्या मतांशी शासन सहमत असेलच असे नाही.

सांस्कृतिक इतिहासातील अभिमानास्पद क्षण...

मराठी भाषेला अभिजात दर्जा मिळणे हा महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक इतिहासातील एक अत्यंत महत्त्वाचा आणि अभिमानास्पद क्षण आहे. ही मान्यता केवळ भाषेचा सन्मान नाही, तर मराठी भाषेच्या हजारो वर्षांच्या समृद्ध परंपरेला दिलेली योग्य दाद आहे. मौखिक व लिखित स्वरूपात पिढ्यान्पिढ्या जपलेली भाषा, साहित्य, लोककला आणि संस्कृती आज अभिजात म्हणून ओळखली जाणे, ही प्रत्येक मराठी माणसासाठी आनंदाची बाब आहे.

मराठी भाषेचे मूळ प्राचीन काळात असून, संत साहित्याने तिला लोकांच्या हृदयात स्थान दिले. संत ज्ञानेश्वर, संत तुकाराम, श्री चक्रधर स्वामी, संत जनाबाई, संत नामदेव, संत एकनाथ, समर्थ रामदास यांसारख्या संतांनी मराठी भाषेला वैचारिक आणि आध्यात्मिक उंची दिली. पुढे शाहिरी, पोवाडे, नाट्य, काव्य आणि आधुनिक साहित्य यामुळे मराठी अधिक समृद्ध होत गेली. सामाजिक परिवर्तन, स्वातंत्र्य चळवळ आणि लोकजागृतीत मराठी भाषेने महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे.

अभिजात दर्जा मिळाल्यामुळे मराठी भाषेच्या अभ्यास, संशोधन आणि संवर्धनाला अधिक चालना मिळेल. शैक्षणिक क्षेत्रात मराठी भाषेचे महत्त्व वाढेल आणि नव्या पिढीला आपल्या मातृभाषेचा अभिमान वाढेल. जागतिक पातळीवर मराठी भाषेची ओळख अधिक ठळक होईल. तसेच डिजिटल आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रात मराठीचा वापर वाढण्यास मदत होईल.

हा गौरव अनेक पिढ्यांच्या लेखक, कवी, विचारवंत, संशोधक, शिक्षक आणि तमाम मराठी भाषाप्रेमी यांच्या अथक परिश्रमांचे फलित आहे. त्यांच्या योगदानामुळेच आज मराठी भाषेला हा मान मिळाला आहे. महाराष्ट्र शासन मराठी भाषेच्या जतन, संवर्धन आणि प्रसारासाठी सातत्याने प्रयत्नशील राहील.

—: डॉ. उदय सामंत,
मंत्री, मराठी भाषा विभाग, महाराष्ट्र शासन.

अभिजात मराठी भाषा : परंपरा आणि विकासाचा प्रवास

मराठी भाषा ही केवळ संवादाची साधी व्यवस्था नसून महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक अस्मितेचा, सामाजिक जडणघडणीचा आणि वैचारिक परंपरेचा मूलाधार आहे. प्राचीन काळापासून आजपर्यंत मराठी भाषेने जो प्रदीर्घ आणि समृद्ध प्रवास केला आहे, त्यामध्ये तिची सर्जनशीलता आणि टिकाऊपणा स्पष्टपणे दिसून येतो. संस्कृत, प्राकृत आणि अपभ्रंश या भाषांच्या प्रभावातून विकसित झालेली मराठी, काळाच्या ओघात स्वतंत्र ओळख निर्माण करणारी सशक्त भाषा म्हणून उभी राहिली आहे. या ऐतिहासिक, साहित्यिक आणि सांस्कृतिक परंपरेमुळे मराठी भाषेला अभिजात दर्जा प्राप्त होणे ही काळाची गरज आणि योग्य दखल म्हणावी लागेल.

मराठी भाषेचा विकास हा केवळ राजदरबार, धर्मग्रंथ किंवा विद्वानांच्या चौकटीत सीमित राहिलेला नाही, तर तो सामान्य जनतेच्या जीवनाशी निगडित राहिला आहे. संत ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरीच्या माध्यमातून तत्त्वज्ञान लोकभाषेत आणले, तर संत तुकाराम, संत नामदेव आणि संत एकनाथ यांनी अभंग व भारुडांतून मराठीला लोककल्याणाची भाषा बनवले. याच परंपरेतून मराठी भाषेचा आशय अधिक व्यापक, समृद्ध आणि लोकाभिमुख होत गेला.

मोडी लिपीतील कागदपत्रे, बखरी आणि आज्ञापत्रे यांमधून मराठीच्या शासकीय वापराची परंपरा दिसून येते. पुढे ब्रिटिश काळात शिक्षण, वृत्तपत्रे, नाटक आणि आधुनिक साहित्यप्रकार यांच्या माध्यमातून मराठी भाषेने आधुनिकतेकडे वाटचाल केली.

स्वातंत्र्योत्तर काळात मराठी साहित्याने सामाजिक वास्तव, मानवी संवेदना आणि बदलत्या काळाचे प्रश्न प्रभावीपणे मांडले. आजच्या डिजिटल युगातही मराठी भाषा नवनव्या माध्यमांतून जागतिक स्तरावर पोहोचत आहे. मात्र, या प्रवासात भाषेची शुद्धता, दर्जा आणि

सांस्कृतिक मूल्ये जपणे अत्यावश्यक आहे. अभिजात दर्जा म्हणजे भूतकाळाचा गौरव नव्हे, तर वर्तमानात गुणवत्ता राखून भविष्याकडे आत्मविश्वासाने वाटचाल करण्याची जबाबदारी होय. मराठी भाषा ही जिवंत, सशक्त आणि सतत विकसित होत राहणारी आहे. तिचे जतन आणि संवर्धन हे आपले सामूहिक कर्तव्य आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात मराठी साहित्याने केवळ मनोरंजनापुरते मर्यादित न राहता समाजाचे आरसेपण स्वीकारले. ग्रामीण-शहरी संघर्ष, सामाजिक विषमता, स्त्रीजीवनाचे प्रश्न, दलित आणि उपेक्षित घटकांचे वास्तव, मानवी नातेसंबंधांतील गुंतागुंत तसेच व्यक्तिस्वातंत्र्याची जाणीव या सर्व विषयांचे प्रभावी आणि प्रामाणिक चित्रण मराठी साहित्याने केले. कादंबरी, कथा, कविता, नाटक आणि ललित लेखन या सर्व साहित्यप्रकारांतून बदलत्या काळाचे प्रश्न संवेदनशीलतेने मांडले गेले. यामुळे मराठी साहित्याला केवळ कलात्मक मूल्यच नव्हे, तर सामाजिक जाणीव आणि वैचारिक खोलीही प्राप्त झाली.

आजच्या डिजिटल युगात मराठी भाषा नव्या माध्यमांतून अधिक व्यापक स्वरूपात प्रकट होत आहे. सोशल मीडिया, ब्लॉग्स, पॉडकास्ट, वेबमालिका, चित्रपट आणि डिजिटल प्रकाशनांच्या माध्यमातून मराठी भाषा जागतिक स्तरावर पोहोचत आहे. परदेशात राहणाऱ्या मराठी भाषिकांमुळे मराठीला आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठ मिळत असून नव्या पिढीला भाषेशी जोडून ठेवण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य या माध्यमांतून घडत आहे. मात्र, या वेगवान प्रवासात भाषेची शुद्धता, शब्दसंपदा, व्याकरण आणि सांस्कृतिक मूल्ये जपणे तितकेच आवश्यक आहे.

ब्रिजेश सिंह
(मुख्य संपादक)

अभिजात मराठी भाषा : इतिहास, वर्तमान आणि भविष्य

डॉ. किरण हरिभाऊ कुलकर्णी (भा.प्र.से.)
सचिव, मराठी भाषा विभाग, महाराष्ट्र शासन.

रामराम मंडळी!

जयपूर साहित्य महोत्सवामध्ये विविध राज्यांतील; तसेच परदेशी प्रतिनिधी मोठ्या संख्येने उपस्थित असताना, मराठी श्रोत्यांच्या साक्षीने व्याख्यानाची सुरुवात 'रामराम मंडळी' या शब्दांनी करण्यात आली. अत्यंत सहज, सोप्या आणि आपुलकीच्या या अभिवादानाला उपस्थितांकडून उत्स्फूर्त प्रतिसाद मिळाला. औपचारिकतेच्या चौकटीत अडकलेला संवाद क्षणार्धात मोकळा झाला आणि मराठी भाषेतील भावनिक जिव्हाळा, संवादसामर्थ्य आणि सांस्कृतिक आपुलकी यांचे प्रभावी दर्शन घडले. मराठी भाषेतील अभिवादानामधील माधुर्य, गोडवा आणि आत्मीयता एकदा अनुभवास आल्यानंतर रामराम मंडळी या शब्दांनी संवादाची सुरुवात करण्याची सवय निर्माण होते. हा अनुभव केवळ भाषिक नसून सांस्कृतिक आहे. भाषा ही केवळ शब्दांची रचना नसून ती समाजाच्या भावविश्वाचे प्रतिबिंब असते, याची ही ठळक प्रचिती आहे.

वैचारिक परंपरा जपण्याची शासनाची भूमिका

सांस्कृतिक कार्य विभागाने अत्यंत नियोजनबद्ध, सुसूत्र आणि प्रभावी पद्धतीने ही व्याख्यानमाला आयोजित केलेली असून तिची संकल्पना सामाजिक, सांस्कृतिक आणि वैचारिक दृष्टीने अत्यंत स्तुत्य आहे. पूर्वी समाजामध्ये व्याख्यान, परिसंवाद आणि वैचारिक संवादाची परंपरा व्यापक स्वरूपात अस्तित्वात होती. राजदरबार, मठ, वाडे, मंदिरे आणि सार्वजनिक स्थळे ही विचारविनिमयाची केंद्रे होती. कालांतराने जीवनशैलीतील बदल, माध्यमांचे स्वरूप आणि संवादपद्धती बदलल्यामुळे ही परंपरा काही प्रमाणात क्षीण झाली.

अशा वेळी वैचारिक संवादाच्या परंपरा जतन करणे, त्यांना आधुनिक संदर्भ देणे आणि नव्या पिढीपर्यंत पोहोचवणे ही केवळ सामाजिक जबाबदारी न राहता शासनाची एक महत्त्वाची सांस्कृतिक जबाबदारी ठरते. शासन हे केवळ प्रशासकीय यंत्रणा नसून, समाजाच्या बौद्धिक व सांस्कृतिक स्मृतीचे रक्षण करणारे संस्थात्मक रूप आहे. या भूमिकेतून सांस्कृतिक कार्य विभागामार्फत ही व्याख्यानमाला आयोजित करण्यात आली आहे, ही बाब विशेष उल्लेखनीय आणि अभिन्नदनीय आहे.

सांस्कृतिक दिशादर्शक

व्याख्यानमालेतील विषयांची निवड अत्यंत विचारपूर्वक करण्यात

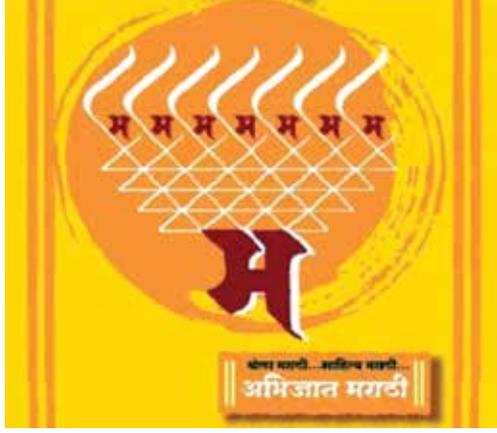
आलेली आहे. पहिल्या दिवशी वर्तमान आणि भविष्य यांचा सेतू, दुसऱ्या दिवशी भूतकाळ आणि वर्तमान यांचा संवाद, तर तिसऱ्या दिवशी इतिहास, वर्तमान आणि भविष्य यांचा समन्वय साधण्यात आला आहे. त्यामुळे या विषयाचा पैस अतिशय विस्तारला आहे. ही रचना दर्शविते की, भाषा ही स्थिर नसून, काळानुरूप बदलत असताना तिच्या मुळांशी नाते टिकवून ठेवणे किती आवश्यक आहे, याची जाणीव शासनस्तरावर आहे. मराठी भाषा विभागाच्या सचिवांचा या उपक्रमामध्ये सक्रिय सहभाग असल्यामुळे शासन, भाषा आणि समाज यांच्यातील नाते अधिक सशक्तपणे अधोरेखित झाले आहे. शासनाची भूमिका येथे केवळ कार्यक्रम आयोजित करणारी नसून, वैचारिक दिशा देणारी, धोरणात्मक पाठबळ देणारी आणि भविष्यातील सांस्कृतिक वाटचाल ठरविणारी आहे.

या व्याख्यानमालेत वक्ता म्हणून बोलताना तीन भागांमध्ये मांडणी करणार आहे. स्वतः प्रशासक असण्यासोबतच लेखक आणि मराठी भाषेचा अभ्यासकही असल्यामुळे व्याख्यानाचा पहिला भाग मराठी भाषाप्रेमी म्हणून वैयक्तिक, साहित्यिक आणि सांस्कृतिक जाणिवांनी समृद्ध आहे, तर दुसरा भाग अभिजात मराठी भाषेबाबतच्या मराठी भाषा विभागाच्या धोरणात्मक भूमिका, भावी योजना आणि अंमलबजावणी यांवर केंद्रित आहे. ही द्विसूत्री मांडणी म्हणजे प्रशासकीय विचार आणि सांस्कृतिक संवेदना यांचा सुसंवादी संगम आहे.

लोकमाता भाषा : मानवी प्रज्ञेचा विलास

भाषा ही मानवाची एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण निर्मिती आहे. मानवाच्या प्रज्ञेचा विलास वाटतो, कारण मानवाने शोधलेली ती गोष्ट आहे. ती केवळ संवादाचे साधन नसून, समाजाची स्मृती, अनुभव, मूल्ये आणि ओळख जपणारे माध्यम आहे. लाखो वर्षे भाषेचे काम अव्याहत सुरू आहे. त्यामुळे भाषा ही लोकमातेप्रमाणे वाटते, जिची असंख्य रूपे पाहायला मिळतात. भाषा नदीप्रमाणे सतत प्रवाही असते. तिच्या प्रवासात नवे प्रवाह येतात, जुने वळण घेतात, काही प्रवाह शांतपणे मिसळतात, तर काही स्वतंत्र ओळख निर्माण करतात. मराठी भाषेचाही प्रवास असाच समृद्ध, सलग, सखोल आणि बहुरंगी आहे.

आज जगातील प्रमुख भाषांमध्ये मराठी भाषेचा समावेश होतो. सुमारे १४ कोटींहून अधिक लोक मराठी भाषा वापरतात. लोकसंख्येच्या दृष्टीने मराठी ही जगातील अग्रगण्य भाषांपैकी एक आहे. मात्र संख्येपुरतीच ही भाषा मोठी नाही, तर तिची साहित्यिक, सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक

परंपरा ही तिची खरी ताकद आहे. आदर्शपालनापेक्षा नव आदर्शांची प्रस्थापना करतं ते अभिजात. संकेत पालनापेक्षा नवसंकेत प्रतिष्ठापना करतं ते अभिजात अशी अभिजात भाषेची व्याख्या अधिक सयुक्तिक ठरेल. या निकषांवर मराठी भाषा खरी उतरते. ज्ञानपीठ पुरस्कार विजेते भालचंद्र नेमाडे यांची 'कोसला' ही कादंबरी याचे उत्तम उदाहरण आहे. अभिजाततेची ही मांडणी भाषेबाबत होऊ शकते तशी कलांबाबतही होऊ शकते. आणि त्यातून ही संकल्पना अधिकाधिक स्पष्ट होत जाईल.

अभिजात दर्जा : संवर्धन आणि विकासाची जबाबदारी

मराठी भाषेला अभिजात दर्जा मिळविण्याचा प्रयत्न हा केवळ प्रशासकीय प्रक्रियेचा भाग नव्हता, तर मराठी भाषिक समाजाच्या सांस्कृतिक मुळांचा शोध घेण्याचा एक व्यापक प्रयत्न होता. वस्तुतः मराठी भाषा पूर्वीपासूनच अभिजात आहे. शासनाकडून मिळालेला अभिजात दर्जा हा तिच्या गुणवत्तेची अधिकृत मान्यता आहे; मात्र कोणत्याही भाषेची अभिजातता ही केवळ शासकीय अधिसूचनेवर अवलंबून नसते. ती तिच्या दीर्घकालीन इतिहासावर, मौलिक साहित्यपरंपरेवर आणि समाजमानसावर आधारित असते.

केंद्र शासनामार्फत दिलेला अभिजात दर्जा हा भाषा संवर्धनासाठी असलेल्या विविध योजनांतर्गत दिलेली एक अधिकृत मान्यता आहे. या दर्जाचा मुख्य उद्देश संबंधित भाषेच्या जतन, संशोधन, संवर्धन आणि जागतिक प्रसारासाठी अधिक प्रभावी आणि संस्थात्मक उपाययोजना राबविणे हा आहे.

केंद्र व राज्य यांचे समन्वयात्मक उत्तरदायित्व

अभिजात भाषांसाठी केंद्र शासनामार्फत स्वतंत्र योजना राबविण्यात येते. या योजनेतर्गत निश्चित निकषांनुसार पात्र ठरणाऱ्या भाषांना अभिजात दर्जा प्रदान करण्यात येतो. प्रारंभी संस्कृत, तमिळ, तेलुगू, मल्याळम यांसारख्या भाषांना हा दर्जा देण्यात आला. त्यानंतर बंगाली, उडिया; तसेच मराठी, पाली आणि प्राकृत या भाषांचा समावेश झाला. सध्या एकूण ११ भाषांना हा दर्जा प्राप्त झाला असून, त्यांच्यासाठी केंद्र शासनाची स्वतंत्र योजना कार्यरत आहे.

ही योजना लवचिक स्वरूपाची असून, प्रत्येक राज्याने आपल्या भाषेसाठी आवश्यक उपक्रमांचे प्रस्ताव केंद्र शासनाकडे सादर करणे अपेक्षित असते. केंद्र शासनाच्या आर्थिक मर्यादांच्या अधीन राहून या प्रस्तावांना अनुदान मंजूर करण्यात येते. या योजनेतर्गत प्रत्येक अभिजात भाषेसाठी 'सेंटर ऑफ एक्सलन्स' स्थापन करण्याची तरतूद आहे.

अभिजात मराठीसाठी 'सेंटर ऑफ एक्सलन्स':

धोरणात्मक तयारी

मराठीपूर्वी अभिजात दर्जा प्राप्त झालेल्या भाषांसाठी म्हैसूर येथे भारतीय भाषा संस्थान अंतर्गत 'सेंटर ऑफ एक्सलन्स' स्थापन करण्यात आले असून, तमिळ भाषेसाठी तामिळनाडूमध्ये स्वतंत्र केंद्र कार्यरत आहे. महाराष्ट्रासाठी मुंबई येथे असे केंद्र स्थापन करण्याबाबत प्रस्ताव सादर करण्यात आला असून, त्यास मान्यता मिळण्याची दाट शक्यता आहे. फेब्रुवारी-मार्चपर्यंत याबाबत केंद्र शासनाकडून अधिसूचना प्रसिद्ध होण्याची अपेक्षा आहे. या 'सेंटर ऑफ एक्सलन्स'च्या माध्यमातून आपले अभिजात भाषाविषयक प्रस्ताव केंद्र शासनाकडे पाठवण्यात येणार आहेत.

अभिजात मराठी भाषाविषयक अधिक सर्जनशील आणि अधिक सखोल व व्यापक कार्य करण्याची महाराष्ट्राची क्षमता लक्षात घेता या अधिसूचनेची प्रतीक्षा न करता मराठी भाषा विभागाने अभिजात मराठीसाठी सविस्तर प्रकल्प अहवाल (डिटेल्ड प्रोजेक्ट रिपोर्ट - डीपीआर) तयार करण्याचे कार्य सहा महिन्यांपूर्वीच हाती घेतले आहे. विविध क्षेत्रांतील तज्ज्ञ, अभ्यासक, संशोधक आणि तांत्रिक सल्लागार यांच्या सहकार्याने हा अहवाल सध्या अंतिम टप्प्यात आहे. ही पूर्वतयारी शासनाच्या दूरदृष्टीचे आणि सक्रिय भूमिकेचे द्योतक आहे.

वेरुळचे लेणे कैलासकाव्य, ज्ञानेश्वरी हे काव्यकैलास आणि

नेतृत्वाची जबाबदारी

मराठी भाषेच्या इतिहासाच्या दृष्टीने इसवी सनपूर्व चौथ्या शतकात वररुची (कात्यायन) यांनी 'प्राकृतप्रकाश' या ग्रंथात महाराष्ट्री प्राकृतच्या व्याकरणाचा सविस्तर उल्लेख केला आहे. या ग्रंथातील १३ अध्यायांपैकी नऊ अध्याय महाराष्ट्री प्राकृतसाठी समर्पित आहेत. उर्वरित भाषांच्या बाबतीत व्याकरण कोणते नियम असावेत याबाबत शेष महाराष्ट्रिवत् असे नमूद आहे. यावरून महाराष्ट्री प्राकृतचे महत्त्व अधोरेखित होते.

हाल सातवाहनांनी संकलित केलेल्या 'गाथा सप्तशती'मुळे मराठी भाषेचे प्राचीनत्व सिद्ध होते. ज्ञानेश्वरी, लिळाचरित्र, महानुभाव साहित्य, संतपरंपरा, शाहिरी आणि आधुनिक साहित्य या सर्व योगदानातून मराठी भाषेची मौलिकता आणि स्वयंभूत्व सिद्ध होते आणि हजारो वर्षांच्या सातत्यपूर्ण प्रवासात मराठीचं बदलत गेलेलं रूप यातून मराठी भाषेचा सलग आणि समृद्ध प्रवास स्पष्टपणे दिसून येतो.

मात्र या दीर्घ इतिहासाच्या संशोधनात अजूनही मोठी पोकळी आहे. इ.स.पू. चौथ्या शतकापासून सुमारे ८०० वर्षे महाराष्ट्री प्राकृतचा काळ मानला जातो, तर त्यानंतरच्या मराठी भाषेच्या रूपाला अपभ्रंश भाषा म्हटले जाते. या दोन्ही काळांमध्ये अनेक सुंदर ग्रंथ निर्माण झालेले आहेत. मात्र या काळातील साहित्यावर, भाषिक मौलिकतेवर म्हणावं तितकं संशोधन झालेलं नाही. ज्ञानेश्वरी आणि लीळाचरित्र या जगन्मान्य ग्रंथांची निर्मिती ही अक्षरशः सूर्य उगवावा इतकी देदिप्यमान आहे, जी तत्कालीन मराठी भाषेमध्ये आहे. ब्रिटिश काळात इंग्रजी भाषेच्या सान्निध्यात मराठी भाषेचा लहेजा बदलला आणि ही भाषा आधुनिक मराठी म्हणून प्रकट झाली. म्हणजे मराठी भाषेचे प्रतिभा-माधुर्य हे सलग आहे. विद्यापीठांमधील संशोधन प्रामुख्याने संतसाहित्यापासून पुढील काळापुरते मर्यादित राहिले आहे. त्याआधीच्या सुमारे दीड हजार वर्षांच्या कालखंडातील ताम्रपट, शिलालेख, हस्तलिखिते आणि पोथ्यांचा अभ्यास तुलनेने कमी झाला आहे. या वस्तुस्थितीची नोंद घेऊन ही उणीव भरून काढणे ही शासनाची महत्त्वाची जबाबदारी आहे. पूर्वी संस्कृत आणि मराठीचे नाते होते. तसेच आता इंग्रजी आणि मराठीचे आहे. तसेच मराठीचं उत्तर भारतीय आणि दक्षिणेतील द्राविडी भाषांशी दृढ नातं आहे. या सर्व भाषिकभगिनींची एकमेकींशी देवाणघेवाण आहे. महाराष्ट्राचे वैशिष्ट्यपूर्ण भौगोलिक स्थान यातून भाषिक अंगाने उत्तर आणि दक्षिण भारताचे नेतृत्व महाराष्ट्राकडे आपसूकच येते, यायला हवे. नुकतीच महाराष्ट्राच्या वतीने अभिजात भारतीय भाषांची राष्ट्रीय परिषद अमरावतीत संपन्न झाली जी देशातील पहिली परिषद होती! या परिषदेत भाषिणी अंपच्या माध्यमातून भारतीय भाषांतून इंग्रजी या माध्यम-भाषेशिवाय संवाद घडवून आणण्याची ऐतिहासिक कामगिरी महाराष्ट्राने या परिषदेत

केली. मराठीसोबत प्राकृत भाषेलाही अभिजात भाषेचा दर्जा मिळाला आहे, जिचा महाराष्ट्राशी नैसर्गिक अनुबंध आहे. त्यामुळे महाराष्ट्राला आता दोन अभिजात भाषा मिळाल्या आहेत, असेही एक इंटरप्रिटेशन आहे. तर प्रमाणभाषा हा ज्ञानसंप्रेषणातील एक सेतू आहे. अभिजात मराठी भाषेच्या अशा असंख्य पैलूंचा विचार करून मराठी भाषा विभागाने अभिजात भाषेचा दर्जा मिळाल्याला एक वर्ष पूर्ण होत असताना, अभिजात मराठी भाषेचा अहवाल ग्रंथरूपात प्रकाशित केला आणि हे पैलू विशद करणारे दोन विशेष दिवाळी अंक 'नवभारत' आणि 'हेमांगी' या नियतकालिकांच्या माध्यमातून प्रकाशित केले. तसेच ११ अभिजात भारतीय भाषांची ओळख हा एक ग्रंथ प्रकाशित केला. भाषा, साहित्य आणि कलाकृती याबाबत विविध वाद, प्रतिवाद आणि संवाद यांना जागा आहे, असा हा महाराष्ट्र आहे. आपण असे राहू तेव्हाच अभिजात कलाकृती यापुढेही निर्माण करू शकू, असा सार्थ विश्वास वाटतो, कारण अभिजात, सुंदर असं काही निर्माण व्हायला जी पार्श्वभूमी लागते ती अशा वेगवेगळ्या विचारांतून येते.

हस्तलिखिते, लिपी आणि डिजिटल भविष्य

मराठी भाषेचे स्वरूप काळानुसार बदलत गेले, तशीच मराठी भाषेची लिपीही काळानुसार बदलत गेली आहे. ब्राह्मी, मोडी, देवनागरी अशा विविध लिप्यांमधून मराठीचा प्रवास झाला आहे. लिळाचरित्र २५ लिप्यांमध्ये आहे आणि हे महानुभावीयांचे मराठीसाठीचे अद्वितीय योगदान आहे. या लिप्या उलगडणं हे एक मोठं काम बाकी आहे. देवनागरी लिपी हा तंत्रज्ञानाचा प्रसाद आहे, जी मुद्रणकलेच्या आगमनाने स्वीकारलेल्या बाळबोध लिपीतून आली. आज डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे मराठी भाषेला नवे आयाम प्राप्त होत आहेत. विविध फॉन्ट्स, भाषांतर प्रणाली, कृत्रिम बुद्धिमत्तेवर आधारित साधने आणि 'भाषिणी'सारखे उपक्रम यामुळे मराठीचा वापर अधिक व्यापक आणि प्रभावी होत आहे. क्राऊड सोर्सिंगमुळे ही व्यापकता वाढत जाणार आहे आणि त्यासाठी अधिकाधिक मराठी शब्द मोबाइलवर वापरणे हे अतिशय महत्त्वाचे ठरेल. 'भाषिणी'च्या माध्यमातून सुमारे चार लाख मराठी शब्द वापरात आणले जात आहेत. तसेच मराठीच्या विविध बोलींचे हेल आणि वैशिष्ट्ये यावरही काम सुरु आहे. याबाबत आपण देशात सर्वात पुढे आहोत! इथेही महाराष्ट्र नेतृत्वाच्या भूमिकेत आहे.

अभिजात मराठी भाषेबाबत एक अतिशय मौलिक बाब म्हणजे महाराष्ट्रात घरोघरी, देवळांमध्ये, मठांमध्ये आणि खासगी संग्रहांमध्ये असंख्य पोध्या आणि हस्तलिखिते जतन केलेली आहेत. त्यातून भाषिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक ठेवा, ज्ञान जतन केले गेले आहे, जे वर्तमान आणि भविष्यासाठीही महत्त्वपूर्ण आहे. यांची नोंदणी, जतन, संवर्धन आणि डिजिटायझेशन करणे हे अत्यंत महत्त्वपूर्ण आणि तांत्रिक व कौशल्यपूर्ण कार्य आहे. राज्य अभिलेखागारामध्ये उपलब्ध सुमारे साडे सतरा कोटी दस्तऐवजांचे डिजिटायझेशन करण्याचे नियोजन शासनस्तरावर करण्यात आले आहे. महाराष्ट्र राजभाषा अधिनियम १९६४ मधील तरतुदीनुसार प्रत्येक कार्यालयातील मराठी भाषा अधिकाऱ्याच्या मदतीने हे काम अधिक गतीने आणि दर्जेदारपणे करण्याचा आमचा प्रयत्न आहे.

शासनाची व्यापक भूमिका : सॉफ्ट पॉवरचा विकास

स्वातंत्र्योत्तर काळात महाराष्ट्राने कृषी, औद्योगिकीकरण, पायाभूत सुविधा आणि गुंतवणूक या क्षेत्रांमध्ये मोठी प्रगती केली आहे. आता

पुढील टप्पा 'सॉफ्ट पॉवर' म्हणजे कला, संस्कृती, भाषा, क्रीडा आणि वारसा यांच्या विकासाचा आहे. या क्षेत्रात शासनाने नियोजनबद्ध, दीर्घकालीन आणि समन्वयात्मक धोरण आखणे आवश्यक आहे.

मराठी भाषा विभागामार्फत हस्तलिखित संवर्धन, संशोधन, अनुवाद, डिजिटल शब्दसंपदा, बोलीभाषांचे दस्तऐवजीकरण आणि रोजगारनिर्मिती यासारखे उपक्रम राबविण्यात येत आहेत. मराठी विषयातील पदवीधरांना या प्रकल्पांमध्ये सहभागी करून शाश्वत रोजगारनिर्मितीचा उद्देशही साध्य केला जात आहे. यासाठी संशोधनाबाबतही विद्यापीठांनाही सोबत घेण्यात येत आहे आणि याबाबत महाराष्ट्रातील विद्यापीठांचा प्रतिसाद तर सकारात्मक आहेच; परंतु राज्याबाहेरही याबाबत अतिशय चांगले सहकार्य मिळत आहे. नुकतेच राजस्थानचे राज्यपाल महोदय यांनी कुलपती या नात्याने राजस्थानमधील अनेक विद्यापीठांमध्ये मराठी अध्यासन निर्माण करण्यात संपूर्ण सहकार्य करण्याची तयारी दर्शवली. याव्यतिरिक्त प्रकाशन आणि अनुवाद यासाठीही नियोजन करण्यात येत आहे. त्यासाठी आवश्यक तिथे तंत्रज्ञानाची जोड देण्यात येत आहे. अनुवादासाठी अनुवाद अकादमी स्थापन करण्याची कार्यवाही सुरु आहे.

एक महत्त्वाची बाब आवर्जून नमूद करावी लागेल की, भाषेचे अस्तित्व हे तिच्या वापरावर अवलंबून असते. समाजाच्या भावना, अनुभव आणि सांस्कृतिक ओझे भाषा वहन करत असते. म्हणून भाषेचे आपण देणे लागतो. त्यामुळे अधिकाधिक शब्द, एकाच आशयाला व्यक्त करणारे विविध पर्यायी शब्द वापरत राहणे हे मोठे योगदान आपण आपल्या भाषेला देऊ शकतो. तंत्रज्ञानामुळे मशीन ट्रान्सलेशन सक्षम होत असून, मराठीतील स्पेल चेक, शब्द पर्याय, प्रेडिक्टिव्ह टायपिंग यांसारख्या सुविधा विकसित करण्यासाठी लोकांनी मोबाइलवर अधिकाधिक मराठी टाइप करावे. मराठी भाषा जपणे म्हणजे केवळ भूतकाळाची आठवण जपणे नव्हे, तर भविष्याची पायाभरणी करणे होय.

एकूणच, शासन, समाज आणि तंत्रज्ञान यांचा समन्वय साधून मराठी भाषेला अधिक सशक्त, अधिक सक्षम आणि अधिक जागतिक बनविणे ही सामूहिक जबाबदारी आहे. इतिहासातली नेणीव, वर्तमानातील जाणीव यांच्या मिलाफातून आपल्याला भविष्यातील शहाणीव निर्माण करायची आहे. आत्मघाती संकुचित अस्मिता आणि अर्थशरण जागतिकता या दोन्हींतून मार्ग काढत आपल्या भाषेला टिकवणं, मोठं करत नेणं आणि सपाटीकरण व सुमारीकरण हे दोन धोके टाळून बोली भाषांच्या मूळ सौंदर्यासह हा अज्ञाताचा भाषिक प्रवास एकीच्या बळावर मोठ्या हिमतीने करू या आणि शेवटी एवढेच सांगावेसे वाटते की, ज्ञात मार्गावर चालत असताना अज्ञाताच्या वळणावरही पाऊल टाकण्याचे धैर्य आपल्यात असले पाहिजे. बदल स्वीकारत, नव्या शक्यतांना कवेत घेत, आपल्या भाषेचा प्रवास अधिक व्यापक, अधिक सशक्त आणि अधिक उज्वल करण्याची हीच खरी मराठी ओळख आहे.

संदर्भ : सांस्कृतिक कार्य विभाग व पु. ल. देशपांडे महाराष्ट्र कला अकादमी, मुंबई यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित करण्यात आलेल्या व्याख्यानमालेतील २४ जानेवारी २०२६ रोजी झालेल्या डॉ. किरण हरिभाऊ कुलकर्णी (भा.प्र.से.), सचिव, मराठी भाषा विभाग, महाराष्ट्र शासन यांच्या व्याख्यानाचा सारांश आहे.

शब्दांकन : अंजली ढमाळ, राज्यकर, उपआयुक्त तथा उपसंचालक, मराठी भाषा विभाग.

जयपूर साहित्य उत्सवात मराठी भाषा विभागाची पताका!

अंजली ढमाळ

राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर 'जगातील सर्वात मोठा साहित्यिक उत्सव' अशी ख्याती असणाऱ्या जयपूर साहित्य उत्सवाचे १९वे पर्व राजस्थानमधील जयपूर येथे १५ ते १९ जानेवारी २०२६ या कालावधीत संपन्न झाले. यंदा मराठी भाषा संवर्धन पंथरवड्यात मा. उदय सामंत, मंत्री, मराठी भाषा विभाग, महाराष्ट्र शासन यांच्या मार्गदर्शनाखाली व डॉ. किरण कुलकर्णी, सचिव, मराठी भाषा विभाग, महाराष्ट्र शासन यांच्या नेतृत्वाखाली या साहित्य उत्सवामध्ये या वर्षी प्रथमतःच मराठी भाषा विभाग सहभागी झाला. भाषा व साहित्यिक उपक्रमांमध्ये जयपूर लिटरेचर फेस्टिवल हा भारतामध्ये जागतिक पातळीवरील अत्यंत महत्त्वाचा साहित्य उत्सव असून, जगभरातून साहित्यिक यामध्ये सहभागी होत असतात. ज्यामध्ये नोबेल, बुकर, पुलित्झर, ज्ञानपीठ, साहित्य अकादमी अशा अत्यंत महत्त्वाच्या

पुरस्कारांनी सन्मानित साहित्यिक उपस्थित असतात आणि भाषा, साहित्य व एकूणच भवतालाबद्धल अतिशय गांभीर्याने चिंतन व चर्चा होतात. विविध विषयांवरील शेकडो सत्रे, काटेकोरपणे वेळेचे पालन आणि एकाचवेळी अनेक ठिकाणी सुरु असलेल्या प्रत्येक सत्रास श्रोत्यांचा उदंड प्रतिसाद ही या साहित्य उत्सवाची महत्त्वाची वैशिष्ट्ये!

येथील प्रत्येक सत्राच्या शेवटी १० मिनिटे प्रश्नोत्तरांसाठी होती. अतिशय अभ्यासपूर्ण व विचारप्रवर्तक प्रश्न यायचे ज्यातून श्रोत्यांचे प्रगाढ वाचन व प्रगल्भता दिसून येत होती. प्रत्येक सत्रात वक्ते व संवादक यांच्यासोबत, मूकबधिर श्रोत्यांसाठीही संवादक होते. सत्रानंतर त्या सत्रातील लेखक/कवी यांची त्यांच्या पुस्तकावर स्वाक्षरी घेण्यासाठी विशेष 'Author signing' डेस्क ठेवलेला होता. याठिकाणी वाचक रांगा लावून उभे असायचे. खरंतर या सत्रांबद्दल बोलावं तितकं कमीच आहे. एका उंचीवरची वैचारिकता, चिंतनशीलतेची खोल डूब आणि संपूर्ण वातावरणात ऊर्जस्वल स्पंदनं उपस्थितांना

एरवीच्या सगळ्या ग्रॅविटीतून मुक्त करत होते.

या साहित्य उत्सवाची १९ वर्षांची परंपरा आहे. प्रत्येक सेशनमध्ये भाषा, साहित्य, संस्कृती, लोकसंस्कृती, मौखिक संस्कृती, चित्रकलेसह इतर कलादालने हे या फेस्टिवलचे महत्वाचे वैशिष्ट्य आहे. भारतभरातून व जगभरातून साहित्य क्षेत्रातील नामवंत मंडळी दरवर्षी या साहित्य उत्सवामध्ये श्रोते म्हणूनही सहभागी होत असतात. या फेस्टिवलचे आणखी वैशिष्ट्य म्हणजे भाषांतरकारांचा, अनुवादकांचा प्रत्यक्ष सहभाग, अनुवादासंबंधीचे, भाषांतरासंबंधीचे व स्वामीत्व हक्काबाबतचे करार येथे होतात. साहित्यसरिता जगभरात वाहती राहावी, यासाठी अतिशय गांभीर्यपूर्वक व उच्च व्यावसायिकतेतून केलेले प्रयत्न, व्यवस्था या ठिकाणी पाहायला मिळाली.

सुरू होते. मराठी भाषा विभागाच्या चारही घटक संस्थांची प्रकाशने व त्याविषयीची मराठी अभिजात लेखन परंपरेची ग्रंथदालनात चित्र प्रदर्शनाच्या रूपात मांडणी केली होती. याच ग्रंथदालनात मराठी भाषिक व इतर भाषिक साहित्यिक समीक्षक भाषा अभ्यासक यांच्यासाठी विशेष संवाद सत्राचे आयोजन केले होते. यामध्ये पॉप्युलर प्रकाशाचे हर्ष भटकळ, रोहन प्रकाशानाचे रोहन चंपानेरकर, यांच्यापासून ते एनसीपीएच्या ग्रंथालय व दस्तऐवजीकरण विभागाच्या विभाग प्रमुख डॉ. सुजाता जाधव, मराठीतील ज्येष्ठ कवयित्री कल्पना दुधाळ, युवा साहित्य अकादमी पुरस्कार प्राप्त लेखक प्रदीप कोकरे, ग्रंथाली वाचक चळवळीच्या विश्वस्त मृणमयी भजक व लतिका भानुशाली, राष्ट्रपती पुरस्काराने सन्मानित ज्येष्ठ सामाजिक कार्यकर्त्या

या साहित्य उत्सवामध्ये मराठी भाषा विभागाचा हा सहभाग अनेक पातळ्यांवरून होता. मुख्य फेस्टिवलमध्ये मराठी भाषा विभागाच्या प्रकाशनांचे प्रदर्शन मांडण्यात आले. या प्रदर्शनामध्ये मराठी भाषिक व इतर भाषिकांना मराठीबद्दल माहिती देणे, मराठी भाषा विभागाच्या चारही क्षेत्रीय कार्यालयांचे कार्य पोहोचवणे; तसेच मराठी भाषेशी अमराठी भाषिकांना जोडून घेणे या बाबींचा समावेश होता. तसेच राज्य मराठी विकास संस्थेच्या संदर्भ ग्रंथालयातील दुर्मीळ ग्रंथांचे प्रदर्शन ठेवण्यात आले. अभिजात मराठी भाषेचे दृक्श्राव्य माध्यमात इतिहास कथन करणारे चलचित्र कायमस्वरूपी विभागाच्या ग्रंथदालनात

व लेखिका संध्या देवरूखकर यांच्या विशेष संवाद सत्राचे आयोजन केले. याशिवाय मराठी लेखक अनुवादक चेतन जोशी व धामणस्कर मॅडम यांचे संवाद सत्र झाले.

आपल्या मराठीचं स्वतंत्र ग्रंथदालन आहे हा तिथे भेट देणाऱ्या असंख्य मराठी माणसांसाठी सुखद धक्का होता. ते अतिशय आत्मीयतेने भरभरून प्रतिसाद देत होते. वर्षानुवर्षे महाराष्ट्राबाहेर असलेल्या मराठी बांधवांनी तर सहकुटुंब भेट दिलीच; परंतु अनेक मराठी आणि अमराठी लोकांना घेऊन आपल्या मायबोलीच्या दालनात येत होते, तर राजस्थानसह इतर राज्यांतील लोक आपापल्या भाषा विभागां

असे प्रयत्न न केल्याबद्दल नाराजी व्यक्त करत होते.

या ग्रंथदालनास अनेक मान्यवरांनी भेट दिली. ज्यामध्ये या फेस्टिवलच्या संस्थापक व संयोजक नमिता गोखले, संजय राँय, राजस्थानमधील अनेक वरिष्ठ आय.ए.एस. अधिकारी, पद्मश्री पुरस्काराने सन्मानित कवी, चंद्रप्रकाश देवल, बद्री नारायण, महाराष्ट्रातील अनेक वरिष्ठ अधिकारी, भाषातज्ज्ञ, वरीष्ठ पत्रकार, साहित्यिक यांचा समावेश होता. स्मृती महाले, अनीश गवांदे, अनामिका, मकरंद परांजपे, बद्री नारायण अशा जयपूर लिटरेचर फेस्टिवलमधल्या अनेक वक्त्यांनी आपल्या ग्रंथदालनास आवर्जून भेट दिली. या ग्रंथदालनास तरुणांनी मोठा प्रतिसाद दिला. अमराठी भाषिक तरुणांना मराठीबद्दल माहिती मिळाली. त्यांनी भाषा शिकण्यासाठी उत्सुकता दाखवली आहे. या दालनात दालनसंयोजक म्हणून अनुवादक, मयूर निसरड आणि प्रकल्प साहाय्यक, रेश्मा भोसले यांनी अतिशय उत्तम कामगिरी बजावली. प्रश्नमंजुषा घेणे व दालनातील ग्रंथांची माहिती देणे, हे काम शिवधनुष्य म्हाणां इतकं मोठं होतं कारण दालनात भेट देणारे लोक दररोज हजारांत होते! अनेक लोक ग्रंथदालनात ठेवलेल्या 'अभिप्राय नोंदवही'त भरभरून लिहिते झालेत. अनेकांना वेळेअभावी लिहिणे शक्य होत नव्हते. तरीदेखील त्यांच्याकडून हुरूप वाढवणारे व कृतार्थता देणारे तोंडी अभिप्राय मिळाले.

जयपूर साहित्य उत्सव ज्या बुकमार्कमुळे ओळखला जातो, त्या बुकमार्कचे प्रायोजकत्व मराठी भाषा विभागाने केले होते. ऐतिहासिक काळापासून मराठी माणसाने राष्ट्रीय पटलावर आपल्या कर्तृत्वाची मोहोर उमटवली आहे. देशाच्या विविध भागात पसरलेल्या मराठी माणसाची मराठी भाषेशी असणारी नाळ आजही तितकीच घट्ट आहे. त्या सर्वच सांस्कृतिक - भाषिक अनुबंध वृद्धिंगत करण्याच्या दृष्टीने; तसेच तामिळ, इंग्रजी, फ्रेंच, स्पॅनिश, जर्मन, रशियन इ. जागतिक भाषांत, व तेलगू, कन्नड, हिंदी, फारसी, गुजराती, उर्दू इ. भारतीय भाषांत मराठीतील साहित्य अनुवादित व्हावे, या हेतूने या बुकमार्कमध्ये पाचही दिवस व्हिडिओ सादरीकरण व दोन बुक शेल्व मराठी पुस्तकांसाठी उपलब्ध होती. अनुवादासाठी विभागाचा विशेष बुक कॅटलॉग उपलब्ध करून देण्यात आला होता. या विभागात विविध भारतीय भाषांसह फ्रेंच, रशियन, स्पॅनिश इ. अनेक जागतिक भाषांतील अनुवादक आणि प्रकाशन संस्थांनी भेट दिली. याच बुकमार्कचा एक भाग म्हणून 'मराठी प्रकाशनाची वैभवी परंपरा' हे संवाद सत्र जयपूर फेस्टिवलच्या वतीने आयोजित केले होते. ज्यामध्ये संवादक म्हणून हर्ष भटकळ हे होते. मराठी भाषा विभागाचे सचिव मा. डॉ. किरण कुलकर्णी, रोहन प्रकाशनचे रोहन चंपानेरकर, ज्योत्स्ना प्रकाशनाचे विकास परांजपे, सकाळ प्रकाशनाचे आशुतोष रामगिर यांनी मराठी प्रकाशनाच्या वैभवी परंपरेबद्दल संबोधित केले. या संवाद सत्रामध्ये अभिजात मराठी भाषा दर्जा मिळाल्यानंतर विशेष बाब म्हणून महाराष्ट्र शासनाचा मराठी भाषा विभाग हा भाषा, साहित्य आणि संस्कृती संदर्भात जे काही उपक्रम करत आहे, प्रकल्प राबवत आहे व भविष्यदर्शी वाट कशी राहिल, याविषयीची मांडणी, मराठी भाषा विभागाचे सचिव डॉ. किरण कुलकर्णी यांनी केली. अभिजात मराठी भाषा ही केवळ प्राचीन लिपी आणि साहित्यापुरती मर्यादित नसून लिखित व मौखिक स्वरूपात असणारे प्रचंड लोकसाहित्य यांनी ती समृद्ध आहे. या समृद्ध साहित्याची सखोलता आणि व्याप्ती जतन व्हावी

आणि उत्तरोत्तर वृद्धिंगत व्हावी, याबाबत मराठी भाषा विभागाने नेहमीच सर्वसमावेशक व उदार दृष्टिकोन ठेवला आहे.

या साहित्य उत्सवाला जोडून मराठी भाषा विभागाने अनेक बाबींचे नियोजन केले होते. यामध्ये जयपूर महाराष्ट्र मंडळाला भेट देणे, त्यांच्या कामाचं स्वरूप समजून घेणे आणि त्यांच्या वतीने आयोजित साहित्यिक संमेलनात सहभागी होणे. या दृष्टीने जयपूर महाराष्ट्र मंडळाच्या जयपूर येथील वास्तूमध्ये कल्पना दुधाळ यांच्या अध्यक्षतेखाली व श्रीमती अंजली ढमाळ यांच्या प्रमुख उपस्थितीत कवी संमेलन संपन्न झाले, तर जयपूर महाराष्ट्र मंडळाचे अध्यक्ष संजय कर्णिक यांच्या अध्यक्षतेखाली व मराठी भाषा विभागाचे सचिव डॉ. किरण कुलकर्णी यांच्या प्रमुख उपस्थितीत संवादसत्र झाले. ज्यामध्ये मराठी भाषा विभागाच्या कार्यक्रमाची रूपरेखा डॉ. किरण कुलकर्णी यांनी उपस्थित जयपूर महाराष्ट्र मंडळाच्या सदस्यांपुढे मांडली आणि भविष्यात एकत्रितरीत्या पुढे न्यावयाचे उपक्रम याबाबत उपस्थित जयपूर महाराष्ट्र मंडळाच्या सदस्यांशी संवाद साधला.

राजस्थानचे मा. राज्यपाल महोदय व राज्य विद्यापीठांचे कुलपती आदरणीय हरिभाऊ बागडे यांचेशी राजस्थान विद्यापीठांत अभिजात मराठी भाषा अध्यासन व भाषिक उपक्रम याबाबत डॉ. किरण कुलकर्णी सर यांनी संवाद साधला. यावेळी मराठी भाषा विभागाच्या वतीने राज्य मराठी विकास संस्थेच्या उपसंचालक अंजली ढमाळ मंडम, चेतन जोशी एनसीपीएच्या डॉ. सुजाता जाधव, कल्पना दुधाळ व महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश मंडळाचे संपादकीय सहाय्यक, डॉ. दत्ता घोळप उपस्थित होते. याप्रसंगी कुलपती महोदयांनी अभिजात मराठी भाषा अध्यासन केंद्राच्या प्रस्तावाबाबत सकारात्मकता दाखवली.

राजस्थान केंद्रीय विद्यापीठास भेट देऊन तिथे मराठी भाषेबाबत विविध उपक्रम सुरू करण्याबाबत कुलगुरु मा. डॉ. आनंद भालेराव सर यांचेशी सकारात्मक चर्चा झाली. मा. कुलगुरु आणि प्राध्यापक वर्ग यांची मराठी भाषेबद्दलची आत्मीयता अतिशय हुरूप वाढवणारी होती. अंजली ढमाळ यांनी राजस्थानमध्ये असणाऱ्या पुरातत्त्व विभागाशी संबंधित ओरिएंटल रिसर्च इन्स्टिट्यूटच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांशी सविस्तर चर्चा केली. मोडी, फारसी व इतर भाषेतील महाराष्ट्राशी आणि मराठी भाषा व संस्कृतीशी संबंधित डॉक्युमेंटेशन आणि त्यासंबंधीचे संशोधन उपलब्ध करून देण्याची तयारी संबंधितांनी दर्शविली. या साहित्य उत्सवाच्या समारोप प्रसंगी फेस्टिवलचे प्रमुख संयोजक संजय राँय यांनी आपल्या मराठी भाषा विभागाचा आणि ग्रंथदालनाचा आवर्जून उल्लेख करून आपल्या सहभागाबद्दल भरभरून बोलले. काही न्यूज चॅनल व साहित्य पत्रिकांच्या संपादकांनी मराठी भाषा विभागातील अधिकारी यांच्या मुलाखती घेतल्या. एकूणच जयपूर दौरा अनेक दृष्टीने अतिशय समृद्ध करणारा आणि माय मराठीसाठी अनेक दालने उघडणारा ठरला.

एक बाब नम्रपणे नमूद करावीशी वाटते की, मा. मंत्री महोदय, मराठी भाषा विभाग यांचा भक्कम आधार, मा. सचिव सर यांचे मार्गदर्शन, मा. सहसचिव सर यांचे पाठबळ आणि मराठी भाषा विभागातील अधिकारी, कर्मचारी यांचे सहकार्य याशिवाय हे महाप्रचंड टास्क पेलणं अक्षरशः अशक्य होतं. एकीचे बळ ते हेव!

(राज्यकर उपआयुक्त तथा उपसंचालक, मराठी भाषा विभाग, महाराष्ट्र शासन.)

मराठी : राजभाषा

अजय भोसले

भाषावार प्रांत रचनेनुसार दिनांक १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाल्यापासून स्वतंत्र राज्याचा प्रशासनिक कारभार मराठी भाषेतून करण्याकरिता महाराष्ट्र राजभाषा अधिनियम १९६४ अन्वये मराठी भाषा ही राजभाषा म्हणून अमलात आली. यासाठी स्वतंत्र नियम तयार करण्यात आले असून, हे नियम महाराष्ट्र राजभाषा (वर्जित प्रयोजने) नियम १९६६ अन्वये कार्यान्वित करण्यात आले आहेत. प्रशासनामध्ये मराठीचा वापर करण्याचे धोरण सन १९६४ पासून अंमलात आले असले तरी, त्याबाबत अनेकांना पुरेशी माहिती नसल्यामुळे एकूणच मराठीच्या प्राचीनत्वाची, उज्वल संस्कृतीची माहिती सर्वांना व्हावी, म्हणून हा लेख लिहिण्याचे योजिले आहे.

पार्श्वभूमी

मराठी भाषा ही खूप प्राचीन असली तरी, त्याचा इतिहास अनेक जणांना अवगत नाही. मराठीतील पहिला शिलालेख २२०० वर्षापूर्वी ब्राह्मी लिपीत आढळून येत असला तरी, मराठीतील पूर्ण वाक्य असलेला शिलालेख कर्नाटकातील श्रवण बेळगोळ येथे श्री गोंमटेश्वराच्या मूर्तीखाली आढळतो. (इ.स.१८३) ते वाक्य खालीलप्रमाणे आहे. श्री चामुण्डराये करवियते

मराठीचे प्राचीन स्वरूप महारड्डी, महाराष्ट्री प्राकृत भाषा, अपभ्रंश मराठी असे कालप्रवाहात इतर भाषांप्रमाणे बदलत गेले आहे. त्याचे अद्ययावत स्वरूप म्हणजे आज बोलली जाणारी मराठी भाषा. कोकणी, मालवणी, वऱ्हाडी, सातारी बोली भाषेचा लहजा वेगळा असला, तरी ती मराठीचीच सख्खी भावंडे आहेत. शिलालेख, ताम्रपट इत्यादींच्या आधारे मराठी भाषेचा पट उलगडता येतो. अभिजात मराठी भाषा समितीने मराठीच्या कालानुरूप बदलत जाणाऱ्या स्वरूपाबद्दल खालीलप्रमाणे आपले मत व्यक्त केले आहे.

सातवाहनकालीन महाराष्ट्री भाषा ही ज्ञानेश्वरकालीन मराठीचेच जुने रूप आहे. शालिवाहनाच्या आरंभी लोक जी महाराष्ट्री बोलत तीच वाढत-वाढत बाराव्या शतकात नागर मऱ्हाठी झाली. हजार-बाराशे वर्षे मराठी भाषा बनत-बनत चालली होती. ओघ एकच; पण पूर्वी जिला महाराष्ट्री म्हणत तिलाच सुसंपन्न स्थितीत मऱ्हाठी म्हणू लागले. ल. रा.पांगारकर हे राजवाडे आणि इतर विद्वानांच्या मताचा संदर्भ घेऊन म्हणतात की, तीनही भाषा (महाराष्ट्री, अपभ्रंश आणि मऱ्हाठी) भिन्न नसून काल आणि व्यवहार यांच्या योगाने पालटत जाणाऱ्या एकाच भाषेची ही तीन रूपे आहेत किंवा तीनही मिळून एकच भाषा आहे.

इतिहास

आजच्या मराठीच्या स्वरूपाचा पाया अति प्राचीन इ.स.पू.२००० च्या कालावधीतील सातवाहन घराण्यात दिसून येतो. त्यानंतरच्या काळात संस्कृत किंवा कन्नड भाषेला राजाश्रय लाभल्याने मराठी भाषेचा विकास मंदावला. त्यानंतर यादवांच्या काळात या भाषेला पुन्हा उभारी मिळाली. वारकरी संप्रदायाने कीर्तन/अभंग स्वरूपाने मराठी भाषा जिवंत ठेवण्याचे महत्त्वाचे काम केले.

भाषेचे नेमके महत्त्व ज्ञात होण्यासाठी जाणता राजा असणे आवश्यक असते. असे उत्तम प्रशासक छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या रूपात आपणास लाभले, हे मराठीचे व महाराष्ट्राचे अहोभाग्यच होय. महाराजांची

दूरदृष्टी / व्यावहारिक / सामाजिक समज अत्युच्च दर्जाची होती. त्यांनी स्थानिक भाषेचे महत्त्व वेळीच ओळखून प्रशासनात प्रभावी वापर केला. यादृष्टीने महत्त्वाचे पाऊल म्हणजे राज्य व्यवहार कोशाची निर्मिती.

मराठीत उपलब्ध असलेला गाथा सप्तशती हा सुमारे २००० वर्षे जुना ग्रंथ आहे. १२व्या शतकात जैन लेखकांनी प्रामुख्याने कथा, तत्त्वज्ञान, तर्कशास्त्र, आध्यात्म, ज्योतिष, भूगोल अशा विविध मराठी साहित्यात मोलाची भर घातली आहे. १२व्या शतकापासून १७व्या शतकापर्यंत ज्ञानेश्वर, तुकाराम, नामदेव, चोखामेळा, एकनाथ इत्यादींचे लेखन आढळून येते. त्यानंतर मोरोपंत,

वामनपंडित विष्णूशास्त्री चिपळूणकर, महात्मा फुले, आंबेडकर यांनी मराठी साहित्यात मोलाची भर घातली आहे. प्राचीन काळी मराठी भाषेत मुख्यतः पद्यस्वरूपात लिखाण झालेले आहे. गद्यस्वरूपातील मोठ्या प्रमाणावरील लिखाण १८ व्या शतकानंतर आढळून येते.

भाषेची स्थिती

जगामध्ये सुमारे ६००० भाषा अस्तित्वात आहेत. त्यातील २० लाखाच्या वर बोलल्या जातात अशा भाषा ३५० आहेत. मराठीचा क्रमांक जागतिक क्रमवारीत १५ वा आहे. भारतात हिंदी, बंगाली, तेलगुनंतर मराठी ४ थ्या क्रमांकावर आहे. मराठी गोवा प्रशासनाची सह-प्रशासनिक भाषा आहे. याशिवाय ती गुजरात, मध्यप्रदेश, तामिळनाडू, कर्नाटक इत्यादी प्रदेशातही काही प्रमाणात बोलली जाते. बडोदा विद्यापीठ, उस्मानिया विद्यापीठ, गोवा विद्यापीठ येथे मराठी भाषेचे स्वतंत्र विभाग आहे. मराठी भाषेला स्वतंत्र व्याकरण पुस्तक अस्तित्वात नव्हते. मराठीतील पहिले व्याकरण पुस्तक विल्यम कॅरी या ब्रिटिश विद्वानाने प्रसिद्ध केले, तर कॅप्टन जर्जिसने मराठीत पहिल्यांदा गणित विषय पुस्तकाची निर्मिती केली.

शासनाचा सहभाग

वरीलप्रमाणे परिस्थिती असली, तरी अनेक प्रादेशिक भाषांमध्ये इतर भाषांचे विशेषतः इंग्रजीचे प्राबल्य वाढत चालल्यामुळे स्थानिक भाषा लोप पावतील की काय, अशी भीती निर्माण झाली आहे. इतर भाषांचा प्रादुर्भावही झपाट्याने वाढत चालला आहे. या परिस्थितीत मराठी भाषा आणि महाराष्ट्राची संस्कृती यांचे संरक्षण, संगोपन आणि संवर्धन करण्यासाठी ०१ मे १९९२ रोजी राज्य मराठी विकास संस्थेची स्थापना करण्यात आली. या शिवाय मराठीच्या संवर्धनासाठी मराठी साहित्य संस्कृती मंडळ, मराठी भाषेच्या शब्दकोश समृद्धीसाठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ यांची स्थापना करण्यात आली आहे. इतर अनेक संस्था स्वयंस्फूर्तीने त्यांच्या स्तरावर वेगवेगळ्या माध्यमातून मराठीच्या प्रसारासाठी काम करत आहेत.

मराठीच्या प्रसारासाठी शासन स्तरावर अनेक उपक्रम राबविण्यात येत आहेत. मराठी भाषेचे प्राचीनत्व विचारात घेऊन मराठीला अभिजात दर्जा प्राप्त करून घेण्यासाठी समिती नेमण्यात आली होती. या समितीने भाषेची प्राचीनता, मौलिकता व सलगता, प्राचीन भाषा व तिचे आधुनिक रूप यात असलेले नाते विचारात घेऊन आपला अहवाल शासनास सादर केला होता. सदर अहवालाच्या आधारे केंद्र शासनाने मराठीला अभिजात दर्जा प्रदान केला आहे.

मराठीच्या सर्वांगीण विकासासाठी पुढील २५ वर्षांची स्थिती विचारात घेऊन सर्वेकष मराठी भाषा धोरण तयार करण्यात आले आहे. प्रशासनाच्या अंतर्गत असलेली विविध क्षेत्रीय कार्यालये विखुरलेली असल्यामुळे सर्व कार्यालयांना एकाच छत्राखाली सुविधा उपलब्ध करून देण्याच्या दृष्टीने मुंबई येथे मराठी भाषा भवन निर्माण करण्याचा महत्वाचा निर्णय शासनाने घेतलेला आहे.

मराठी भाषा संवर्धन पंधरवडा, मराठी भाषा गौरव दिन, वाचन प्रेरणा दिन इत्यादी माध्यमातूनही मराठीची ज्योत तेवत ठेवण्याचे कार्य जोमाने सुरु आहे. सर्व विषयातील शब्द मराठी भाषेत उपलब्ध असण्याच्या दृष्टीने विश्वकोश मंडळाच्या उपक्रमांतर्गत आतापर्यंत २० खंड प्रसिद्ध करण्यात आले आहेत. सदर विश्वकोश भ्रमणध्वनी उपयोजकावरही उपलब्ध आहेत.

भाषा संचालनालयांतर्गत अनेक राज्य कायद्यांचे मराठीकरण करण्यात आले आहे. शासन व्यवहारात व न्याय व्यवहारात मराठीचा वापर प्रभावीपणे होण्यासाठी अनेक परिभाषा कोश निर्माण करण्यात येत आहेत. असा कोश आता भ्रमणध्वनी उपयोजकावर उपलब्ध करून देण्यात आला आहे. भाषा संचालनालयाने विविध विषयांचे परिभाषा कोश प्रसिद्ध केले आहेत. अनेक परिभाषा कोशाचे काम हाती घेण्यात आलेले असून, नवीन परिभाषा कोश प्रस्तावित आहेत. राज्य मराठी विकास संस्था मराठीचा वापर अधिक गुणवत्तापूर्ण होण्यासाठी चर्चासत्र, प्रकाशने या माध्यमातून मराठी भाषेच्या संवर्धनाचे काम पार पाडत आहे.

राज्य मराठी विकास संस्थेमार्फत इतर राज्यातील मराठी भाषिक विद्यार्थ्यांना मदत, महाराष्ट्राबाहेर काम करणाऱ्या संस्थांना मदत, पुस्तक प्रदर्शन, मोडी हस्तलिखितांचा अभ्यास, अमराठी भाषिकांसाठी उपक्रम, मराठी दुर्मीळ ग्रंथांचे संगणीकरण, संस्थेच्या प्रकरणात प्रकाशनाचे ई-पुस्तक स्वरूपात रूपांतर करणे, असे महत्वाचे उपक्रम राबविण्यात येतात. त्यातील 'पुस्तकांचे गाव' हा लोकसहभागातून साकारलेला

आगळावेगळा नावीन्यपूर्ण प्रकल्प महाबळेश्वरजवळील भिलार या गावी कार्यान्वित करण्यात आला आहे. भिलार गावात सार्वजनिक ठिकाणच्या जागा निवडण्यात आल्या असून, पर्यटकांना तेथे सहजपणे पुस्तके वाचता येतील अशी योजना आहे.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळातर्फे मुख्यतः साहित्य, संस्कृती, इतिहास, विज्ञान, तंत्रज्ञान इ. विषयांवर मराठीमध्ये ग्रंथरचना करण्यासाठी चालना देण्याचे काम करण्यात येत आहे. त्या अंतर्गत पुस्तक प्रकाशन उपक्रम, नवलेखकांना उत्तेजन, साहित्य संस्थांना अनुदान इ. उपक्रम राबविण्यात येतात. साहित्य संस्कृती मंडळाने आतापर्यंत जवळ-जवळ ५२४ ग्रंथ प्रकाशित केले असून त्यापैकी ४४४ पुस्तकांचे संगणीकरणाचे काम सुरु आहे.

ज्ञानभाषा होण्यासाठी फक्त अलंकारिक साहित्य पुरेसे नाही. केवळ काही मोजक्या लेखकांच्या अलंकारिक भाषेतील पुस्तकांमुळे आपल्या भाषेला ज्ञानभाषेचा दर्जा प्राप्त होऊ शकणार नाही. जगातल्या जवळ जवळ सर्वच विषयांचा विचार व लिखाण करावे लागते. आपल्या पूर्वजांकडे ज्ञानाचे भंडार होते, परंतु ते लिखित स्वरूपात जतन न केल्याने आपले फार मोठे नुकसान झाले आहे. आर्यभट्ट यांनी पृथ्वीचा आकार इत्यादीबाबत विचार केला होता, परंतु लिखित ज्ञान जतन न केल्याने पुढच्या पिढीला याबद्दल माहिती नव्हती.

उत्तरदायित्व

पूर्वीच्या लिखाणाकडे पाहिले असता अध्यात्म तथा ललितलेखन विपुल प्रमाणात आढळते. विज्ञान, तंत्रज्ञान, व्यवस्थापन शास्त्र, मानसशास्त्र असे अनेक जागतिकस्तरावर हाताळल्या जाणाऱ्या विषयांवर मराठीत फार कमी लिखाण झाले आहे. अलीकडे निरंजन घाटे, फडके, अच्युत गोडबोले इ. लेखकांनी प्रचलित विषयांपेक्षा अन्य विषयातून लिखाण करायला सुरुवात केली आहे. कोणतीही भाषा ज्ञानभाषा होण्यासाठी जगात ज्ञात असणाऱ्या सर्व विषयांमध्ये त्याचे लिखाण व वापर आवश्यक असतो. वरील लेखकांनी विज्ञान, तंत्रज्ञान, व्यवस्थापन इत्यादी विषय मराठीतून उत्कृष्ट प्रकारे मांडता येऊ शकतात, हे दाखवले आहे.

पु.ल. देशपांडे म्हणतात, आयुष्यात मला भावलेलं एक गुज सांगतो. उपजीविकेसाठी आवश्यक असणाऱ्या विषयांचं शिक्षण जरूर घ्या. पोटापाण्याचा उद्योग जिद्दीनं करा; पण एवढ्यावरच थांबू नका. साहित्य, चित्र, संगीत, नाट्य, शिल्प, खेळ यातल्या एखाद्या तरी कलेशी मैत्री जमवा. पोटापाण्याचा उद्योग तुम्हाला जगवील, असे कोणते रोजगार उपलब्ध होऊ शकतील, याची माहिती मलपृष्ठावर दिली आहे.

प्रत्येकजण आपल्या भाषेप्रति उत्तरदायित्व नक्कीच निभावे, त्यासाठी पुरेशा वातावरण निर्मितीची गरज आहे. संमेलनं, काही उद्बोधनाचे कार्यक्रम थोड्या-फार प्रमाणात परिणाम साध्य करण्यास साहाय्यभूत ठरू शकतील, परंतु ती परिणामकारकता आतून निर्माण होण्यासाठी प्रत्येकाने स्वतः सजग असणे आवश्यक आहे किंवा वरीलप्रमाणे उपाययोजनेची नितांत आवश्यकता आहे.

(अवर सचिव, सामान्य प्रशासन विभाग, महाराष्ट्र शासन.)

नृत्याच्या वाटेवरची राजलक्ष्मी

‘आपलं मंत्रालय’ या गृहपत्रिकेतील ‘वेगळ्या वाटा’ या सदरातून शासकीय अधिकारी व कर्मचारी यांच्या पाल्यांनी विविध क्षेत्रांमध्ये मिळवलेल्या उल्लेखनीय यशाचा आढावा घेतला जात आहे. या माध्यमातून त्यांच्या कार्यातील वेगळेपण व उल्लेखनीय कामगिरी अधोरेखित करण्याचा प्रयत्न करण्यात येत आहे. अशा गुणवंत पाल्यांपैकी राजलक्ष्मी भास्कर यांचा समावेश विशेषत्वाने करण्यात आलेला आहे. भरतनाट्यम् नृत्य क्षेत्रांमध्ये त्यांनी केलेल्या कामगिरीचा सखोल आढावा घेण्याचा प्रयत्न या लेखातून करण्यात आला आहे.

प्रश्न : नुकतेच पुण्यातील नूपुर महोत्सवात तुझे सादरीकरण झाले. त्या अनुभवाबद्दल काय सांगशील ?

राजलक्ष्मी : महाराष्ट्र सांस्कृतिक विभागाच्या नूपुर महोत्सव २०२६ अंतर्गत टिळक स्मारक मंदिर, पुणे येथे सादरीकरण करण्याची संधी मिळणे हे माझ्यासाठी अत्यंत आनंददायी होते. सायंकाळी ६:३० वाजता झालेल्या या कार्यक्रमात प्रेक्षकांचा प्रतिसाद खूपच उत्साहवर्धक होता. ‘कृष्ण रंग’ या नृत्यप्रस्तुतीतून कृष्णभक्तीचे विविध भाव उलगडताना प्रेक्षकांशी एक भावनिक नाते जुळवल्याची जाणीव झाली. मराठी अभंग ‘अबीर गुलाल’ आणि त्यानंतरची तिळाना सादर करताना वातावरण अधिकच भारले गेले.

प्रश्न : तुझ्या नृत्यसाधनेची सुरुवात कशी झाली ? भरतनाट्यम् हेच क्षेत्र निवडण्यामागे काय कारण होते ?

राजलक्ष्मी : लहान वयातच भरतनाट्यम् नृत्य माझ्या आयुष्यात आले. मला नाचायला सहज आवडत होते आणि माझी ही ओढ ओळखून माझ्या आईने मला अगदी लहानपणी नृत्यवर्गात घातले. सुरुवातीला इतर मुलांप्रमाणे मलाही बॉलिवूड नृत्याचे आकर्षण होते; पण जसजशी मी मोठी होत गेले, तसतशी भारतीय शास्त्रीय नृत्याची, विशेषतः भरतनाट्यम्ची सखोलता, त्यामागील समृद्ध इतिहास आणि संस्कृती मला अधिक समजू लागली.

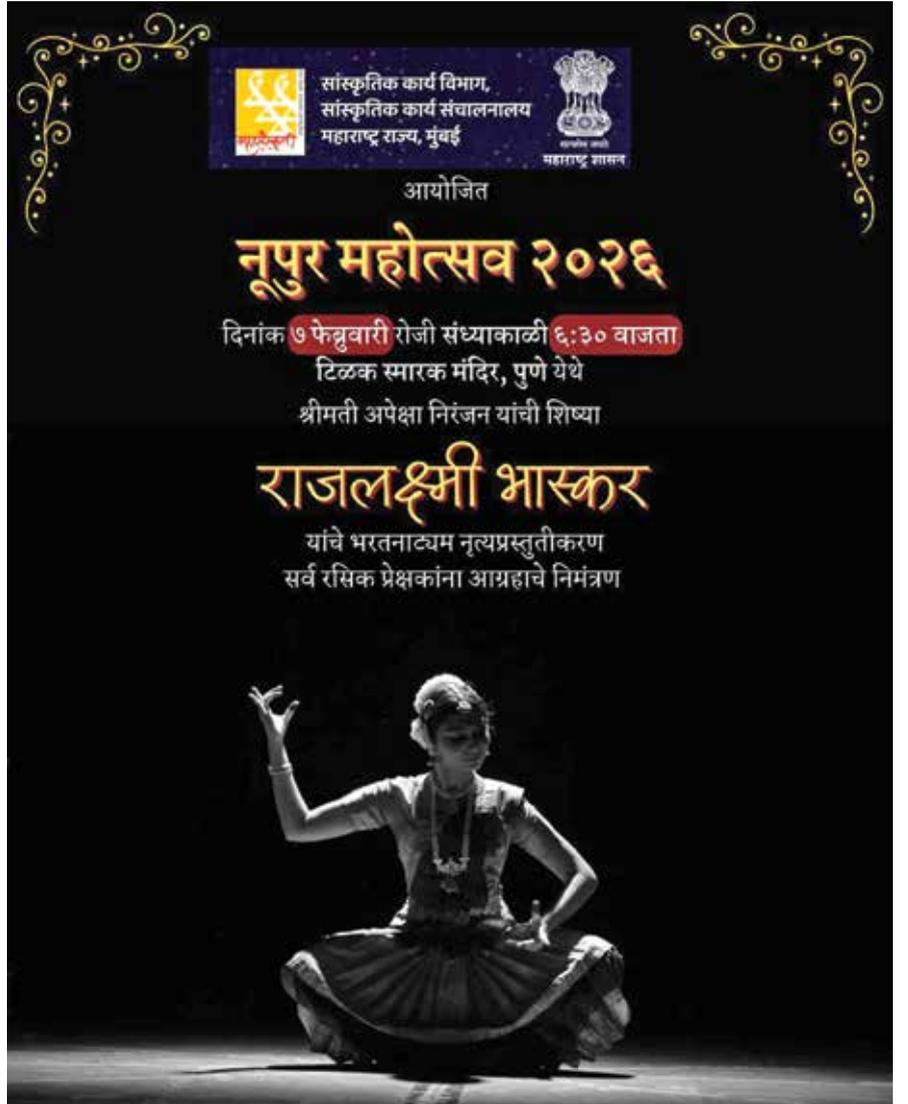
या नृत्य प्रकारातील भाव, मुद्रा आणि अभिव्यक्तीच्या माध्यमातून मनातील भावना किती प्रभावीपणे मांडता येतात, हे मला जाणवले. एकदा माझ्या गुरूंनी सादर केलेली छोटीशी भरतनाट्यम् प्रस्तुती पाहताना मनात एकच विचार आला, आपल्यालाही असेच व्हायचे आहे! तेव्हापासून

भरतनाट्यम् हेच माझे आयुष्य झाले.

प्रश्न : तू एक Expressive Movement Therapist आहेस, तर याचा तुझ्या नृत्यावर कसा प्रभाव पडतो ?

राजलक्ष्मी : नक्कीच पडतो. एक्सप्रेसिव्ह मूव्हमेंट थेरपीमुळे शरीर, भावना आणि मन यांचा परस्परसंबंध अधिक खोलवर समजतो. त्यामुळे नृत्यातील भावाभिव्यक्ती अधिक सखोल आणि प्रामाणिक होते. नृत्य हे केवळ हालचालींचे माध्यम नसून, मनातील भावना व्यक्त करण्याची एक सुंदर भाषा आहे, हे या अभ्यासामुळे अधिक ठळकपणे उमगले.

याचा संबंध भारतीय नृत्यशैलीशी असल्याचे मला जाणवले.

वास्तविक भारतीय ज्ञान अर्वाचीन आहे. त्यातील अनेक पैलू नव्या पिढीला उलगडून दाखविता आले, तर तरुण पिढीचा भारतीय परंपरेशी ओढा वाढेल व हे ज्ञान वैश्विक स्तरावर नेता येईल.

प्रश्न : तुझ्या सादरीकरणाचे संयोजन आणि संगीताबद्दल काही सांगशील का ?

राजलक्ष्मी : या नृत्यरचनांचे संयोजन माझ्या गुरु श्रीमती अपेक्षा निरंजन यांनी केले. त्या स्वतः एक प्रसिद्ध नृत्यांगना असून त्यांच्या मार्गदर्शनामुळे माझ्या सादरीकरणाला योग्य दिशा मिळते. कार्यक्रमात वापरलेले संगीत भाव आणि लय नृत्याशी अतिशय सुसंगत ठरले, ज्यामुळे सादरीकरण अधिक प्रभावी झाले. वेगवान लय, स्पष्ट पदन्यास आणि जुगलबंदीच्या शैलीमुळे प्रेक्षक मंत्रमुग्ध झाले, हे समाधान देणारे होते.

प्रश्न : भविष्यातील तुझ्या योजना काय आहेत ?

राजलक्ष्मी : भविष्यात भरतनाट्यम् हा कला प्रकार अधिक व्यापक आणि विविध प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचवण्याचा माझा मानस आहे. माझ्या सादरीकरणांमधून प्रेक्षकांना त्यांच्या स्वतःच्या जीवनातील अनुभव ओळखता यावेत, त्यांच्याशी भावनिक नाते जोडता यावे, असा माझा प्रयत्न असेल.

अनेकांना वाटते की भरतनाट्यम् ही कला कठीण आणि समजण्यास अवघड आहे; पण प्रत्यक्षात ती जीवनातीलच भावभावनांचे

प्रतिबिंब आहे. म्हणूनच भविष्यात अशा रचनांची निर्मिती करायची आहे, ज्या सहज समजण्याजोग्या आणि भावनिकदृष्ट्या जोडणाऱ्या असतील. त्याचबरोबर नाट्यशास्त्रातील तत्त्वे आणि सौंदर्यदृष्टी उपचारात्मक प्रक्रियेत समाविष्ट करून कला आणि उपचार यांचा सुसंवादी संगम घडवण्याचीही माझी इच्छा आहे.

प्रश्न : तरुण पिढीला तू काय संदेश देशील ?

राजलक्ष्मी : माझा तरुण पिढीला संदेश असा आहे की, जरी तुम्ही अतिशय स्पर्धात्मक आणि वेगवान करिअरच्या प्रवासात असलात, तरी आयुष्यात थोडी तरी कला सामावून घ्या. कला मन शांत करतेच; पण आजच्या सतत घाईत असलेल्या जगात अंतर्मुख होण्याची आणि स्वतःशी संवाद साधण्याची संधी देते.

भरतनाट्यम्सारख्या नृत्य प्रकारांमध्ये भावनांची प्रचंड समृद्धी आहे. अशा सादरीकरणांचा अनुभव मनावर आणि हृदयावर कायमचा ठसा उमटवतो. शेवटी आपण काय पाहतो, काय ऐकतो आणि काय अनुभवतो, हे निवडण्याची ताकद आपल्या हातात आहे आणि त्या निवडीत कलाही असायलाच हवी.

मुलाखतकार : अश्विनी पुजारी, सहायक संचालक.

भाषा संचालनालय

साहित्य संस्कृती मंडळ

विद्ययाऽमृतमश्नुते

मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ

महाराष्ट्र राज्य मराठी विकास संस्था

मराठी भाषेच्या सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टिकोनातून महाराष्ट्र राज्याच्या सुवर्णमहोत्सवी वर्षामध्ये मराठी भाषा विभाग असा स्वतंत्र प्रशासकीय विभाग स्थापन करण्याचा निर्णय २४ जून २०१० च्या मंत्रिमंडळाच्या बैठकीत घेण्यात आला आहे. त्यानुसार स्वतंत्र मराठी भाषा विभाग अस्तित्वात आला.

उद्दिष्टे

- मराठी भाषा विभागा (खुद्द) शी संबंधित; तसेच मराठी भाषेच्या विकासासंबंधी शासनस्तरावरील सर्व कामे.
  - भाषा संचालनालय व त्यांच्याशी संबंधित शासनस्तरावरील सर्व कामकाजाचे संनियंत्रण व समन्वय.
  - राज्य मराठी विकास संस्था व त्यांच्याशी संबंधित शासनस्तरावरील सर्व कामकाजाचे संनियंत्रण व समन्वय.
  - महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ व त्यांच्याशी संबंधित शासनस्तरावरील सर्व कामकाजाचे संनियंत्रण व समन्वय.
  - महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ व त्यांच्याशी संबंधित शासनस्तरावरील सर्व कामकाजाचे संनियंत्रण व समन्वय.
- पाठ्यपुस्तके सोडून मराठी भाषा, मराठी साहित्य, मराठी संस्कृती, मराठी कला या सर्व विषयांशी संबंधित उत्तम पुस्तकांना उत्तेजन देण्याकरिता पुस्तक निवड करणेबाबत. (पुस्तक निवड समिती) व अनुषंगिक बाबी.

मराठी भाषा विभाग मराठी भाषेच्या आधिपत्याखालील कार्यालयांची संकेतस्थळे:

१. मराठी भाषा विभाग :
<https://marathi.gov.in>
२. भाषा संचालनालय :
<https://directorates.marathi.gov.in>
३. महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ:
<https://marathivishwakosh.org>
४. महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ :
<https://sahitya.marathi.gov.in>
५. राज्य मराठी विकास संस्था :
<https://rmvs.marathi.gov.in>
६. मराठी परिभाषा कोश :
<https://shabdakosh.marathi.gov.in>
७. विश्वकोश प्रथमावृत्ती (१ ते २० खंड) :
<https://vishwakosh.marathi.gov.in>

मराठी भाषा संचालनालय

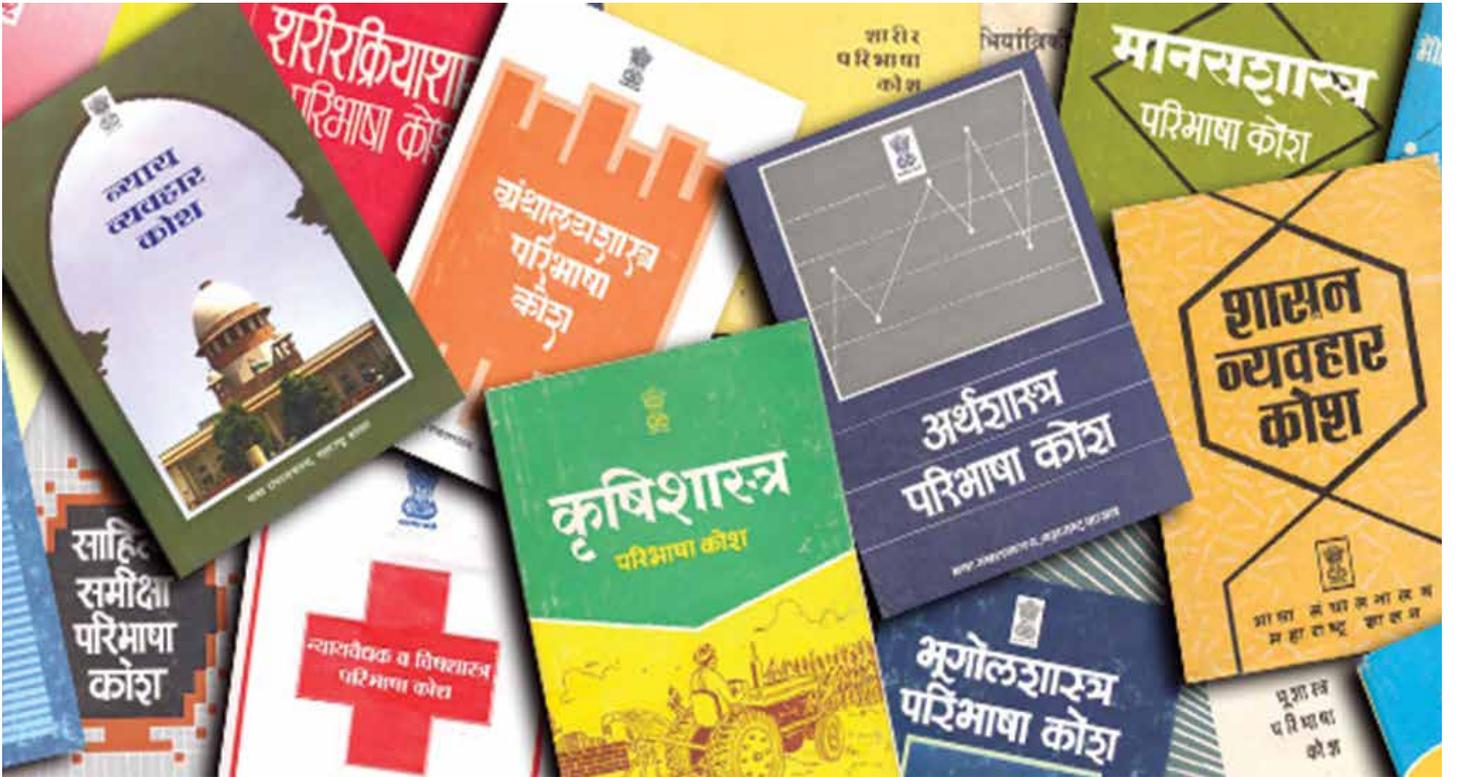
राज्यकारभाराची भाषा म्हणून मराठीचा संबंध यादवकालापर्यंत पोहोचतो. यादवकालातील मराठीतील शिलालेख व ताम्रपट त्याची साक्ष आहेत. याच कालावधीत संत ज्ञानेश्वर व संत तुकाराम यांसारख्या संतांच्या अभंगवाणीने मराठी भाषा समृद्ध व अमर होत होती. यादवकालीन राज्यकारभारातील मराठीची परंपरा पुढे मुसलमानी आमदानीत खंडित झाली व राज्यकारभारात फारसी शब्दांचा मोठ्या प्रमाणात वापर होऊ लागला.

छत्रपती शिवाजी महाराज यांनी स्वराज्य स्थापनेनंतर (इ.स.१६७४) स्वतःचा राज्याभिषेक शक सुरू केला. त्यांनी अष्टप्रधान मंडळ स्थापन केले व त्यांची संस्कृत पदनामे प्रचारात आणली. तसेच रघुनाथपंत हणमंते या मंत्र्याकरवी फारसी शब्दांचे व काही मराठी शब्दांचे संस्कृत पर्याय देणारा 'राज्यव्यवहार कोश' तयार करून घेतला. त्यामध्ये सुमारे दीड हजार शब्दांचा विचार करण्यात आला. त्याचप्रमाणे 'लेखनपद्धती' सांगणारी 'मेस्तके' व अधिकाऱ्यांच्या कामासंबंधातील नियम 'कानुजावते' तयार करण्यात आले. शिवकालातील या स्वभाषाभिमान परंपरेतूनच पुढील काळात कार्यालयीन पत्रव्यवहाराच्या पद्धती सांगणारा 'लेखनकल्पतरू' हा ग्रंथ निर्माण झाला.

पुढे पेशवे काळात मराठीवरील फारसीचा प्रभाव कमी न होता तिला संस्कृत-फारसी संकराचे स्वरूप प्राप्त झाले. १८१८ साली पेशव्यांची सत्ता पालटवून इंग्रजी अंमल सुरू झाल्यावर संस्थानिकांनी पेशवेकालीन मराठीचे संस्कृत-फारसी संकरित स्वरूप तसेच चालू ठेवले. त्यामध्ये इंग्रजी शब्दांचा भरणा झाला.

जत संस्थानात इ.स. १९३५ च्याही आधीपासून 'गॅझेट' या अर्थी 'राजपत्र' हा शब्द रूढ करण्यात आला होता. तो शिवकालीन राज्यव्यवहार कोशातील 'राजपत्रक' या शब्दातून घेतला असण्याची शक्यता आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताच्या संविधान निर्मितीनंतर भाषावार राज्यनिर्मितीपूर्व भाषाविषयक धोरण राबवण्यात भारताच्या घटकराज्यांपैकी मध्य प्रदेश या घटकराज्याने आघाडी मारली. या घटक राज्याने हिंदी व मराठी या प्रादेशिक भाषांना 'राजभाषा' म्हणून घोषित केले. तसेच स्वतंत्र भाषा विभाग स्थापन केला; हिंदी व मराठी भाषा तज्ज्ञांची एक समिती नेमली व राज्यकारभाराच्या परिभाषेचा अधिकृत 'प्रशासन शब्दकोश' निर्माण

केला. भाषावार राज्यनिर्मितीपूर्व - मध्य प्रदेशात १९५३ पासून सुमारे तीन वर्षांहून अधिक काळ मराठी ही राजभाषा म्हणून प्रचलित होती. मध्य प्रदेशातील भाषा विभागाने वाक्प्रयोगांचा व वाक्यांशांचा संग्रह केला व 'प्रशासन शब्दावली' या नावाने चार पुस्तिका प्रसिद्ध केल्या. तसेच कार्यालयीन टिप्पणी, मसुदे, आदेश, इत्यादींच्या नमुन्यांची मार्गदर्शिका नावाची पुस्तिकाही तयार केली. बडोदे संस्थानात 'श्रीसयाजीशासनशब्दकल्पतरू' हा अनेक भाषी प्रशासन कोश तयार करण्यात आला होता. त्यामध्ये इंग्रजी संज्ञांना संस्कृत, हिंदी, मराठी व गुजराती पर्याय देण्यात आले होते. राज्य कारभारातील मराठी भाषेची ही पार्श्वभूमी पुढे महाराष्ट्र राज्यात मराठीच्या विकासाला उपयोगी ठरली.

भाषा संचालनालयाची स्थापना

भाषावार प्रांत-रचनेची मागणी, भारताच्या संघराज्यातील अनेक राज्यांतून करण्यात येत होती. संयुक्त महाराष्ट्राच्या लढ्यात मराठी भाषेची मागणी प्रकर्षाने पुढे आली. भारताच्या संविधानामध्ये अनुच्छेद ३४७ अनुसार राष्ट्रपतींना एखाद्या राज्यातील लक्षणीय प्रमाणातील लोकांकडून बोलल्या जाणाऱ्या कोणत्याही भाषेला अधिकृतरीत्या राजभाषा म्हणून मान्यता देण्याची तरतूद आहे. १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाल्यानंतर महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री

दिवंगत यशवंतरावजी चव्हाण यांनी शासनाची जी महत्त्वाची धोरणे जाहीर केली, त्यापैकी महाराष्ट्राच्या राज्यकारभाराची भाषा मराठी राहिल, हे एक धोरण होय. त्यानुसार राजभाषा मराठीचा शासन व्यवहारात वापर करण्याबाबतचे शासनाचे धोरण राबवण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने, शासन निर्णय सामान्य प्रशासन विभाग क्रमांक ओएफएल-११५९बी, दिनांक ६ जुलै १९६० अन्वये भाषा संचालनालयाची स्थापना केली. तसेच १९६६-६७ मध्ये अल्पसंख्याक भाषांना संरक्षण देण्याच्या शासनाच्या धोरणानुसार नवी मुंबई, पुणे, नागपूर व औरंगाबाद येथे विभागीय (प्रादेशिक) कार्यालये उघडण्यात आली.

स्थूलमानाने भाषा संचालनालयातील कामकाजाचे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे करता येईल :-

- राजभाषा मराठीविषयक शासनाचे धोरण राबवणे.
- प्रशासनिक परिभाषा कोश व मार्गदर्शक पुस्तिका तयार करणे.
- महाविद्यालयीन अभ्यासासाठी शास्त्रीय व तांत्रिक परिभाषा कोश तयार करणे.
- विधिविषयक अनुवाद व परिभाषा तयार करणे.
- अर्थसंकल्पीय तसेच प्रशासनिक व विभागीय नियमपुस्तिकांचा अनुवाद करणे.
- अमराठी कर्मचारी व अधिकारी यांच्यासाठी मराठी भाषा प्रशिक्षण

व परीक्षा आयोजित करणे.

- हिंदी भाषा परीक्षा आयोजित करणे
- महाराष्ट्र राज्यातील केंद्र शासनाच्या कार्यालयात त्रिभाषा सूत्राचा वापर करणे.
- इंग्रजी टंकलेखक व लघुलेखक यांच्या मराठी टंकलेखन व लघुलेखन प्रशिक्षण आणि परीक्षा आयोजित करणे.
- अल्पसंख्याक भाषांतून अनुवाद करणे.
- शासन व्यवहारात मराठीचा अधिकाधिक वापर करण्यासंबंधीच्या धोरणाची अंमलबजावणी या दृष्टीने कार्यालयांची तपासणी व त्यांना मार्गदर्शन करणे.

राजभाषा मराठीविषयक शासनाचे धोरण

सन १९६५ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्र.५ (महाराष्ट्र राजभाषा अधिनियम, १९६४) अन्वये मराठी भाषेला राजभाषेचा दर्जा प्राप्त झाला व तिची लिपी देवनागरी लिपी असल्याचे जाहीर करण्यात आले. अशा रितीने मराठी भाषा ही, वर्जित प्रयोजनांव्यतिरिक्त इतर प्रयोजनांसाठी भारताच्या संविधानाच्या अनुच्छेद ३४५ मध्ये उल्लेख केलेल्या सर्व शासकीय प्रयोजनांसाठी महाराष्ट्र राज्यात उपयोगात आणावयाची भाषा झाली. भारताच्या संविधानाच्या अनुसूची ८ मध्ये एकूण २२ भाषांचा निर्देश असून, त्या सूचीत 'मराठी' ही क्रमांक १३ वर दर्शविण्यात आली आहे. मराठी राजभाषा असल्याचे घोषित करणारा कायदा विधानमंडळात मंजूर होऊन दिनांक ११ जानेवारी १९६५ रोजी महाराष्ट्र राजपत्रातून जाहीर झाला व तदन्वये मराठीचा राज्य कारभारात जास्तीत जास्त वापर करण्याचे ठरले. राजभाषा मराठीविषयक शासनाचे धोरण राबवताना या धोरणामध्ये पुढील बाबींचा समावेश होतो :-

१. आधुनिक तंत्रज्ञानाद्वारे विविध विषयांवरील शास्त्रीय व तांत्रिक परिभाषा कोश तयार करणे, शासन व्यवहारासाठी आवश्यक परिभाषा घडविणे, शब्दावल्या तयार करणे.
२. केंद्रीय व राज्य अधिनियम, नियम यांचा मराठी अनुवाद करणे, तो मुद्रित स्वरूपात तसेच वेबसाईटवर जनतेला उपलब्ध करून देणे.
३. मराठी शुद्धलेखनाचा प्रसार करणे.
४. विधान भवन, उच्च न्यायालय व इतर कार्यालयांमधील अनुवादकांशी संवाद साधून संज्ञामध्ये एकरूपता राखणे.
५. भाषातज्ज्ञांच्या नामिकेमार्फत इंग्रजी व उर्दू या भाषांमध्ये मानधन तत्वावर अनुवाद करून देण्याची सोय करणे.
६. केंद्र सरकार, महामंडळे इत्यादींकडून आलेले अहवाल इत्यादी अनुवादाचे काम मानधन तत्वावर करून देणे.
७. मराठी व हिंदी भाषा परीक्षा व टंकलेखन व लघुलेखन परीक्षांसाठी आवेदनपत्रे व परीक्षांची वेळापत्रके, प्रश्नसंच वेबसाईटवरून उपलब्ध करून देणे.
८. टंकलेखन परीक्षा संगणकावर घेणे.
९. शासकीय कार्यालयांतून मराठीचा १०० टक्के वापर होत असल्याची खात्री करून घेण्यासाठी कार्यालयीन तपासण्या आयोजित करणे.
१०. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या आधारे मराठीच्या विकासासाठी विविध क्षेत्रांचा शोध घेणे व नवनवीन उपक्रम राबविणे.

शासन व्यवहारात मराठीचा अधिकाधिक वापर

करण्यासंबंधीच्या धोरणाची अंमलबजावणी करणे,

त्यादृष्टीने कार्यालयांची तपासणी व त्यांना मार्गदर्शन करणे

शासनाच्या दैनंदिन प्रशासकीय कामकाजात मराठीचा वापर जास्तीत जास्त होण्याच्या दृष्टीने व तो तसा होतो आहे किंवा नाही, हे प्रत्यक्ष पाहून कार्यालयांची तपासणी करून त्याचा अहवाल शासनास वेळोवेळी सादर करण्याचे काम भाषा संचालनालयाकडे सोपवण्यात आले आहे. प्रत्येक शासकीय कार्यालयांची मराठीकरणाच्या दृष्टीने तपशीलवार तपासणी करून तपासणीचा अहवाल त्या कार्यालयास व संबंधित प्रशासकीय विभागास पाठवण्यात येतो. तपासणीच्यावेळी मराठीकरणाच्या संदर्भात आवश्यक ते मार्गदर्शन त्या त्या कार्यालयांना करण्यात येते. राजभाषा मराठीच्या अभिवृद्धीसाठी भाषा संचालनालय सतत प्रयत्नशील आहे. या दृष्टीने १९७९-८० हे राजभाषा वर्ष अतिशय उपकारक ठरले. राज्यातील महत्त्वाच्या ठिकाणी परिसंवाद, चर्चा व व्याख्यान आयोजित करून शासन व्यवहार, कायदा, न्यायदान व तंत्रविद्या या सर्व क्षेत्रांत मराठीचा वापर कितपत करता येईल, हे सांगण्याची उत्तम संधी मिळाली. दूरदर्शन, आकाशवाणी, वृत्तपत्रे या प्रसिद्धी माध्यमांनीही मराठीच्या संवर्धनासंबंधीचा विचार लोकापर्यंत पोहचविण्याची मोलाची कामगिरी बजावली. या वर्षात नामवंत कायदेपंडितांनी, शास्त्रज्ञांनी व शिक्षणतज्ज्ञांनी मराठीच्या विकासाच्या दिशा दर्शविणारे जे विचारप्रवर्तक लेख 'लोकराज्य'च्या राजभाषा विशेषांकात व इतरत्र लिहिले त्यांचे एक संकलन 'मंथन' या नावाने प्रसिद्ध करण्यात आले.

राजभाषा ही जनतेची भाषा असते. लोकशाहीच्या विकासासाठी लोकभाषेचा अवलंब करणे ही आजची गरज आहे. भाषा संचालनालय राजभाषा मराठीच्या विकासाचे कार्य अतिरतपणे करीत आहे.

महाराष्ट्र राज्याचे साधारणपणे पुढील २५ वर्षांतील मराठी भाषेचे धोरण ठरविणे, भाषा अभिवृद्धीसाठी नवनवे उपाय व कार्यक्रम सुचविणे व या अनुषंगाने शासनाला मार्गदर्शन करणे; तसेच भाषा संचालनालयाने प्रकाशित केलेल्या अनेक कोशांमध्ये नवीन प्रचलित शब्दांची भर घालून कोश अद्ययावत करणे, नवीन परिभाषा कोशांची उदा. आयुर्वेद, सागर विज्ञान, संगणक शास्त्र, पर्यावरणशास्त्र इ. निर्मिती करणे, परिभाषा कोशांचे पुनर्मुद्रण, परिभाषेतील अत्यावश्यक परिष्करणे, शब्दव्युत्पत्ती, मराठी परिभाषिक संज्ञांच्या समस्या सोडविणे यांसारखी कामे पार पाडण्यासाठी भाषा सल्लागार समितीची स्थापना संदर्भाधीन दि.२२.०६.२०१०च्या शासन निर्णयान्वये करण्यात आली. सदर समितीची वेळोवेळी पुनर्रचना करण्यात आली आहे. समितीचे आतापर्यंतचे अध्यक्ष खालीलप्रमाणे आहेत.

भाषा सल्लागार समिती अध्यक्षांची यादी :-

१. नरेंद्र चपळगावकर - जून २०१० ते मे २०१३
२. डॉ. नागनाथ कोतापळे - मे २०१३ ते ऑगस्ट २०१५
३. डॉ. सदानंद मोरे - ऑगस्ट २०१५ ते २०१८
४. डॉ. दिलीप धोंडगे - २०१८ ते २०२१
५. लक्ष्मीकांत देशमुख - डिसेंबर २०२१ पासून...

संदर्भ : भाषा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ

स्वतंत्र भारतातील महाराष्ट्राच्या ज्ञानविज्ञानाच्या क्षेत्रातील आधुनिक गरजा आधीच हेरून महाराष्ट्र राज्याचे तत्कालीन मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांनी दिनांक १ मे, १९६० ला महाराष्ट्र राज्याच्या स्थापनेच्या वेळी शासनाची जी धोरणविषयक प्रमेये जाहीर केली, त्यात महाराष्ट्र राज्याच्या मराठी साहित्य, कला व संस्कृती या क्षेत्रातील कार्यकर्त्यांच्या कार्याची उपेक्षा होणार नाही; एवढेच नव्हे, तर त्या कार्याची प्रगती व विकास होईल, या दृष्टीने पावले निश्चितपणे टाकण्यात येतील; असे आश्वासन दिले होते. त्याच धोरणानुसार महाराष्ट्राचे साहित्य, इतिहास व संस्कृती यांच्या विकासासाठी दिनांक १९ नोव्हेंबर १९६०ला शासनाने साहित्य संस्कृती मंडळाची स्थापना केली. त्यानंतर वेळोवेळी मंडळाची पुनर्रचना

करण्यात आली. थोर विचारवंत तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी मंडळाचे अध्यक्षपद भूषविले होते. त्यानंतर वेळोवेळी अनेक मान्यवर साहित्यिक व विचारवंतांची नियुक्ती या पदावर झाली.

उद्दिष्ट

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाचे मुख्य उद्दिष्ट 'पुस्तक प्रकाशन' हे आहे. या मुख्य उद्दिष्टानुसारच सदर योजनेतर्गत साहित्य, संस्कृती, कला, इतिहास यांसारख्या विषयांवर वैचारिक, समीक्षात्मक, चरित्रात्मक,

वाङ्मयीन संशोधन या प्रकारचे वैविध्यपूर्ण, नावीन्यपूर्ण मौलिक स्वरूपाचे ग्रंथ मंडळाकडून प्रकाशित केले जातात. खासगी प्रकाशकांकडून जे गंभीर, वैचारिक, उच्च दर्जाचे बौद्धिक, वाङ्मयीन संशोधनात्मक ग्रंथ प्रकाशित केले जात नाही, असे अत्यंत महत्त्वाचे गंभीर वाङ्मयीन संशोधनात्मक ग्रंथ मंडळाकडून प्रकाशित केले जातात.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती

मंडळाकडून राबविण्यात येणाऱ्या प्रमुख योजना

- १) पुस्तक प्रकाशन योजना
- २) ललित व ललितेतर वाङ्मयाच्या प्रकाशनार्थ अनुदान योजना
- ३) नवलेखक उत्तेजनार्थ अनुदान योजना
- ४) नवलेखकांची चर्चासत्रे/ कार्यशाळांना अनुदान योजना
- ५) सात साहित्य संस्थांना अनुदान
- ६) अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनास अनुदान
- ७) नियतकालिकांना अनुदान
- ८) स्व. यशवंतराव चव्हाण राज्य वाङ्मय पुरस्कार योजना, विंदा करंदीकर जीवनगौरव पुरस्कार, श्री. पु. भागवत पुरस्कार
- ९) जिल्हा साहित्य संमेलनांना अनुदान
- १०) बृहद्ग्रंथ प्रकल्प योजना

मंडळाच्या योजना

साहित्य संस्कृती मंडळाकडून प्रकाशित करण्यात आलेल्या ६९६ प्रकाशनांची यादी मंडळाच्या संकेतस्थळावर उपलब्ध आहे. तसेच संकेतस्थळावर ४३४ ई-बुक पुस्तके मोफत उपलब्ध आहेत.

मंडळाचे अध्यक्ष खालीलप्रमाणे	
अध्यक्ष	कार्यकाल
तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी	१९६० ते १९८०
डॉ. सुरेंद्र बारलिंगे	१९८० ते १९८९
प्रा. यशवंत मनोहर	१९८९ ते १९९०
डॉ. य.दि. फडके	१९९० ते १९९५
विद्याधर गोखले	१९९५ ते १९९६
डॉ. मधुकर आष्टीकर	१९९६ ते १९९८
द.मा. मिरासदार	१९९८ ते १९९९
सुरेश द्वादशीवार	२००० ते २०००
प्रा. रा.रं. बोराडे	२००० ते २००४
प्रा. रतनलाल सोनग्रा	२००४ ते २००४
पद्मश्री मधु मंगेश कर्णिक	२००६ ते १६ ऑगस्ट २०१३
मा. सचिव, मराठी भाषा विभाग, मंत्रालय, मुंबई तथा. मा. अध्यक्ष, (अतिरिक्त कार्यभार), महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ	१७ ऑगस्ट २०१३ ते ०४ ऑगस्ट २०१५
बाबा भांड	०५ ऑगस्ट २०१५ ते २५ डिसेंबर २०१८
डॉ. सदानंद मोरे	२६ डिसेंबर २०१८ पासून

राज्य मराठी विकास संस्था

महाराष्ट्र शासनाने २५ जून १९७९ रोजी मुंबई येथे महाराष्ट्र राज्यातील शैक्षणिक अभ्यासक्रमात व प्रशासनात 'मराठी भाषेचे स्थान' या विषयावर एक परिषद घेतली होती. त्या परिषदेत मराठी भाषेसाठी एक राज्यस्तरीय संस्था स्थापण्यात यावी, अशी सूचना पुढे आली. या सूचनेचा विचार करण्यासाठी १) अशी संस्था असावी का, आणि २) असायची तर कशा स्वरूपाची असावी, याविषयी विस्तृत टिप्पणी करण्यासाठी एक अनौपचारिक अभ्यासगट निर्माण करावा, असा निर्णय शासनाने घेतला. त्यानुसार मराठी भाषा आणि महाराष्ट्राची संस्कृती यांचे संरक्षण, संगोपन आणि संवर्धन करण्याच्या हेतूने महाराष्ट्र शासनाने दिनांक १ मे १९९२ रोजी राज्य मराठी विकास संस्थेची स्थापना केली.

'मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास' हे संस्थेचे बोधवाक्य आहे. त्यावरून संस्थेच्या व्यापक कार्यक्षेत्री कल्पना येऊ शकेल.

विविध क्षेत्रात मराठीचा होणारा वापर अधिकाधिक गुणवत्तापूर्ण होत जावा, यासाठी प्रयत्नशील राहावे व मराठी भाषेच्या अभिवृद्धीची प्रक्रिया नियोजनपूर्वक गतिमान करावी, ही या संस्थेच्या स्थापनेमागील दोन मुख्य उद्दिष्टे आहेत. (सविस्तर उद्दिष्टे). त्यानुसार सर्व स्तरांवर मराठीचा विकास साधण्यासाठी संस्था स्वतंत्रपणे उपक्रम हाती घेते. भाषा व संस्कृतीच्या क्षेत्रात मराठी भाषेच्या अभिवृद्धीसाठी काम करणाऱ्या विविध शासकीय व अशासकीय संस्थांमध्ये समन्वय राखून त्या संस्थांच्या साहाय्यानेही काही उपक्रम संस्था पार पाडते.

प्रमुख उद्दिष्टे

१. महाराष्ट्राची व्यवहारभाषा, प्रशासनिक भाषा आणि ज्ञानभाषा या तिन्ही स्तरांवर मराठी भाषेचा सर्वांगीण वापर वाढविण्यासाठी विविध मार्गांनी प्रयत्न करणे.
२. कृषी, वैद्यक, उद्योग, व्यापार, विज्ञान, तंत्रज्ञान, प्रसारमाध्यमे इ. व्यवहार क्षेत्रांत मराठी भाषेचा वापर वाढण्यासाठी आवश्यक साधनसामग्री विकसित करणे; तसेच भाषेशी संबंधित असलेल्या तंत्रविद्यांचा विकास करणे;
३. वेळोवेळी भाषिक पाहणीचे कालबद्ध कार्यक्रम निश्चित करून व मराठीच्या विविध व्यवसायक्षेत्रांतील स्थितिगतीचे निरीक्षण करून त्यांचे समाजभाषा वैज्ञानिक अहवाल शासनास सादर करणे.
४. शासन व्यवहाराच्या प्रशासन, कायदा, न्याय, जनसंपर्क अशा विविध शासकीय व निमशासकीय यंत्रणांमध्ये मराठी भाषेचा

लोकाभिमुख आणि सुलभ वापर वाढविण्यासाठी भाषिक उपक्रम हाती घेणे व उपकरणे निर्माण करणे.

५. शिष्टाचार, औपचारिक भाषा व्यवहार व भावाभिव्यक्ती समृद्ध करण्यासाठी भाषिक नमुने निर्माण करणे व उपलब्ध करणे.
६. मराठी भाषेतून नव्या ज्ञानाची निर्मिती होण्यासाठी परिभाषेची घडण, निरनिराळ्या ज्ञानस्रोतांची उपलब्धी, भाषेचा सर्जनशील वापर वाढविणारे कृतिकार्यक्रम यांना प्रोत्साहन देणे.
७. बहुजनांच्या बोलीभाषा आणि प्रमाण मराठी यांच्यातील अभिसरण वाढवून यांच्या समवर्ती संबंधातून मराठी भाषा अधिकाधिक लोकाभिमुख व समृद्ध करण्यासाठी प्रयत्न करणे.
८. लेखनविषयक नियम, वर्णमाला, भाषिक वापराची यांत्रिक उपकरणे, संगणकीय आज्ञावली यांच्या वापरात सुसूत्रता व सुबोधता आणण्यासाठी शासनाला मार्गदर्शक तत्त्वे उपलब्ध करून देणे. माहिती तंत्रज्ञानविषयक गरजा लक्षात घेऊन मराठी अनुरूप आज्ञावली विकसित करणे. मराठी भाषेतील माहिती व निधी-पाया विस्तृत करणे.
९. अमराठी समाजगटांना मराठी भाषा व संस्कृती यांच्याबद्दल आस्था व रुची निर्माण व्हावी, म्हणून विविध साधने विकसित करणे.
१०. मराठी भाषेची अंगभूत वैशिष्ट्ये कायम राखून भाषासमृद्धीसाठी भाषांतर, नव्या शब्दांचा स्वीकार, प्रतिशब्दांची निर्मिती, अभिजात व समकालीन साहित्यचर्चा आणि ज्ञान-विज्ञानाच्या क्षेत्रातील पायाभूत व मौलिक प्रवृत्तिप्रवाह मराठीत आणण्यासाठी कार्य करणे.

प्रशासकीय व्यवस्था

संस्थेचे कामकाज तिच्या नियामक मंडळाच्या सल्ल्यानुसार चालते. संस्थेचे कार्यक्रम/उपक्रम/प्रकल्प यांचे अग्रक्रम ठरविण्यासाठी व त्यांसंबंधातील आवश्यक ते निर्णय घेण्यासाठी प्रकल्प समिती, वित्त समिती व कार्यकारी समिती यांची निश्चिती नियामक मंडळातील सदस्यांमधून केली जाते. संस्थेचे आर्थिक, प्रशासकीय व कायदेशीर नियोजन आणि व्यवस्थापन; तसेच संस्थेच्या विविध प्रकल्पांच्या अंमलबजावणीच्या कामावर देखरेख ठेवण्याचे काम या समित्यांमार्फत होते. संस्थेच्या नवीन प्रकल्पांसाठी या समित्यांची तसेच नियामक मंडळाची मंजूरी आवश्यक असते.

टीम आपलं मंत्रालय

मराठी भाषा विभागाशी संबंधित विविध उपक्रम विभागाकडून हाताळण्यात येतात. विभागाच्या कामात साहाय्य करण्याकरिता त्या-त्या विषयातील तज्ज्ञांचे मार्गदर्शन घेण्यात येते. त्याकरिता क्षेत्रीय कार्यालयांच्या कामाशी निगडित पुढीलप्रमाणे समित्या/मंडळ गठित करण्यात आल्या आहेत.

क्र	कार्यालयाचे नाव	समितीचे नाव व शासन निर्णय
१	मराठी भाषा विभाग	अभिजात भाषा समिती : मराठी भाषा विभाग शा.नि.क्र. अभिजा-२०१२/प्र.क्र.२२/भाषा-४ दि.१९/०७/२०१३ २
२	भाषा संचालनालय	<ul style="list-style-type: none"> भाषा सल्लागार समिती : मराठी भाषा विभाग शा.नि.क्र. भासस-२०२०/प्र.क्र.६/भाषा-१ दि.३०/१२/२०२१ एतदर्थ मंडळ मराठी भाषा परीक्षा : मराठी भाषा विभाग शा.नि.क्र. मभाप-२०१२/५६३/प्र.क्र.१५७/२०१५/भाषा-२ दि.२३/०२/२०१५ एतदर्थ मंडळ हिंदी भाषा परीक्षा : सामान्य प्रशासन विभाग शा.नि.क्र. हिंभाप-१०८८/१२७/प्र.क्र.१२/८८/वीस दि.१९/०२/१९८८ एतदर्थ मंडळ मराठी टंकलेखन व लघुलेखन परीक्षा : मराठी भाषा विभाग शा.नि.क्र. मटंप-२०१४/१३७/प्र.क्र.५२/भाषा-२ दि.०९/०७/२०१५
३	महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ	विश्वकोश निर्मिती मंडळ : मराठी भाषा विभाग शा.नि.क्र. विनिमं-२०२०/प्र.क्र.८/भाषा-२ दि.२७/०५/२०२१
४	महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ	साहित्य आणि संस्कृती मंडळ : मराठी भाषा विभाग शा.नि.क्र. सासंमं-२०२०/प्र.क्र.६/भाषा-३ दि.२७/०५/२०२१ ५
५	राज्य मराठी विकास संस्था	राज्य मराठी विकास संस्था नियामक मंडळ : मराठी भाषा विभाग शा.नि.क्र. रामवि-२०२०/प्र.क्र.७/भाषा-३ दि.०३/११/२०२१

मराठी विज्ञान परिषद

मराठी विज्ञान परिषद (मविप) समाजात विज्ञान प्रसार आणि प्रचाराचे काम करते.

परिषदेचे उद्देश

१. विज्ञानाचा प्रसार प्रामुख्याने मराठी भाषेतून करणे.
२. विज्ञान व्यक्त करण्यासाठी मराठी भाषा समृद्ध करणे.
३. विज्ञानाचे जीवनात महत्त्व वाढवणे.
४. वैज्ञानिक संशोधन व विज्ञानाची प्रगती करणे.

समाजातील सर्व व्यक्तींमध्ये विज्ञानाबद्दल जागरूकता आणि जाणीव निर्माण करणे; तसेच त्यांना परिषदेच्या कामात सहभागी करून घेणे, अशा रितीने परिषदेची कामे चालतात. परिषदेचे महाराष्ट्रातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये मिळून साठापेक्षा अधिक ठिकाणी, तर महाराष्ट्राबाहेर वडोदरा, गोवा, पेडणे, निष्पाणी व बेळगाव या पाच ठिकाणी विभाग आहेत. या विभागांद्वारे मध्यवर्तीकडून आखलेले; तसेच अनेक स्वतंत्र कार्यक्रम वर्षभर घेतले जातात.

कार्यशाळा / कार्यक्रम

- विज्ञान खेळणी : शालेय विद्यार्थ्यांसाठी
- बालवैज्ञानिक प्रयोग कार्यशाळा : विद्यार्थ्यांसाठी
- मनोरंजक विज्ञान : सर्वांसाठी
- शहरी शेती ओळखवर्ग : सर्वांसाठी

दिनांक १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाली आणि मराठी भाषेच्या विकासाची नवी दालने खुली झाली. महाराष्ट्र राज्याचे पहिले मुख्यमंत्री स्व. यशवंतराव चव्हाण यांनी मराठी भाषा, साहित्य, संस्कृती आणि ज्ञाननिर्मिती यांचा विकास करण्याकरिता जी अनेक

व माहिती उपलब्ध करून देणे, हा मराठी विश्वकोशाचा प्रधान हेतू होता. मराठी विश्वकोशाची निर्मिती सर्वविषयसंग्राहक स्वरूपात अकारविल्हे करावी असे ठरविण्यात आले. एन्सायक्लोपिडिया ब्रिटानिका या कोशाचे संपादकीय कार्य; तसेच त्याची कार्यप्रणाली यांचे प्रत्यक्षरीत्या आणि अप्रत्यक्षरीत्या अवलोकन करण्यात आले आणि त्यांचा अभ्यास करण्यात आला. या सर्व पूर्वतयारीसाठी अध्यक्ष म्हणून तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी आणि सदस्य म्हणून श्री. गोवर्धन पारीख, श्री. गो. वा. बेडेकर, श्री. ना. गो. कालेलकर, श्री. आ. रा. देशपांडे, श्री. अनंत काणेकर, श्री. वि. भि. कोलते, श्रीमती सरोजिनी बाबर यांसारख्या मातब्बर व्यक्ती कार्यरत होत्या. प्रारंभी मराठी विश्वकोशाचा आराखडा बनविण्यात आला. मानव्यविद्या आणि विज्ञान

महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ

पावले उचलली, त्यातील महत्त्वाचे पाऊल म्हणजे १ नोव्हेंबर १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाची स्थापना. आधुनिक जग हे ज्ञान आणि माहिती यांचे जग म्हणून ओळखले जाते. यामध्ये ज्ञाननिर्मिती, ज्ञानसंवर्धन आणि ज्ञानप्रसार या तिन्हींचा समावेश होतो. याचा विचार करून महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळाच्या अंतर्गत मराठी विश्वकोशाचा प्रकल्प हाती घेण्यात आला. मानव्यविद्या आणि विज्ञान व तंत्रज्ञान या दोन ज्ञानशाखांमध्ये जेवढे विषय असतील, त्या सर्वांची माहिती मराठी वाचकांना उपलब्ध करून द्यावी हे विश्वकोशाचे प्रमुख उद्दिष्ट होते. या मंडळाकडून मराठी विश्वकोशाच्या नऊ खंडांचे प्रकाशन करण्यात आले.

पुढे विश्वकोशाच्या कामाची वाढती व्याप्ती लक्षात घेऊन १ डिसेंबर १९८० रोजी साहित्य संस्कृती मंडळाचे विभाजन होऊन मराठी विश्वकोशाच्या संपादन आणि प्रकाशन कार्यार्थ महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळाची स्थापना करण्यात आली.

इंग्लिश भाषेतून प्रकाशित झालेला आणि जगातील विद्वज्जनांकडून मान्यता पावलेला एन्सायक्लोपिडिया ब्रिटानिका या कोशाच्या धर्तीवर मराठी विश्वकोशाची निर्मिती करावी असे ठरले. प्राज्ञ पाठशाळेच्या माध्यमातून संस्कृतचे अध्ययन करणारे तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांच्यावर ही जबाबदारी आली आणि मराठी विश्वकोशाचे कार्य सुरू झाले. या प्रकल्पासाठी आवश्यक संसाधनांची जुळवाजुळव तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी केली. विश्वकोशाचे संपादकीय कार्यालय ज्या वास्तूत आहे, त्या वास्तूची पायाभरणी श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या शुभहस्ते ११ ऑक्टोबर १९५९ रोजी वाई, जि. सातारा येथे झाली.

मराठी विश्वकोशाच्या माध्यमातून मराठीचा प्रचार व प्रसार करून जिज्ञासू वाचकांना, संशोधकांना, अभ्यासकांना जागतिक दर्जाचे ज्ञान

व तंत्रविद्या या दोन कक्षांसाठी विश्वकोशात प्रत्येकी ८,५०० पृष्ठे राखण्यात आली आणि या दोन कक्षांत येणाऱ्या विषयांच्या व्याप्तीनुसार प्रत्येक विषयासाठी पृष्ठे राखून ठेवण्यात आली. यासोबतच विषयपूरक अशी चित्रे आणि चित्रपत्रे यांची योजनाही करण्यात आली.

मराठी विश्वकोशाची निर्मिती ही जागतिक पातळीशी समांतर असणाऱ्या कोशानुरूप करावयाची असल्याने त्या दर्जाचे जागतिक संदर्भमूल्य असणारे ग्रंथालय उभे करावयाचे होते. त्या दृष्टीने तर्कतीर्थानी विशेष प्रयत्न केले.

विश्वकोशातून वाचकांसमोर येणारी माहिती ही अधिग्राह्य असावी, यासाठी अधिग्राह्य अशा संदर्भग्रंथांची खरेदी केली. विशेष प्रयत्न म्हणून भारतीय दूतावासांतील त्या-त्या देशांनी त्यांच्या देशातील ज्ञान आणि माहिती यांचे अधिग्राह्य ग्रंथ विश्वकोशाच्या ग्रंथालयास पाठविले. त्यातूनच मराठी विश्वकोशाचे सुसज्ज असे संदर्भ ग्रंथालय उभे झाले. या ग्रंथालयाच्या भक्कम आधारावरच विश्वकोशाची उभारणी

होणार होती.

एखाद्या प्रकल्पासाठी आवश्यक असणारी सर्व भौतिक आणि मानवी संसाधने उभी करणे हे कार्य परिश्रमांनीच साध्य होते. तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांचा लोकसंपर्क दांडगा होता आणि त्या काळात राष्ट्रीय स्तरावर कार्य करणाऱ्या महान नेत्यांनाही त्यामुळे मराठी विश्वकोशाच्या आणि तर्कतीर्थांच्या एकूण कार्याबद्दल आस्था होती. त्यामुळे त्या काळातील महान भारतीय नेते आणि विद्वान मंडळी मराठी विश्वकोशाच्या कार्यालयास प्रत्यक्ष भेट देत असत. त्यामध्ये प्रामुख्याने भारताचे पहिले राष्ट्रपती डॉ. राजेंद्र प्रसाद, महाराष्ट्राचे माजी मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण, माजी पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयी, मा. सुधाकरराव नाईक यांचा समावेश होतो. या सर्व लोकांच्या सक्रिय प्रोत्साहनाने विश्वकोशाचे कार्य पुढे आले.

मुद्रणाची व्यवस्था हा त्या काळातील महत्त्वाचा प्रश्न होता. ही सर्व व्यवस्था त्या काळी केवळ मुंबईलाच होत असे. वाईला संपादकीय व्यवस्थेबरोबर मुद्रणाची व्यवस्थाही उपलब्ध व्हावी, यासाठी तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी पुढाकार घेऊन ९ एप्रिल १९७२ ला वाईत स्वतंत्र मुद्रणालयाची स्थापना केली. त्यासाठी त्यांनी शासनाच्या वतीने मराठी विश्वकोशासाठी वाईतील रास्तेवाडा खरेदी केला आणि या वाड्यात स्वतंत्र मुद्रणालय उभारले. मुद्रण आणि संपादन यांमध्ये सुयोग्य समन्वय झाला आणि विश्वकोशाच्या मुद्रण कार्याला गती आली.

विश्वकोशाच्या मूर्तकार्याला सुरुवात करताना गरज होती ती विषय घटक निवडण्याची. मानव्यविद्या, विज्ञान व तंत्रविद्या हे मराठी विश्वकोशाचे दोन घटक ठरलेले होते. त्यामधील विषयही ठरलेले होते, परंतु नोंद म्हणून ज्या विषयाचा समावेश विश्वकोशात करावयाचा आहे, त्या घटकांची निश्चिती मंडळाला करावयाची होती. जे घटक अंतर्भूत करावयाचे, त्यांचे निकष ठरवून त्यांची निश्चिती करावयाची होती. यासाठी महाराष्ट्रीय संस्कृती, भारतीय संस्कृती आणि जागतिक परिप्रेक्ष्य हा प्राधान्यक्रम ठरविण्यात आला. शिवाय नोंदी ठरविण्यासाठीही विशेष प्रयत्न करण्यात आले. एन्साक्लोपिडिया ब्रिटानिका, एन्सायक्लोपिडिया अमेरिकाना, कोलियर्स आणि इतर जागतिक दर्जाच्या कोशांनी कोणत्या विषयांची नोंद घेतली आहे, कोणत्या विषयाला किती शब्दमर्यादा दिली आहे, यांचा अभ्यास करण्यात आला. महाराष्ट्रीय आणि भारतीय परिप्रेक्ष्याच्या संदर्भात त्यांतील तज्ज्ञांची मदत घेण्यात आली आणि १८,००० विषयघटकांची नोंदयादी तयार करण्यात आली. शब्दमर्यादा ठरविण्यात आली. सोबतच लेखक, समीक्षक आणि त्या-त्या विषयातील तज्ज्ञ यांचा शोध घेऊन तशा याद्या तयार करण्यात आल्या आणि मराठी विश्वकोशाच्या कार्याला प्रत्यक्ष सुरुवात झाली.

या विश्वकोशाचे लेखनकार्य मराठीमधून करत असताना पारिभाषिक शब्दांची खूप अडचण होतीच. पाश्चिमात्य देशांमध्ये निर्माण झालेल्या कोशांसाठी वापरून रूढ झालेली भाषा आणि पारिभाषा उपलब्ध होती. शिवाय मराठी विश्वकोशात जगातल्या हजारो भाषांमध्ये विखुरलेल्या ज्ञानविज्ञानाचे लेखन मराठी भाषेत करावयाचे आव्हान होते. यासाठी केंद्र सरकारने निर्माण केलेल्या पारिभाषिक शब्दसंग्रहाचा वापर करण्यात आला. मात्र मराठी भाषा अधिक समृद्ध व्हावी आणि तो-तो विषय समर्पक परिभाषेतच वाचकांसमोर जावा, यासाठी मराठी विश्वकोशाने आधी परिभाषा कोशाची निर्मिती केली. जागतिक दर्जाच्या

अनेकविध कोशांचा अभ्यास करून त्यांतील शब्दांसाठी मराठी शब्दांची घडण नव्याने करण्यात आली. १९७३ साली या परिभाषा खंडाचे प्रकाशन करण्यात आले आणि बदलत्या भाषिक वातावरणासह या परिभाषा संग्रहाच्या आधारे मराठी विश्वकोशातील घटकांचे लेखनकार्य करण्यात आले.

विश्वकोश हा एक पूर्ण प्रकल्प होता. त्याच्या आराखड्याप्रमाणे १७ संहिता खंड, सूचिखंड, परिभाषा खंड आणि नकाशा खंड अशा सर्व खंडांचे लेखन आणि प्रकाशन एकत्रच करावयाचे होते. त्या दृष्टीने सर्व कार्य एकत्रितरीत्या चालू होते; परंतु लेखन आणि मुद्रण पूर्ण झालेले खंड वाचकांसमोर लवकर यावेत या दृष्टीने भारताचे तत्कालीन पंतप्रधान श्री. मोरारजी देसाई यांच्या हस्ते पहिल्या पाच खंडांचे प्रकाशन १९७६ मध्ये करण्यात आले. साहित्य अकादमीचे अध्यक्ष उमाशंकर जोशी यांच्या हस्ते ९ मे १९७९ रोजी विश्वकोशाचा सहावा आणि सातवा खंड यांचे प्रकाशन करण्यात आले.

जसजसा काळ पुढे सरकत होता, तसतसे नवे विषय आणि नव्या योजनाही मराठी विश्वकोशात अंतर्भूत होत होत्या. मे १९९४ मध्ये तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांचे निधन झाले. तोवर मराठी विश्वकोशाच्या एकूण सर्वच खंडांतील नोंदींचे लेखन झाले होते. १५ खंडांचे प्रकाशनही झाले होते. तर्कतीर्थांनंतर मे. पुं. रेगे आणि रा. ग. जाधव यांनी विश्वकोशाच्या या प्रकल्पाला आकार दिला. २००३ मध्ये तत्कालीन अध्यक्ष डॉ. श्रीकांत जिचकार यांनी तत्कालीन राष्ट्रपती ऐ. पी. जे. अब्दुल कलाम यांच्या उपस्थितीत विश्वकोश वार्षिकी या सर्वविषयक अद्ययावत माहितीच्या वार्षिकांकाचे प्रकाशन केले. स्पर्धा परीक्षांचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी ही वार्षिकी उपयुक्त आहे.

योजनेचा पहिला भाग म्हणजे मराठी विश्वकोशाच्या १ ते १७ खंडांची एकत्रित सीडी तयार करण्यात आली आणि शासनातर्फे ती वाचकांना उपलब्ध करून देण्यात आली. दुसरा महत्त्वाचा भाग म्हणजे मराठी विश्वकोशाचे सर्व प्रकाशित खंड महाजालावर टाकून ते वाचकांना मोफत उपलब्ध करून देणे हा होता. पुण्यातील प्रगत संगणक विकास केंद्र (CDAC) या केंद्र सरकारच्या संस्थेद्वारे मराठी विश्वकोशाचे सर्व खंड सहज शोधक्षम अशा प्रारूपात महाजालावर उपलब्ध आहेत. तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी १९६०च्या दशकात हा प्रकल्प उभा करताना अनेक लेखक, तज्ज्ञ, शास्त्रज्ञ आणि देशविदेशातील मार्गदर्शक यांचा पाठिंबा मिळविला होता. ज्ञानमंडळाची ही योजनाही व्यापक स्वरूप असणारी असल्याने तिला राज्यातील सर्वच तज्ज्ञ, शास्त्रज्ञ, लेखक, संशोधक आणि विविध विद्याशाखीय संस्था यांचा पाठिंबा आणि सक्रिय सहभाग मिळणे गरजेचे होते.

‘ज्ञानमंडळ’ या योजनेस मान्यता मिळाल्यानंतर महाराष्ट्रातील अनेक विद्यापीठांशी सामंजस्य करार करून त्या-त्या विद्यापीठातील तज्ज्ञांकडे त्यांच्या-त्यांच्या विषयांच्या संपादनाची जबाबदारी सोपविली आहे. अशा पद्धतीने सामंजस्य करार करून आजवर महाराष्ट्रातील विविध विद्यापीठे, संशोधन संस्था यांच्या पालकत्वाखाली ज्ञानमंडळांतर्फे संपादनाचे कार्य सुरू आहे.

संदर्भ : महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ.

नागरी लिपीची उत्पत्ती

अ = ५ ५ ५ ५ ५ ५	ठ = ० ० ० ०	य = ५ ५ ५ ५ ५ ५
आ = ५ ५ ५ ५ ५ ५	ड = ५ ५ ५ ५ ५ ५	र = ५ ५ ५ ५ ५ ५
इ = ५ ५ ५ ५ ५ ५	ढ = ५ ५ ५ ५ ५ ५	ल = ५ ५ ५ ५ ५ ५
उ = ५ ५ ५ ५ ५ ५	ण = ५ ५ ५ ५ ५ ५	व = ५ ५ ५ ५ ५ ५
ए = ५ ५ ५ ५ ५ ५	त = ५ ५ ५ ५ ५ ५	श = ५ ५ ५ ५ ५ ५
क = ५ ५ ५ ५ ५ ५	थ = ५ ५ ५ ५ ५ ५	ष = ५ ५ ५ ५ ५ ५
ख = ५ ५ ५ ५ ५ ५	द = ५ ५ ५ ५ ५ ५	स = ५ ५ ५ ५ ५ ५
ग = ५ ५ ५ ५ ५ ५	ध = ५ ५ ५ ५ ५ ५	ह = ५ ५ ५ ५ ५ ५
घ = ५ ५ ५ ५ ५ ५	न = ५ ५ ५ ५ ५ ५	ळ = ५ ५ ५ ५ ५ ५
ङ = ५ ५ ५ ५ ५ ५	प = ५ ५ ५ ५ ५ ५	क्ष = ५ ५ ५ ५ ५ ५
च = ५ ५ ५ ५ ५ ५	फ = ५ ५ ५ ५ ५ ५	ज्ञ = ५ ५ ५ ५ ५ ५
छ = ५ ५ ५ ५ ५ ५	ब = ५ ५ ५ ५ ५ ५	ज = ५ ५ ५ ५ ५ ५
ज = ५ ५ ५ ५ ५ ५	भ = ५ ५ ५ ५ ५ ५	झ = ५ ५ ५ ५ ५ ५
झ = ५ ५ ५ ५ ५ ५	म = ५ ५ ५ ५ ५ ५	ञ = ५ ५ ५ ५ ५ ५
ञ = ५ ५ ५ ५ ५ ५		ट = ५ ५ ५ ५ ५ ५
ट = ५ ५ ५ ५ ५ ५		

संदर्भ : अभिजात मराठी भाषा अहवाल.

मराठी विश्वकोश अध्यक्ष

अ.क्र.	अध्यक्षांचे नाव	कालावधी
१	तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी	१९ नोव्हेंबर १९६० ते २७ मे १९९४
२	प्रा. मेघश्याम पुंडलीक रेगे	०४ जून १९९४ ते २८ डिसेंबर, २०००
३	प्रा. रावसाहेब ग. जाधव	१६ जानेवारी २००१ ते १० फेब्रुवारी २००३
४	डॉ. श्रीकांत जिचकार	२१ जुलै २००३ ते ०२ जून २००४
५	डॉ. विजया वाड	०९ डिसेंबर २००५ ते ०८ डिसेंबर २००८ ०९ जून २००९ ते ३० जून २०१५
६	श्री. दिलीप करंबेळकर	१० ऑगस्ट २०१५ पासून २ जानेवारी २०२०
७	डॉ. श्रीधर तथा राजा दीक्षित	०१ जून २०२१ पासून २६ मे २०२४
८	डॉ. रवींद्र शोभणे	२७ नोव्हेंबर २०२४ पासून ते आत्तापर्यंत

जानेवारी-फेब्रुवारी २०२६ |

मराठी विश्वकौशाचे अभिमान गीत

अमृताते पैजा जिंके अशी देववाणी
मराठीचे आम्ही सारे सारे अभिमानी
तिच्या सामरमंथनी लाभे अमृत कलश
मराठीच्या वैभवाचा मानकरी विश्वकौश॥
संथ वाहतै कृष्णाई, तिच्या काठी गाव वाई
तर्कतीर्थांची भूमी ही, मराठीची ही पुण्याई
यशवंतै बांधियेला, मराठीचा ज्ञानसैतू
वर्धिष्णु करू भाषेला, अंतरात शुद्ध हैतू ॥
वृक्ष लावियेला द्वारी, अज्ञातास होई ज्ञात
सरस्वतीच्या अंगणी, मराठीचा पारिजात
उपासकांची साधना, करी अज्ञानाचा नाश
मराठीच्या वैभवाचा मानकरी विश्वकौश॥

गीत : डॉ. विजया वाड

संगीत : अशोक पत्की

गायक : शंकर महादेवन

संकल्पना व सुलेखन : अच्युत पालव

निर्मिती : महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश मंडळ

मराठी भाषा भवन

प्रकल्पाची संक्षिप्त माहिती	
प्रशासकीय मान्यता	शासन, मराठी भाषा विभाग, मंत्रालय, मुंबई यांचा शासन निर्णय क्र. मभाप-२०२१/प्र.क्र.४८/भाषा-१ दिनांक ०१/०३/२०२४ अन्वये रुपये १५०.१४ कोटी रकमेस.
तांत्रिक मान्यता	स्थापत्य कामे :- रुपये ९३,३२,४०,९४५/- विद्युत कामे :- रुपये १६,५१,८५,३६८/- एकूण :- रु.१,०८,७२,७६,४४५/-
कार्यारंभ आदेश	दिनांक ०९/१०/२०२४
कंत्राटदाराचे नाव	मे.देव इंजिनीअर्स, बोरिवली, मुंबई
निविदा स्वीकृत रक्कम	रुपये १०८,६०,२४,६८६.६७ (०.११ टक्के कमी दराची)
काम पूर्ण करण्याचा कालावधी	३० महिने (पावसाळ्यासहित)

- प्रकल्पाचा तपशील :** ● इमारतीची संरचना : २ तळघर + तळमजला + ५ मजले ● जागेचे एकूण क्षेत्रफळ : ३,७७० चौ.मी.
● बांधकाम क्षेत्रफळ : १४,२०५ चौ.मी.

मजलेनिहाय तपशील		
अ.क्र	मजला	तरतूद
१	बेसमेंट १+ बेसमेंट २	कार पार्किंग
२	तळमजला	मराठी भाषा भवन गॅलरी, अॅम्पीथिएटर (१५० क्षमता)
३	पहिला मजला	कार्यालये कॅफेटेरिआ
४	दुसरा मजला	मराठी भाषा भवन गॅलरी आर्ट गॅलरी, कार्यालये
५	तिसरा मजला	मराठी भाषा भवन गॅलरी कार्यालये
६	चौथा मजला	मराठी भाषा भवन गॅलरी ऑडिटोरिअम कार्यालये
७	पाचवा मजला	मराठी भाषा भवन गॅलरी ऑडिटोरिअम कार्यालये

कामाची सद्यस्थिती

- सावित्री देवी महिला वसतिगृह मराठी भाषा भवन इमारतीच्या जागेची अंशतः अदलाबदल करून भूखंडाचे एकत्रीकरण व पोटविभाजन (Amalgamation Subdivision) पूर्ण करून दिनांक १०-१०-२०२४ रोजी सुधारित नकाशे प्राप्त.

- बॅरिकेडिंग व अस्तित्वातील इमारतीचे पाडकाम पूर्ण करण्यात आले आहे.
- शोअर पाईल (३३५/ ३६१) पूर्ण पाईप कॅपिंग बीम खोदकाम व संबंधित सर्व कामे प्रगतिपथावर आहेत.

राष्ट्रीय पुरस्कार प्राप्त साहित्यिक

ज्ञानपीठ पुरस्कार विजेते

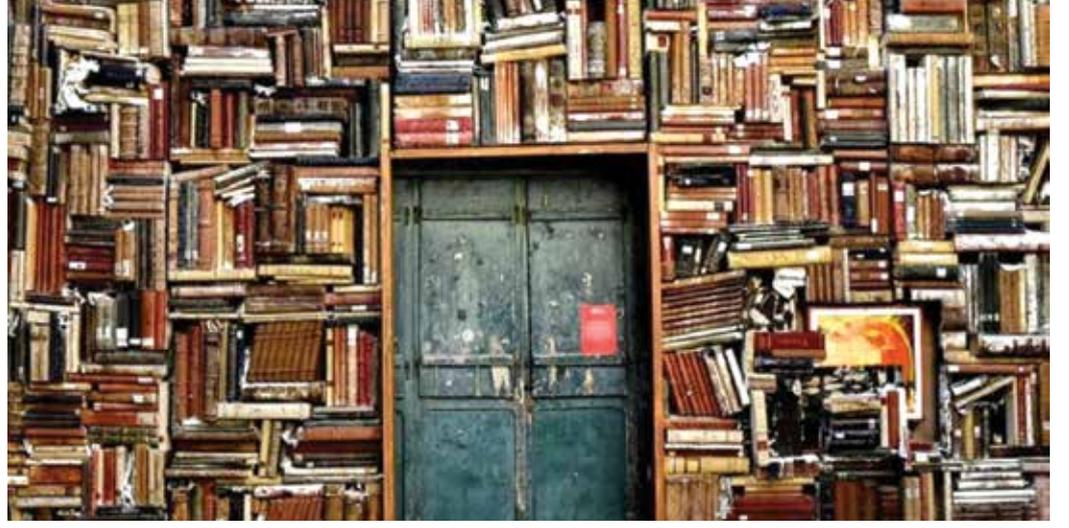
अ.क्र	ज्ञानपीठ विजेत्याचे नाव	पुस्तकाचे नाव	वर्ष
१	श्री. विष्णू सखाराम खांडेकर	ययाति	१९७४
२	श्री. विष्णू वामन शिरवाडकर (नटसम्राट)	नटसम्राट	१९८७
३	श्री. विंदा करंदीकर	अष्टदर्शने	२००३
४	श्री. भालचंद्र नेमाडे	हिंदू : जगण्याची समृद्ध अडगळ	२०१४

| जानेवारी-फेब्रुवारी २०२६

हे ऑन वे या वेल्स (इंग्लंड) मधील प्रसिद्ध पुस्तकांच्या गावाच्या धर्तीवर महाराष्ट्रात पुस्तकांचे गाव ही संकल्पना आकार घेते. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर ओळख मिळालेल्या या संकल्पनेतून मराठी भाषेचा विकास, प्रचार-प्रसार, वाचनसंस्कृतीची जोपासना आणि भाषाप्रेम वाढविण्याचा उद्देश राज्य शासन पुढे नेत आहे.

मराठी भाषेचे संवर्धन आणि वाचनसंस्कृतीचा प्रसार यासाठी पुस्तकांचे गाव हा उपक्रम मोठ्या प्रमाणावर राबविण्यात येत आहे. या योजनेची वाढती लोकप्रियता; तसेच भविष्यातील व्यापकता लक्षात घेऊन शासन स्वतंत्र लेखाशीर्ष उघडून निधीची तरतूद करत आहे. पायाभूत सुविधांवरील खर्च कमी करताना लोकसहभाग वाढविण्याचा प्रयत्नही केला जात आहे. तसेच मा. मुख्यमंत्री यांनी प्रत्येक जिल्ह्यात पुस्तकांचे गाव उभारण्याचा केलेला मनोदय लक्षात घेऊन या योजनेचा विस्तार संपूर्ण राज्यभर केला आहे.

- निगडित गाव.
२. ऐतिहासिक वारसा असलेले किंवा संरक्षित स्मारकांची उपस्थिती.
३. कृषी पर्यटन किंवा पुस्तकांचा मोठा खप असलेल्या जागा.
४. संत गाडगेबाबा पारितोषिक किंवा अन्य शासन पुरस्कारप्राप्त गावे.
५. तंटामुक्त, पर्यावरणपूरक, स्वच्छ व शांत गावे.

पुस्तकाचे गाव

भिलार : पुस्तकांचे पहिले गाव

भिलार येथील पुस्तकांचे गाव हा उपक्रम राज्य मराठी विकास संस्थेमार्फत स्वतंत्रपणे राबविला जात आहे. या प्रकल्पाला मिळालेल्या उत्स्फूर्त प्रतिसादामुळे आणि साहित्यप्रेमींच्या सहभागामुळे ही संकल्पना आता राज्यभर विस्तारत आहे.

योजनेचे स्वरूप

राज्यातील प्रत्येक जिल्ह्यात एक 'पुस्तकाचे गाव' स्थापन करण्याचा शासनाचा उद्देश आहे. वाचनसंस्कृती वाढीस लागण्यासाठी पर्यटनस्थळे, देवस्थाने, ऐतिहासिक वैशिष्ट्ये असलेली गावे, पर्यावरणपूरक आणि शांत परिसर असलेली ठिकाणे; तसेच विविध सरकारी अभियानांत विजेती ठरलेली गावे यापैकी सकारात्मक प्रतिसाद देणाऱ्या गावांची निवड केली जात आहे.

निवड झालेल्या प्रत्येक गावात सुरुवातीला किमान दहा वाचनदालने उघडण्यात येतात. या दालनांसाठीचा आवर्ती व अनावर्ती खर्च शासन वहन करते.

योजनेचे निकष

पुस्तकांचे गाव निवडताना खालील बाबी विचारात घेतल्या जातात :

१. पर्यटनस्थळ, तीर्थक्षेत्र किंवा साहित्यिक/वाङ्मयीन चळवळीशी

६. निसर्गरम्य आणि वाचनसंस्कृतीस पोषक वातावरण असलेली गावे.
७. जिल्हाधिकार्यांनी शिफारस केलेली गावे आणि स्थानिक लोकांचा उत्स्फूर्त सहभाग.

योजनेच्या प्रमुख अटी व शर्ती

१. गावातील मंडळे, देवस्थाने, ग्रामपंचायती, स्थानिक स्वराज्य संस्था तसेच दालन चालकांनी लाभाची अपेक्षा न ठेवता, लोकसहभागाने या योजनेत सहभागी व्हावे.
२. सहभागी संस्थांकडे किमान २५० चौ. फूट क्षेत्रफळाची किमान दहा दालने असणे आवश्यक आहे.
३. उपलब्ध जागेचे दस्तऐवज सादर करणे बंधनकारक आहे. जागा सुरक्षित, स्वच्छ, खेळती हवा व पुरेसा सूर्यप्रकाश असलेली असावी.
४. पाणी, वीज, सार्वजनिक स्वच्छतागृहे यांची आवश्यक सोय करणे संबंधितांची जबाबदारी आहे.

भिलारमधील उपक्रम : साहित्यप्रेमींसाठी आकर्षण

भिलार येथील विविध दालनांना वाचक आणि पर्यटक मोठ्या प्रमाणावर भेट देतात. या गावात साहित्यिक कार्यक्रम, पुस्तक प्रकाशन, कार्यशाळा, परिसंवाद, साहित्य जत्रा अशा अनेक उपक्रमांचे आयोजन राज्य मराठी विकास संस्था करत आहे.

या उपक्रमांमुळे भिलार हे पुस्तकांचे गाव महाराष्ट्राच्या साहित्य-संस्कृतीचे एक प्रेरणादायी आणि जिवंत व्यासपीठ बनले आहे.

टीम आपलं मंत्रालय

जानेवारी-फेब्रुवारी २०२६ |

९८ वे अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन दिल्ली येथे पार पडले. माय मराठीला अभिजात भाषेचा दर्जा मिळाल्यानंतरचे हे पहिले अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन होते. हे संमेलन यशस्वी करण्यासाठी अनेक हात मदत करत होते.

मराठी भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा: काय बदल होणार ?

केंद्रीय मंत्रिमंडळाने मराठी भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा देण्याचा निर्णय घेतला आहे. प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी यांच्या अध्यक्षतेखाली झालेल्या बैठकीत हा निर्णय घेण्यात आला. मराठीबरोबरच पाली, प्राकृत, आसामी आणि बंगाली भाषेलाही अभिजात भाषेचा दर्जा मिळाला आहे. भारताची समृद्ध भाषिक परंपरा लक्षात घेता, विविध भाषांना त्यांचा ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक वारसा जपण्यासाठी प्रोत्साहन देणे गरजेचे आहे. या दृष्टीने मराठी भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा मिळाल्याने तिच्या संवर्धनासाठी आणि विकासासाठी मोठी चालना मिळेल. या दर्जामुळे मराठी भाषेच्या अभ्यासकांना, संशोधकांना आणि साहित्यप्रेमींना अनेक संधी मिळतील.

अभिजात भाषेचा दर्जा म्हणजे काय ?

भारत सरकारने काही विशिष्ट निकष पूर्ण करणाऱ्या भाषांना अभिजात भाषेचा दर्जा दिला आहे. यामध्ये खालील प्रमुख अटी पूर्ण करणाऱ्या भाषांचा समावेश होतो.

प्राचीन वारसा : संबंधित भाषेचा उगम आणि तिचा लिखित इतिहास किमान १५०० वर्षे जुना असावा. **समृद्ध साहित्य परंपरा :** भाषा केवळ बोलीभाषा नसून तिच्या साहित्य वारशाचा स्वतंत्र ठेवा असावा. **मूळ लिपी आणि व्याकरण :** भाषेचे स्वतःचे व्याकरणशास्त्र आणि लिपी असावी. **संस्कृती आणि परंपरेशी नातं :** भाषेचे साहित्य आणि परंपरा आधुनिक भारतीय भाषांवर मोठा प्रभाव टाकणाऱ्या असाव्यात. संस्कृत, तमिळ, तेलुगू, कन्नड, मल्याळम आणि ओडिया या भाषांना आधीच हा दर्जा प्राप्त झाला आहे. आता मराठीलाही हा बहुमान मिळाल्याने मोठे बदल घडणार आहेत.

मराठी भाषेला अभिजात दर्जा मिळाल्याने होणारे फायदे

१) मराठीच्या बोली भाषांचा आणि व्याकरणाचा सखोल अभ्यास मराठीत अनेक बोलीभाषा आहेत जसे की, कोकणी, अहिराणी, वऱ्हाडी, मालवणी इत्यादी. या बोलींचा अभ्यास, संशोधन आणि दस्तऐवजीकरण करण्यासाठी सरकारकडून विशेष प्रोत्साहन मिळेल.

२) संशोधन आणि साहित्यवाढीला चालना

अभिजात भाषेसाठी केंद्र सरकार संशोधन कार्यक्रमांना अधिक आर्थिक मदत देते. मराठी भाषेतील साहित्य, लेखन आणि ऐतिहासिक ग्रंथांचे संरक्षण करण्यासाठी विशेष योजना आखल्या जातील.

मराठीत प्राचीन हस्तलिखित ग्रंथांचे संकलन, संगणकीकरण आणि भाषांतर करण्यासाठी निधी दिला जाईल.

३) शैक्षणिक संधी आणि विद्यापीठांमध्ये अधिक महत्त्व

भारतातील सर्व ४५० विद्यापीठांमध्ये मराठी भाषा शिकवण्याची सुविधा निर्माण केली जाऊ शकते. मराठीतील संशोधनाला राष्ट्रीय स्तरावर अधिक महत्त्व मिळेल. मराठी अभ्यासक्रमांना नवीन संधी उपलब्ध होतील आणि विद्यापीठांना यासाठी विशेष अनुदान मिळेल.

४) सरकारी अनुदान आणि मदत

अभिजात भाषेच्या संवर्धनासाठी केंद्र सरकार दरवर्षी मोठ्या प्रमाणावर निधी देते. मराठी भाषेच्या जतनासाठी आणि प्रसारासाठी काम करणाऱ्या संस्था, संशोधक आणि साहित्यिकांना आर्थिक मदत मिळेल. मराठी संस्कृतीशी निगडित विविध उपक्रमांना अधिक प्रोत्साहन दिले जाईल.

उत्सव अभिजात मराठीचा...

५) राष्ट्रीय पुरस्कार आणि गौरव

अभिजात भाषेतील उत्कृष्ट संशोधनासाठी दरवर्षी दोन राष्ट्रीय पुरस्कार दिले जातात. यापुढे मराठीतील भाषातज्ज्ञ, साहित्यिक आणि संशोधक यांना हे पुरस्कार मिळू शकतील. मराठी भाषेच्या वृद्धीसाठी कार्य करणाऱ्या संस्थांना केंद्र सरकारकडून गौरव मिळेल.

६) आंतरराष्ट्रीय स्तरावर ओळख आणि महत्त्व

अभिजात भाषांचा दर्जा मिळालेल्या भाषा अधिक सन्माननीय मानल्या जातात. यामुळे जागतिक स्तरावर मराठी भाषा आणि तिच्या समृद्ध साहित्याला अधिक मान्यता मिळेल. मराठी भाषा आंतरराष्ट्रीय अभ्यासक्रमांमध्ये समाविष्ट होण्याची शक्यता वाढेल.

मराठी भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा मिळणे ही मराठी भाषिकांसाठी मोठी उपलब्धी आहे. यामुळे भाषा टिकवण्यासाठी, तिच्या जतनासाठी आणि प्रसारासाठी मोठ्या प्रमाणावर प्रयत्न करता येतील. संशोधन, शैक्षणिक संधी, साहित्यवाढ आणि सरकारी मदतीमुळे मराठीचा विकास वेगाने होईल.

(संकलन : जिल्हा माहिती कार्यालय, रायगड - अलिबाग.)

मराठी साहित्यविश्वामधील कोल्हापूरचे योगदान

सचिन अडसूळ

- तीन अ.भा.मराठी साहित्य संमलेनांच्या आयोजनासह आठ अध्यक्षपदांचा मान,
- मराठीला अभिजात दर्जा मिळण्यासाठीही योगदान,
- आठ साहित्य अकादमी पुरस्कार

कोल्हापूरच्या साहित्यविश्वाचा आढावा घेतला तर साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदापासून ते ग्रामीण साहित्य चळवळीच्या वाटचालीपर्यंतच्या प्रत्येक टप्प्यावर कोल्हापूरचे योगदान नजरेत भरते. ग्रामीण भागात साहित्य संमेलनांचे आयोजन, वाचक घडविण्याच्या प्रक्रियेत आणि लेखकांच्या जडणघडणीतही कोल्हापूरचा वाटा मोठा आहे. आतापर्यंत तीन अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलने कोल्हापूर जिल्ह्यात झाली आहेत. यातील १८वे अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन १९३२ साली सयाजीराव गायकवाड यांच्या अध्यक्षतेखाली झाले. त्यानंतर १९७४ साली ५०वे अ.भा. मराठी साहित्य संमेलन इचलकरंजी येथे पु.ल.देशपांडे यांच्या अध्यक्षतेखाली झाले. त्यानंतर १९९२ सालचे ६५वे अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन कोल्हापूर येथेच रमेश मंत्री यांच्या अध्यक्षतेखाली झाले. विनोदी लेखक, प्रवासवर्णनकार, कथाकार म्हणून मराठी साहित्यात स्वतःचे स्थान निर्माण करणारे रमेश मंत्री यांचे शिक्षण कोल्हापूरला झाले. एम.ए. करीत असतानाच त्यांनी पत्रकारितेत 'सहसंपादक' या नात्याने प्रवेश केला. रमेश मंत्री यांच्या नावावर १३० हून अधिक पुस्तके आहे.

ज्ञानपीठ पुरस्कार विजेते लेखक वि. स. खांडेकर, प्रख्यात लेखक ना. सी. फडके, 'रातवा'कार चंद्रकुमार नलगे, 'मृत्युंजय'कार शिवाजी सावंत, विनोदी लेखक शंकर पाटील, प्रा. रमेश मंत्री, आनंद यादव, शंकरराव खरात, सखा कलाल, 'पानिपत'कार विश्वास पाटील, राजन गवस अशा दिग्गजांनी मराठी साहित्याला समृद्ध करण्यात मोलाचा वाटा उचलला. कोल्हापुरात ज्यांचे साहित्यविश्व फुलले, अशा आठ लेखकांनी अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाध्यक्षपद भूषविले आहे.

कोल्हापूरमधील मराठी साहित्यिक

कोल्हापूर जिल्ह्यातील वि.स. खांडेकर, ना.धों. महानोर यांच्यापासून ते अलीकडील काळातील कृष्णात खोत यांच्यापर्यंतचा

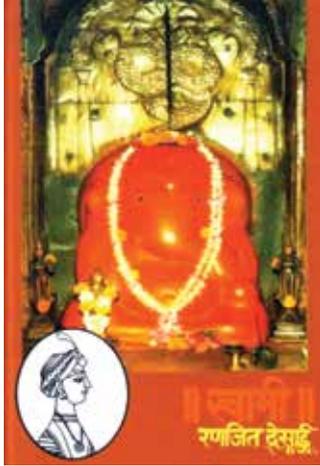
प्रवास मराठी साहित्याला सुवर्ण झळाळी देणारा आहे. साहित्यातील तब्बल आठ मानाचे साहित्य अकादमी पुरस्कार कोल्हापूर जिल्ह्यातील साहित्यकांनी पटकाविले आहेत. वि.स. खांडेकरांनी मराठी भाषेतील पहिला ज्ञानपीठ पुरस्कार मिळवला होता. नवनाथ गोरे हे युवा साहित्य अकादमी पुरस्कार विजेते आहेत. नामदेव धोंडी महानोर हे साहित्य अकादमी पुरस्कार विजेते रानकवी होते. त्यांच्या कविता आणि गाण्यांनी मराठी काव्य साहित्यावर विशेष ठसा निर्माण केला आहे. अगदी आजच्या काळातील ग्रामीण भाषेवर आधारित 'रिंगण' या कृष्णात खोत यांच्या कादंबरीला साहित्य अकादमीचा पुरस्कार मिळाला आहे. कोल्हापूर जिल्ह्यातील अनेक साहित्यिक यामध्ये कथाकार आप्पासाहेब खोत, बाबा परीट, कवी विनोद कांबळे, नीलेश शेळके, अनुवादक सुप्रिया वकील, सोनाली नवांगुळ यांचे योगदान चांगले आहे.

कोल्हापूरमधील साहित्य अकादमी पुरस्कारप्राप्त लेखक

१९६० साली वि.स. खांडेकर यांना 'ययाती'साठी साहित्य अकादमी पुरस्कार मिळाला. १९६४ मध्ये रणजित देसाई यांना 'स्वामी'साठी, तर १९९० सालचा पुरस्कार आनंद यादव यांना 'झोंबी' या लेखनासाठी मिळाला. १९९२ मध्ये विश्वास पाटील यांच्या 'झाडाझडती'ला, २००१चा राजन गवस यांना 'तणकट'साठी, २००७ चा गो. मा. पवार यांना 'महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे (चरित्र)' साठी, २०२१ चा किरण गुरव यांना 'बाळूच्या अवस्थांतराची डायरी'साठी, तर अलीकडेच २०२३ मध्ये कृष्णात खोत यांच्या 'रिंगण' या कादंबरीला साहित्य अकादमी पुरस्कार मिळाला आहे.

कोल्हापूरमधील मराठी साहित्य विश्वातील दिग्गज

वसंत गोवारीकर हे भारतातील आघाडीचे शास्त्रज्ञ होते. त्यांच्या काळात त्यांना भारताच्या प्रधानमंत्र्यांचे वैज्ञानिक सल्लागार केले असून, १९९४ ते २००० या काळात मराठी विज्ञान परिषदेचे अध्यक्ष होते. विज्ञानाचा प्रसार प्रामुख्याने मराठी भाषेतून करणे, विज्ञानाचा वापर करण्याच्या दृष्टीने मराठी भाषा समृद्ध करणे, लोकांमध्ये वैज्ञानिक साक्षरता वाढवणे आणि वैज्ञानिक दृष्टी विकसित करणे अशी प्रमुख उद्दिष्टे या संस्थेची होती. त्यानंतर कुसुमाग्रजनगरी, नाशिक येथे झालेल्या ९४व्या अखिल भारतीय साहित्य संमेलनाचे जयंत नारळीकर हे अध्यक्ष होते. जयंत नारळीकर यांच्या 'चार नगरांतले माझे विश्व' या मराठी आत्मचरित्राला दिल्लीच्या साहित्य अकादमीचा २०१४ सालचा पुरस्कार मिळाला आहे. तसेच त्यांच्या 'यक्षावी देणगी' या पुस्तकाला महाराष्ट्र सरकारचा पुरस्कार मिळाला असून, त्यांनी अनेक विज्ञानकथा पुस्तकांचे लेखन केले आहे. 'झोंबी'कार म्हणून ओळखले जाणारे आनंद यादव यांच्या

‘झोंबी’ या आत्मचरित्रपर कादंबरीमुळे त्यांची ओळख संपूर्ण देशाला झाली. ‘झोंबी’ला १९९० मध्ये साहित्य अकादमीचा पुरस्कार प्राप्त झाला. नांगरणी, घरभिंती, काचवेल, गोतावळा, नटरंग, झाडवाटा, उगवती मने यांसह त्यांची अनेक पुस्तके लोकप्रिय झाली. ‘नटरंग’ या त्यांच्या कादंबरीवर काही वर्षांपूर्वी त्याच नावाचा मराठी चित्रपट प्रदर्शित झाला होता. ग्रामीण साहित्य, ग्रामसंस्कृती हे त्यांच्या आवडीचे विषय होते. ग्रामीण साहित्याला ओळख निर्माण करून देण्यात डॉ. यादव यांचा महत्त्वाचा वाटा होता.

मृत्युंजयकार शिवाजी सावंत ख्यातनाम मराठी कादंबरीकार आपणाला परिचित आहेतच. त्यांचे संपूर्ण नाव शिवाजी गोविंदराव सावंत. त्यांचा जन्म कोल्हापूर जिल्ह्यातील आजरा येथे झाला. त्यांचे प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षण आजच्यालाच झाले. प्रथम वर्ष बी.ए.पर्यंत शिक्षण घेऊन पुढे वाणिज्य शाखेतून पदविका घेतली. त्यानंतर कोल्हापूरच्या राजाराम प्रशालेत त्यांनी अध्यापन केले. महाराष्ट्र शासनाच्या शिक्षणखात्याच्या लोकशिक्षण या मासिकाचे संपादक म्हणून केले.

‘राजाराम प्रशाले’त अध्यापन करित असतानाच त्यांनी ‘मृत्युंजय’ (१९६७) ही पहिली कादंबरी लिहिली. सावंत यांना अनेक साहित्य पुरस्कार आणि सन्मान मिळाले. ‘मृत्युंजय’ला महाराष्ट्र राज्य पुरस्कार (१९६७), न.चिं. केळकर पुरस्कार (१९७२), भारतीय ज्ञानपीठाचा ‘मूर्तिदेवी पुरस्कार’ (१९९५), फाय फाऊंडेशन पुरस्कार (१९९६), आचार्य अत्रे विनोद विद्यापीठ पुरस्कार (१९९८). ‘छावा’लाही महाराष्ट्र शासनाचा पुरस्कार मिळाला (१९८०) आहे. भारत सरकारच्या मानव संसाधन व सांस्कृतिक कार्यालयाकडून त्यांना ज्येष्ठ साहित्यिक शिष्यवृत्ती देण्यात आली होती.

विजय तेंडुलकर एक चतुरस्र लेखक, वृत्तपत्रव्यवसायी, लघुकथा लेखक, लघुनिबंधकार, अखिल भारतीय कीर्तीचे नाटककार, नव्या रंगभूमीचे प्रमुख आधारस्तंभ. त्यांचे शिक्षण मुंबई, पुणे आणि कोल्हापूर येथे झाले. त्यांच्या एकांकिका यात अजगर आणि गंधर्व, थीफ : पोलीस, रात्र आणि इतर एकांकिका समग्र एकांकिका (भाग १ ते ३) प्रसिद्ध आहेत. त्यांनी काचपात्रे, गाणे, तेंडुलकरांच्या निवडक कथा, द्रंद्र, फुलपाखरू, मेषपात्रे कथांचे लेखनही केले आहे. तेंडुलकरांनी पाटलाच्या पोरीचे लग्नीन, चिमणा बांधतो बंगला, चांभारचौकशीचे नाटक, मुलांसाठी तीन नाटिका इत्यादींसारखी काही बालनाट्येही लिहिली आहेत. तसेच अनुवादपर नाट्यलेखनही केलेले आहे.

रमेश मंत्री यांची बरीचशी प्रवासवर्णने व विनोदी पुस्तके आहेत. ‘थंडीचे दिवस’, ‘सुखाचे दिवस’, ‘नवरंग’ ही त्यांची वैशिष्ट्यपूर्ण प्रवासवर्णने आहेत. प्रांजळ, प्रसन्न, दिलखुलास लेखणीतून उतरलेली त्यांची प्रवासवर्णने वाचकांना त्या स्थळांच्या प्रत्यक्ष भेटीचा आनंद देतात. त्या वेळी अध्यक्षपदावरून सोडलेल्या संकल्पाच्या पूर्तीसाठी त्यांनी गावोगावी पुस्तकांची प्रदर्शने भरवली. त्यांनी लेखकांच्या

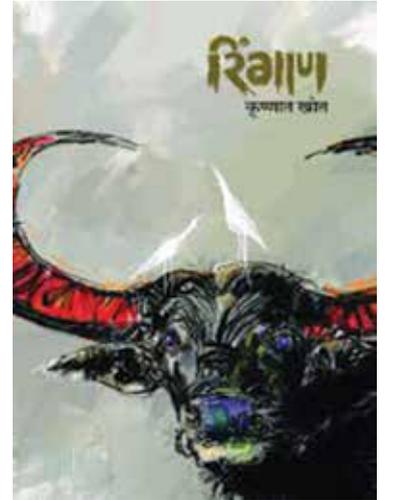
भाषणांचे ९५ कार्यक्रम वर्षभरात घडवून आणले. ‘वाचन-संस्कृती’ वृद्धिंगत करण्याचे त्यांचे हे काम महत्त्वाचे होते.

मराठीला अभिजात दर्जा मिळण्यासाठीही योगदान

ज्ञानेश्वर मुळे हे भारतीय प्रशासकीय सेवेत अधिकारी व मराठी भाषेतील लेखक आहेत. मराठी भाषेस अभिजात भाषेचा दर्जा मिळण्यासाठी केंद्र शासनाकडे पाठपुरावा करण्यासाठी ज्ञानेश्वर मुळे यांच्या अध्यक्षतेखाली राज्य शासनाने एक समिती गठित केली होती. त्यांचे ‘माती, पंख आणि आकाश’ हे आत्मकथन प्रकाशित झाले आहे. शेतकरी परंपरा असलेल्या कुटुंबात अब्दुल लाट ता. शिरोळ येथे त्यांचा जन्म झाला. त्यांचे शिक्षण अब्दुल लाट, कोल्हापूरचे विद्यानिकेतन, शहाजी छत्रपती महाविद्यालय आणि शिवाजी विद्यापीठात झाले. मूळचे कवी असलेल्या मुळे यांचे ‘जोनाकी’, ‘दूर राहिला गाव’, ‘रस्ताच वेगळा धरला’, ‘स्वतःतील अवकाश’ हे कवितासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. ‘माणूस आणि मुक्काम’, ‘रशिया - नव्या दिशांचे आमंत्रण’, ‘ग्यानबाची मेख’, ‘नोकरशाईचे रंग’ ही त्यांची पुस्तकेही प्रसिद्ध आहेत. मुळे यांनी हिंदीमध्येही काव्यलेखन केले. दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य सभेचे २७वे साहित्य संमेलनाचे ते संमेलनाध्यक्ष होते.

कृष्णात खोत यांच्या लेखनकार्याविषयी...

मूळचे कोल्हापूर येथील कृष्णात खोत हे पन्हाळा तालुक्यातील निकमवाडी येथील रहिवाशी आहेत. पन्हाळा विद्यामंदिर येथे त्यांचे शिक्षण झाले आहे. सध्या ते कळे येथील कनिष्ठ महाविद्यालयात शिकवितात. कृष्णात खोत यांनी आपल्या वैशिष्ट्यपूर्ण आणि प्रदेशसमूहनिष्ठ कादंबरी लेखनाने ‘कादंबरीकार’ म्हणून स्वतःची एक वेगळी ओळख निर्माण केली आहे. खोत यांनी मराठीत लक्षणीय ठराव्यात अशा कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. ‘गावठाण’ (२००५), ‘रौंदाळा’ (२००८), ‘झड-झिंबड’ (२०१२), ‘धूळमाती’ (२०१४), ‘रिंगण’ (२०१८) या त्यांच्या प्रकाशित कादंबऱ्या असून, या कादंबऱ्यांमधून बदलत्या ग्रामीण जीवनाचे वास्तव चित्रण केले आहे. याशिवाय ‘नांगरल्याविन भुई’ हे त्यांनी लिहिलेले ललित व्यक्तिचित्रण प्रकाशित झाले आहेत. गावसंस्कृती आणि बदलत्या खेड्यातील जीवनसंघर्ष त्यांच्या लिखाणाचा विषय आहे. त्यांना राज्यशासनासह अनेक पुरस्कारही मिळालेले आहेत.

(जिल्हा माहिती अधिकारी, कोल्हापूर.)

केंद्र सरकारने ३ ऑक्टोबर २०२४ रोजी निर्णय जाहीर करून आपल्या मराठीला अभिजात भाषेचा दर्जा दिला. महाराष्ट्र हे मराठी भाषिकाचे राज्य म्हणून मराठी भाषेला वेगळे महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

मराठी साहित्याने संतश्रेष्ठ ज्ञानेश्वर महाराज, जगद्गुरु संत तुकाराम महाराज यांच्या भक्तिप्रधान आणि लोकप्रबोधन करणाऱ्या विचारांपासून लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे यांच्या लोकचळवळदर्शी लेखनापर्यंत आणि पु. ल. देशपांडे यांच्या विनोदावर आधारित जीवनदर्शनापर्यंत अनेक पैलूंना स्पर्श केला आहे. मराठी लिहिणाऱ्यांनी भाषेचे माधुर्य दाखवताना प्रबोधनपर लेखनात मराठी वज्रासारखी किती कठीण होते हे वेळोवेळी दाखवून दिले आहे. समाजाला विचारशील बनवण्याचे कार्य केले आहे. प्रत्येक पिढीतील बदलांना आपलेसे करण्याचे औदार्य मराठी साहित्यातून प्रकट होत आले आहे. समाजातील सर्व

घटकांची भाषा आत्मसात करताना साहित्य अधिक समृद्ध आणि समकालाशी सुसंगत करणारी तरुणपिढी निर्माण होत राहिली, हे मराठीचे भाग्यच आहे. आज तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे साहित्यिकांना जागतिक स्तरावर पोहोचण्याची संधी उपलब्ध झाली आहे. डिजिटल माध्यमातून मराठी साहित्य नव्या पिढीपर्यंत पोहोचवणे ही काळाची गरज आहे. मुलांचाच नव्हे, तर पोक्त पिढीचाही स्क्रीन टाईम वाढत असताना या सर्वांना पुन्हा एकदा साहित्याकडे वळविणे हे सोपे काम नाही, याची जाणीव आहे. त्यासाठी नव्या प्रयोगांची आवश्यकता आहे. साहित्य संमेलनातून होणाऱ्या परिसंवादातून आणि चर्चातून याबाबत ऊहापोह केला जाईल, असा मला विश्वास महाराष्ट्र राज्याचे मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस यांनी आपल्या शुभसंदेशातून व्यक्त केला.

सुमारे २,००० वर्षांपासूनची आपली भाषिक परंपरा २९व्या शतकापर्यंत अव्याहत चालत आलेली आहे. हाल सातवाहनाने तत्कालीन लोकसाहित्यातील महाराष्ट्री प्राकृतातील गाथांचा संग्रह करून गाथा सप्तशती (गाथा सप्तशती) हा ग्रंथ रचला. या लोकभाषेच्या प्रवाहाला विविध धर्मपंथाच्या साहित्याने समृद्ध केले. लिळाचरित्र आणि त्यापासून सुरू झालेली महानुभावीय साहित्याची सघन परंपरा ज्ञानदेवी एकनाथी भागवत, विविध संतांची अभंगवाणी आणि त्यावर तुकोबारायांच्या अभंगगाथेने चढवलेला कळस यांमुळे तुकोबांच्या गाथेप्रमाणेच मराठी भाषाही लोकगंगेच्या प्रवाहासोबत वाहती राहिली. पंडित कवी आणि शाहिरांनी तिला नटवले. शिवछत्रपतींनी तिला राजभाषेचा सन्मान दिला, सामर्थ्य दिले. १९व्या शतकात अन्य भाषांशी आणि साहित्यप्रवाहांशी संपर्क आल्याने अभिव्यक्तीच्या अनेक विधा तिने आत्मसात केल्या. पारतंत्र्यात तिने स्वातंत्र्याची प्रेरणा जागृत ठेवली आणि स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर लोकशाही बळकट करण्यासाठी ती महाराष्ट्र राज्याची राजभाषा होऊन नागरिकांच्या अभिव्यक्तीचा

आधार बनली आहे. आत्मबोधापासून समाजप्रबोधनापर्यंत आणि मनोरंजनापासून अन्याय निर्मूलनापर्यंतची विविध वैयक्तिक आणि सामाजिक कार्ये पार पाडण्यासाठी आपली भाषा आपल्याला सक्षम करत आलेली आहे. लोकांच्या अभिव्यक्तीतून साकारलेल्या मराठी भाषेच्या साहित्याचा उत्सव आपण साजरा करत असताना त्या उत्सवाच्या अध्यक्षपदी लोकसाहित्य लोकसंस्कृती आणि लोककला यांच्या ज्येष्ठ अभ्यासक डॉ. तारा भवाळकर यांची निवड होणे, हा एक सुखद योग जुळून आला. बालकाला आत्मसात होणाऱ्या पहिल्या

भाषेला मायबोली अथवा मातृभाषा म्हणतात हा केवळ योगायोग नाही. भाषेच्या आणि संस्कृतीच्या विकासात स्त्रियांचा महत्त्वाचा वाटा असतो. आपल्या अभ्यासातून या योगदानाचा साक्षेपाने आढावा घेणाऱ्या डॉ. भवाळकर यांच्या अध्यक्षतेखाली होत असलेले हे संमेलन मराठी साहित्य मराठी भाषा यांच्या पुढील वाटचालीत निश्चितच मार्गदर्शक ठरेल, असा विश्वास महाराष्ट्र शासनाचे मराठी भाषा मंत्री उदय

सामंत यांनी व्यक्त केला.

मराठी भाषा आणि साहित्य यांचा प्रचार आणि प्रसार करण्याच्या दृष्टीने हे संमेलन विशेष महत्त्वाचे आहे. यामध्ये विविध नामवंत साहित्यिक कवी विचारवंत अभ्यासक तसेच नव्या पिढीतील साहित्यप्रेमी सहभागी झाले. संमेलनात मराठी भाषेच्या संवर्धनासंदर्भात विविध चर्चासत्रे, परिसंवाद, कवी संमेलने, ग्रंथ प्रदर्शन आणि सांस्कृतिक कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात आले होते.

मागील अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनांची माहिती घेऊ या. न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे यांच्या अध्यक्षतेखाली सन १८७८ पुणे येथे पहिले अखिल भारतीय साहित्य संमेलन भरविण्यात आले होते. त्यानंतर दुसरे संमेलन १८८५ साली कृष्णशास्त्री राजवाडे यांच्या अध्यक्षतेखाली पुणे येथे, तर १९०५ साली सातारा येथे रघुनाथ पांडुरंग करंदीकर यांच्या अध्यक्षतेखाली तिसरे मराठी साहित्य संमेलन पार पडले.

चौथे १९०६, पाचवे १९०७ आणि सहावे १९०८ साली पुणे येथे मराठी साहित्य संमेलने पार पडली. ही संमेलने अनुक्रमे वासुदेव गोविंद कानिटकर, विष्णु मोरेश्वर महाजन आणि चिंतामण विनायक वैद्य यांच्या अध्यक्षतेखाली संपन्न झाली. त्यानंतर १९०९ साली बडोदे येथे कान्होबा रामछोडदास कीर्तिकर, १९१२ साली अकोला येथे हरी नारायण आपटे आणि १९१५ साली मुंबई येथे गंगाधर पटवर्धन यांच्या अध्यक्षतेखाली ही साहित्य संमेलने यशस्वीरीत्या संपन्न झाली. सन १९१७ साली दहावे मराठी साहित्य संमेलन हे इंदूर येथे गणेश जनार्दन आगाशे यांच्या अध्यक्षतेखाली संपन्न झाले.

नरसिंह चिंतामण केळकर यांच्या अध्यक्षतेखाली अकरावे मराठी साहित्य संमेलन बडोदे येथे १९२१ साली संपन्न झाले. १९२६ साली मुंबई येथे माधव विनायक किंबे, १९२७ साली पुणे येथे श्रीपाद कृष्ण

आजपर्यंतची मराठी साहित्य संमेलने

कोल्हटकर, १९२८ साली ग्वाल्हेर येथे माधव श्रीहरी अणे, १९२९ साली बेळगाव येथे शिवराम महादेव परांजपे, १९३० साली मडगाव येथे वामन मल्हार जोशी, १९३१ साली हैदराबाद येथे श्रीधर व्यंकटेश केतकर, १९३२ साली कोल्हापूर येथे महाराजा सयाजीराव गायकवाड, १९३३ साली नागपूर येथे कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर, तर १९३४ साली बडोदे येथे नारायण गोविंद चापेकर यांच्या अध्यक्षतेखाली मराठी साहित्य संमेलन पार पडले.

एकविसावे मराठी संमेलन हे १९३५ साली इंदूर येथे भवानराव श्रीनिवासराव पंतप्रतिनिधी यांच्या अध्यक्षतेखाली पार पडले. १९३६ साली जळगाव येथे माधव जुलियन/माधव त्रिंबक पटवर्धन, १९३८ साली मुंबई येथे विनायक दामोदर सावरकर, १९३९ साली अहमदनगर येथे दत्तो वामन पोतदार, १९४० साली रत्नागिरी येथे नारायण सीताराम फडके, १९४१ साली सोलापूर येथे विष्णू सखाराम खांडेकर, १९४२ साली नाशिक येथे प्रल्हाद केशव अत्रे, १९४३ साली सांगली येथे श्रीपादा महादेव माटे, १९४४ साली धुळे येथे भार्गवराम विठ्ठल वरेरकर, १९४६ साली बेळगाव येथे गजानन त्र्यंबक माडखोलकर, १९४७ साली हैदराबाद येथे नरहर रघुनाथ फाटक, १९४९ साली पुणे येथे शंकर दत्तात्रय जावडेकर, १९५० साली मुंबई येथे यशवंत दिनकर पेंढारकर/कवी यशवंत, १९५१ साली कारवार येथे अनंद काकबा प्रियोळकर, १९५२ साली अमळनेर येथे कृष्णाजी पांडुरंग कुलकर्णी, १९५३ साली अहमदाबाद येथे वि.द.घाटे, १९५४ साली दिल्ली येथे लक्ष्मणशास्त्री बाळाजी जोशी, १९५५ साली पंढरपूर येथे शंकर दामोदर पेंडसे, १९५७ साली औरंगाबाद येथे अनंत काणेकर आणि १९५८ साली चाळीसावे मराठी साहित्य संमेलन हे मालवण येथे अनिल/आत्माराम रावजी देशपांडे यांच्या अध्यक्षतेखाली संपन्न झाले.

४१वे मराठी साहित्य संमेलन १९५९ साली मिरज येथे श्रीकृष्ण केशव क्षीरसागर यांच्या अध्यक्षतेखाली संपन्न झाले. त्यानंतर १९६० साली ठाणे येथे रामचंद्र श्रीपाद जोग, १९६१ साली ग्वाल्हेर येथे कुसुमावती देशपांडे, १९६२ साली सातारा येथे नरहर विष्णू गाडगीळ, १९६४ साली मडगाव येथे वि.वा. शिरवाडकर/कुसुमाग्रज, १९६५ साली सातारा येथे वामन लक्ष्मण कुलकर्णी, १९६७ साली भोपाळ येथे विष्णू भिकाजी कोलते, १९६९ साली वर्धा येथे पु.शि. रेगे, १९७३ साली यवतमाळ येथे गजानन दिगंबर माडगूळकर आणि १९७४ साली इचलकरंजी येथे पु.ल. देशपांडे यांच्या अध्यक्षतेखाली पन्नासावे संमेलन संपन्न झाले. पुढील ५१वे मराठी साहित्य संमेलन हे १९७५ साली कऱ्हाड येथे दुर्गा भागवत, १९७७ साली पुणे पु.भा.भावे, १९७९ साली चंद्रपूर येथे वामन कृष्ण चोरघडे, १९८० साली बार्शी येथे गं.बा. सरदार, १९८१ साली अकोला येथे गो.नी. दांडेकर, १९८१ साली रायपूर (छत्तीसगढ) येथे गंगाधर गाडगीळ, १९८३ साली अंबेजोगाई येथे व्यंकटेश दिगंबर माडगूळकर, १९८४ साली जळगाव येथे शंकर रामचंद्र खरात, १९८५ साली नांदेड येथे शंकर बाबाजी पाटील आणि १९८८ साली साठावे मराठी साहित्य संमेलन मुंबई येथे विश्राम बेडेकर यांच्या अध्यक्षतेखाली पार पडले.

६१वे मराठी साहित्य संमेलन १९८८ साली ठाणे येथे वसंत

कानेटकर यांच्या अध्यक्षतेखाली पार पडले. १९८९ साली अमरावती येथे केशव जगन्नाथ पुरोहित, १९९० साली पुणे येथे यू.म. पठाण, १९९० साली रत्नागिरी येथे मधू मंगेश कर्णिक, १९९२ साली कोल्हापूर येथे रमेश मंत्री, १९९३ साली सातारा येथे विद्याधर गोखले, १९९४ साली पणजी येथे राम शेवाळकर, १९९५ साली परभणी येथे नारायण सुर्वे, १९९६ साली आळंदी येथे शांता शेळके, १९९७ साली अहमदनगर येथे ना.सं. इनामदार, १९९८ साली परळी-वैजनाथ येथे द. मा.मिरासदार, १९९९ साली मुंबई येथे वसंत बापट, २००० साली बेळगाव येथे य.दि. फडके, २००१ साली इंदूर येथे विजया राजाध्यक्ष आणि २००२ साली पुणे येथे राजेंद्र बनहट्टी यांच्या अध्यक्षतेखाली ७५वे मराठी साहित्य संमेलन यशस्वीपणे संपन्न झाले.

७६वे मराठी साहित्य संमेलन २००३ साली कऱ्हाड येथे सुभाष भेंडे, २००४ साली औरंगाबाद येथे रा.ग. जाधव, २००५ साली नाशिक साली केशव मेश्राम, २००६ साली सोलापूर येथे मारुती चितमपल्ली, २००७ साली नागपूर येथे अरुण साधू, २००८ साली सांगली येथे म.द. हातकणंगलेकर, २००९ साली महाबळेश्वर येथे आनंद यादव, २०१० साली पुणे येथे द.भि. कुलकर्णी, २०१० साली ठाणे येथे उत्तम कांबळे, २०१२ साली चंद्रपूर येथे वसंत आबाजी डहाके, २०१३ साली चिपळूण येथे नागनाथ कोतापळे, २०१४ सासवड येथे फ.मुं. शिंदे, २०१५ साली घुमान (पंजाब) येथे सदानंद मोरे, २०१६ साली पिंपरी-चिंचवड (पुणे) येथे श्रीपाल सबनीस आणि २०१७ साली डोंबिवली येथे अक्षयकुमार काळे यांच्या अध्यक्षतेखाली संपन्न झाले. त्यानंतर ९१वे साहित्य संमेलन २०१८ साली बडोदे येथे लक्ष्मीकांत देशमुख, २०१९ साली यवतमाळ येथे अरुणा ढेरे संपन्न झाले.

९३वे अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन हे दिनांक १०, ११, १२ जानेवारी २०२० रोजी उस्मानाबाद येथे फादर फ्रान्सिस दिब्रिटो, ९४वे मराठी साहित्य संमेलन दिनांक २६, २७, २८ मार्च २०२१ रोजी नाशिक येथे जयंत नारळीकर आणि ९५वे संमेलन दिनांक २२, २३, २४ एप्रिल २०२२ रोजी उदगीर येथे भारत सासणे यांच्या अध्यक्षतेखाली पार पडले. ९६वे मराठी साहित्य संमेलन दिनांक ३, ४, ५ फेब्रुवारी २०२३ रोजी वर्धा येथे नरेंद्र चपळगावकर यांच्या अध्यक्षतेखाली, तर ९७वे दिनांक २, ३, ४ फेब्रुवारी २०२४ रोजी अमळनेर (जळगाव) येथे रवींद्र शोभणे यांच्या अध्यक्षतेखाली संपन्न झाले, ९८वे अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन हे दिनांक २१, २२ आणि २३ फेब्रुवारी २०२५ रोजी नवी दिल्ली येथील छत्रपती शिवाजी महाराज साहित्यनगरीत डॉ. तारा भवाळकर यांच्या अध्यक्षतेखाली संपन्न झाले. तसेच ९९वे संमेलन विश्वास पाटील यांच्या अध्यक्षतेखाली सातारा येथे पार पडले.

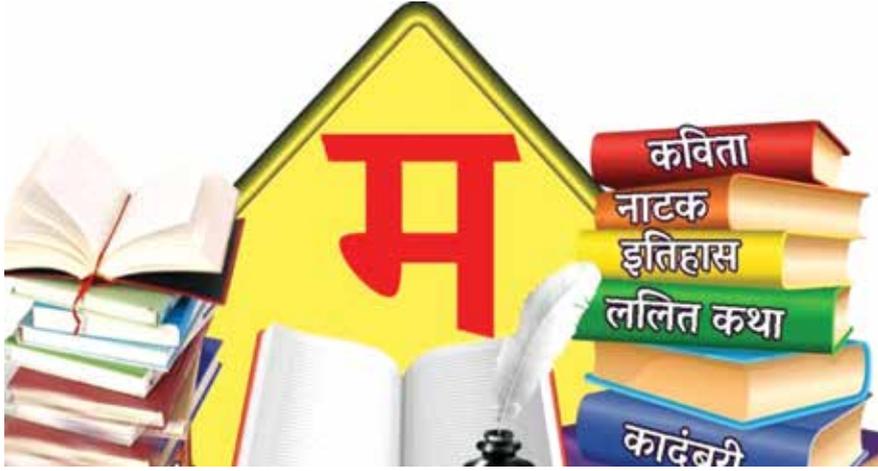
(विभागीय संपर्क अधिकारी)

शासकीय प्रयोजनात मराठी

प्रशासकीय कामकाज मराठीतून करणे आवश्यक आहे, हे आपल्याला माहित आहे; पण याची सुरुवात नक्की कधीपासून झाली, कोणत्या नियमान्वये झाली, याची माहिती आपल्यापैकी बऱ्याच जणांना नसेल. हे सर्व मराठीजनांना माहिती होणे आवश्यक आहे.

मराठी भाषेचा सर्वांगीण विकास करण्याच्या दृष्टिकोनातून २०१० मध्ये स्वतंत्र मराठी भाषा विभाग स्थापन करण्यात आला. प्रशासकीय कामकाजात मराठीचा वापर करण्यासाठी सर्वांना पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून देणे, मराठी भाषा वृद्धिंगत होण्यासाठी भाषेच्या प्रचार व प्रसारासाठी प्रयत्न करणे आदी विभागाची प्रमुख उद्दिष्टे आहेत. ही उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी विभागामार्फत विविध योजना, उपक्रम राबवण्यात येतात. या उपक्रमांचाच एक भाग म्हणून मराठीचे वैभव जपण्यासाठी, मराठी भाषेचे संवर्धन करण्यासाठी मराठी भाषा संवर्धन

पंधरवडा साजरा करण्यात येतो. भाषा पंधरवड्यानिमित्त महाराष्ट्रातील सर्व शासकीय/केंद्रशासकीय कार्यालये, बँका, शैक्षणिक संस्था यांच्यामार्फत मराठी भाषेत विविध स्पर्धा, कार्यक्रम आयोजित करण्यात येतात. अमराठी कर्मचाऱ्यांना मराठी भाषेचे प्रशिक्षण देण्यात येते.

धोरण जाहीर

१ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाल्यानंतर राज्य शासनाने शक्य तितक्या लवकर इंग्रजीऐवजी मराठीतून राज्यकारभार करण्याचे धोरण जाहीर केले. महाराष्ट्र राजभाषा अधिनियम १९६४ या अधिनियमान्वये २६ जानेवारी १९६५ पासून मराठी ही राज्याची राजभाषा म्हणून घोषित करण्यात आली व महाराष्ट्र राज्याची राजभाषा म्हणून देवनागरी लिपीतील मराठी भाषेचा अंगीकार करण्यात आला. राज्य सरकार वेळोवेळी निर्दिष्ट करील, अशी वर्जित प्रयोजने वगळता

उर्वरित सर्व शासकीय प्रयोजनांकरिता महाराष्ट्र राज्याच्या संबन्धात उपयोगात आणावयाची भाषा मराठी असेल, अशी तरतूद या अधिनियमाद्वारे करण्यात आली.

राजभाषा अधिनियमान्वये प्रदान केलेल्या शक्तींचा वापर करून ३०.०४.१९६६ च्या अधिसूचनेन्वये काही वर्जित प्रयोजने निर्दिष्ट करण्यात आली. १ मे १९६६ पासून सदर वर्जित प्रयोजने वगळता सर्व शासकीय प्रयोजने मराठीतून करणे अनिवार्य करण्यात आले. वर्जित प्रयोजने म्हणजे अशी शासकीय कामकाजाची प्रयोजने ज्यामध्ये मराठी भाषेचा वापर करण्याची सक्ती नाही. त्यामध्ये साधारणपणे केंद्र शासन व केंद्रीय कार्यालये, अन्य राज्ये, परराष्ट्रांचे दूतावास, महालेखापाल यांच्याशी करण्यात येणारा पत्रव्यवहार; तसेच, वैद्यकीय औषधी योजना व अहवाल आणि वैद्यकीय विभागातील तांत्रिक बाबी इत्यादींचा समावेश आहे.

विविध उपाययोजना

शासन व्यवहारात मराठीचा वापर करणे सुलभ व्हावे, म्हणून शासनाने बऱ्याच उपाययोजना केल्या. शासकीय कर्मचाऱ्यांना मराठीतून टिपण्या व पत्रव्यवहार करणे सुलभ व्हावे, या उद्देशाने प्रशासनिक लेखनाला उपयुक्त होईल, असे साहित्य, पुस्तके. शुद्धलेखन नियमावली, विविध परिभाषा कोश, शब्दावल्या तयार करण्यात आल्या व त्यांच्याप्रति शासकीय कार्यालयांना पुरवण्यात आल्या. इंग्रजी टंकलेखकांना व लघुलेखकांना मराठी टंकलेखनाचे व लघुलेखनाचे प्रशिक्षण देण्यात आले. अमराठी भाषिक अधिकाऱ्यांसाठी व कर्मचाऱ्यांसाठी मराठीचे प्रशिक्षण वर्ग चालवण्यात आले. एतदर्थ मंडळामार्फत मराठी भाषा परीक्षा घेण्यात येऊ

लागल्या. मराठी भाषेचा वापर शासकीय प्रयोजनांमध्ये सर्व विभागांनी व प्रशासकीय कार्यालयांनी करावा, यासाठी मराठी भाषा विभागामार्फत वेळोवेळी परिपत्रके, शासन निर्णय इत्यादींद्वारे सूचना देण्यात आल्या. या सर्व सूचना ७ मे २०१८ च्या परिपत्रकामध्ये एकत्रितरीत्या पुन्हा सर्व कार्यालयांना देण्यात आल्या आहेत.

वर नमूद केलेले सर्व प्रयत्न करूनही मराठी भाषेच्या वापराबाबत शासनाने ठरवलेले उद्दिष्ट साध्य होत नसल्याने महाराष्ट्र राजभाषा अधिनियम १९६४ मध्ये काही महत्त्वाच्या सुधारणा महाराष्ट्र राजभाषा (सुधारणा) अधिनियम २०२१ नुसार करण्यात आल्या. यामध्ये नक्की कोणकोणत्या शासकीय प्रयोजनांमध्ये मराठी भाषेचा वापर करणे आवश्यक आहे, ती शासकीय प्रयोजने स्पष्ट करण्यात आलेली आहेत. वर्जित प्रयोजने वगळता उर्वरित शासकीय प्रयोजनात मराठी भाषेचा वापर होतो आहे ना, हे पाहण्यासाठी प्रत्येक कार्यालयात मराठी भाषा अधिकारी नेमण्याची तरतूद करण्यात आली आहे.

स्त्री संतांचे अभंग

मराठी व्यवहारात...

महाराष्ट्र राजभाषा अधिनियम १९६४ मधील तरतुदी फक्त प्रशासकीय कामकाजापुरत्याच मर्यादित आहेत. मात्र दैनंदिन व्यवहारात लागणाऱ्या अनेक गोष्टी मराठी भाषेत उपलब्ध असाव्यात, अशी अपेक्षा सर्वसामान्य लोकांची असते. त्यानुसार तक्रारी मराठी भाषा विभागाकडे प्राप्त होतात. त्या वेगवेगळ्या विभागांशी संबंधित असतात. उदाहरणार्थ रस्ते, उद्याने, दुकाने, गृहनिर्माण संस्था, शैक्षणिक संस्था यांच्या पाट्या, वस्तूंची वेष्टणे व त्यावर लिहिलेली माहिती, नगरपालिकांमार्फत प्रसिद्ध केल्या जाणाऱ्या जाहिराती इ. माहिती त्यांना मराठी भाषेत हवी असते. संबंधित विभागांनी ती माहिती मराठी भाषेत उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे, यासाठी राज्य शासनाचे प्रत्येक कार्यालय जनसंवाद व जनहित यासंबंधी त्यांच्या धोरणामध्ये मराठीचा वापर करण्यासाठी यथोचित तरतूद करेल आणि सर्व कार्यालये त्यांच्या संकेतस्थळावर किंवा संदेशवहनाच्या कोणत्याही साधनावर मराठी भाषेच्या वापराबाबत स्वयंप्रेरणेने प्रकटीकरण करतील, अशी तरतूद अधिनियमात करण्यात आली आहे. मराठी भाषेचा वापर न केल्याबाबत येणाऱ्या तक्रारींची जिल्हापातळीवरच दखल घेऊन लगेच कार्यवाही करण्यासाठी प्रत्येक जिल्ह्यामध्ये जिल्हाधिकार्यांच्या अध्यक्षतेखाली मराठी भाषा समिती स्थापन करण्यात येणार आहे. सदर समिती जिल्ह्यामध्ये प्राप्त होणाऱ्या तक्रारींवर कार्यवाही करेल आणि मराठी भाषेबाबतचे उपक्रम आपापत्या जिल्ह्यात राबवेल. जिल्हास्तरीय समितीला मदत करण्यासाठी; तसेच सल्ला देण्यासाठी राज्यस्तरावरदेखील एक समिती स्थापन करण्यात येणार आहे. या अधिनियमाच्या तरतुदींची अंमलबजावणी न करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांवर शिस्तभंगाची कारवाई करण्याची तरतूददेखील अधिनियमात करण्यात आली आहे. प्रशासकीय कामकाजात मराठी भाषेचा वापर वाढवण्यासाठी वरीलप्रमाणे अनेक उपाययोजना विभागाकडून निरंतर सुरू आहेत. अधिनियमातील तरतुदींची अंमलबजावणी करण्यासाठी इतर विभागांचा व प्रशासकीय कार्यालयांचा सहभागदेखील मोलाचा आहे.

(संकलन : जिल्हा माहिती कार्यालय,
रायगड-अलिबाग.)

संत मुक्ताबाई अभंग

मुक्तजीव सदा होति पै नामपाठें ।
तेचि रूप ईटे देखिलें आम्हीं ॥११॥
पुंडलिकें विठ्ठल आणिला पंढरी ।
आणूनि लवकरी तारी जन ॥२॥
ऐसें पुण्य केलें एका पुंडलिकेंची ।
निरसिली जनाची भ्रमभुली ॥३॥
मुक्ताई चिंतनें मुक्त में जाली ।
चरणीं समरसली हरिपाठ ॥४॥

संत बहिणाबाई अभंग

उघडोनी नेत्र पाहे जंव पुढें ।
तंव दृष्टी पडे पांडुरंग ॥१॥
देखिली पंढरी ध्याना तेची ।
येत जयराम दिसत दृष्टीपुढें ॥२॥
ब्राह्मण स्वप्नांत देखिला तो जाण ।
त्याची आठवण मनीं वाहे ॥३॥
न दिसे आणिक नेत्रांपुढें जाण ।
नामाचें स्मरण मनीं राहे ॥४॥
पूर्वील हरिकथा आयकिल्या होत्या ।
त्या मनीं मागुत्या आठवती ॥५॥
तुकोबाची पदें अद्वैत प्रसिद्ध ।
त्यांचा अनुवाद चित झुरवी ॥६॥

संत कान्होपात्रा अभंग

नको देवराया अंत आता पाहू ।
प्राण हा सर्वथा फुटो पाहे ॥१॥
हरिणीचे पाडस व्याघ्रे धरियेले ।
मजलागी जाहले तैसे देवा ॥२॥
तुजवीण ठाव न दिसे त्रिभुवनी ।
धावे हो जननी विठाबाई ॥३॥
मोकलोनी आस जाहले उदास ।
घेई कान्होपात्रेस हृदयात ॥४॥

संत निर्मळा अभंग

सुख अणुमात्र नाही संसारी ।
सदां हावभारी रात्रंदिवस ॥१॥
न घडे न घडे नामाचें चिंतन ।
संताचे पूजन न घडेचि ॥२॥
न बैसे मन एके ठायीं निश्चळ ।
सदा तळमळ अहोरात्र ॥३॥
निर्मळा म्हणे चोखिया सुजाणा ।
पंढरीचा राणा जीवीं घरी ॥४॥

मराठीला आकार देणारे महानुभाव साहित्य

हेमंतकुमार चव्हाण

आजच्या आपल्या मराठीच्या विकासामध्ये किंबहुना आज वापरात असलेल्या मराठीला आकार देण्याचे महत्त्वाचे काम केले ते महानुभाव पंथाने! या पंथाच्या साहित्यातील 'लीळाचरित्र' हा चक्रधर स्वामींच्या लीळांवर आधारित ग्रंथ मराठीतील आद्य ग्रंथ म्हणावा लागेल. मराठीच्या विकासात महानुभव पंथाच्या योगदानावर टाकलेला हा प्रकाश...

महाराष्ट्र आणि मराठीविषयी...

मराठी भाषेची उत्पत्ती प्राकृतात असल्याचे सर्वश्रुत आहे. प्राकृत भाषेत लिहिला गेलेला 'गाथा सप्तशती' हा आद्य ग्रंथ आणि यातील भाषा ही अस्सल महाराष्ट्राची, गोदावरी खोऱ्यातील आहे. महाराष्ट्र प्रदेशावर ४५० वर्ष राज्य करणाऱ्या सातवाहन कुलातील राजा हाल यांने हा ग्रंथ लिहिला. मराठीतील पहिला शिलालेख हा कर्नाटकातील श्रवणबेळगोळ येथील श्री चावुण्ड राये करवियले श्री. गंगराये सुत्ताले करवियले हा आहे, तर रायगड जिल्ह्यातील अलिबागजवळील आक्षी येथे सापडलेला शिलालेख मराठीतील पहिला शिलालेख असल्याचे डॉ शं.गो.तुळपुळे म्हणतात. त्याही आधी 'धर्मोपदेशमाला' (इ.स. ८५९) या ग्रंथात मराठी भाषेचा उल्लेख आहे. सललयि-पय-संचारा पयडियमाणा सुवण्णरयणेऴ्ळा! मरहठ्ठ्य भासा कामिणी य अडवीय रेहंती!! असे मराठीचे वर्णन येते. सहाव्या शतकातील वराह मिहीरच्या बृहत्संहितेत महाराष्ट्र देशाचा उल्लेख पाहावयास मिळतो, तर महाराष्ट्राचा स्पष्ट उल्लेख महानुभव लेखक डिंबकृष्णमुनी यांनी केला आहे. 'विंध्याद्रीपासौनि दक्षिणदिशेसी। कृष्णनदीपासौनि उत्तरेसी॥ झाडीमंडळापासौनि पश्चिमेसि। महाराष्ट्र बोलिजे ॥' असा महाराष्ट्र प्रदेश असल्याचे ते सांगतात. याशिवाय मराठीच्या वापराची उदाहरणे आपल्याला दिवे आगर, पंढरपूर येथील ताम्रपटातून पाहावयास मिळतात.

यादव काळात मराठीला राजभाषेचा दर्जा प्राप्त झाला. या

राजभाषेचा विकास करण्याचे कार्य महानुभाव पंथातील अनेकांनी केले. श्री गोविंदप्रभू, भटोबास, केसोबा, डिंबकृष्णमुनी यांनी मराठीला आकार दिला. पंथियांच्या अनेक साहित्यातून मराठी समृद्ध होत गेली. त्यामध्ये म्हाईभटांचे लीळाचरित्र, गोविंदप्रभूचरित्र किंवा ऋद्धिपूरचरित्र, केशिराजबास यांचे दृष्टांतपाठ, सिद्धांतसूत्रपाठ, बाईदेवबास यांचे पूजावासर, नरेंद्रस्वामी यांचे रुक्मिणीस्वयंवर, भास्करभट्ट यांचे शिशुपाळवध, उद्धवगीता, दामोरदपंडित यांचे वच्छाहरण, रवळोबास यांचे सहाद्री महात्म्य, नारो बहाळिये यांचे ऋद्धिपूरवर्णन, विश्वनाथ पंडित यांचे ज्ञानप्रबोध, यासह स्थानपोथी, वृद्धाचार, मार्गरुढी, चरित्र अबाब, महदंबेचे धवळे अशा ग्रंथांचा समावेश आहे.

सांकेतिक लिपीचा वापर

महानुभाव साहित्याचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे सांकेतिक लिपीचा वापर. या वापरामुळेच अनेक वर्ष हे साहित्य सामान्यांपासून लांब राहिले; पण याचमुळे हे सर्व साहित्य आहे त्या स्थितीत आज आपल्याला उपलब्ध झाले. यादव काळात १२ व्या शतकात महानुभाव पंथ उदयास आला. पंथियांना मार्गदर्शन करण्यासाठी साहित्याची निर्मिती केली. या साहित्यातूनच आधुनिक मराठीला आकार मिळत गेला. यानंतरच्या काळात वारकरी संप्रदायाने मराठी अधिक समृद्ध केली.

महानुभाव संप्रदायाने महाराष्ट्राला दिलेल्या अनेक देणग्यांपैकी एक म्हणजे समृद्ध साहित्य. पंथियांच्या या साहित्यामध्ये सर्वप्रथम उल्लेख करावा लागेल असा ग्रंथ म्हणजे स्थानपोथी. चक्रधरस्वामींनी महाराष्ट्रात ज्या ठिकाणी भ्रमण केले, त्याची भौगोलिक माहिती देणारा ग्रंथ म्हणजे

स्थानपोथी. चक्रधरस्वामींनी भेटी दिलेल्या ठिकाणी पंथियांनी ओटे बांधले आहेत. त्यामुळे आजही आपणास स्थानपोथीतील गावांची, नगरांची माहिती मिळते. यातील अनेक गावे, नगरे आजही अस्तित्वात आहेत. त्यामुळे यादवकालीन महाराष्ट्र समजून घेताना स्थानपोथीचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. एकूणच या ग्रंथाच्या माध्यमातून आपणास

यादवकाळातील महाराष्ट्राचा भूगोल, संस्कृती, जीवनपद्धती, ग्रामरचना, खाद्यसंस्कृती, व्यवहार, प्रशासन, घर बांधणी, व्यापार व व्यवसाय याविषयी सविस्तर माहिती मिळते. त्या काळच्या महाराष्ट्राचे समग्र दर्शन घडवणारा उत्कृष्ट असा दुसरा ग्रंथ नाही.

लीळाचरित्र मराठीतील पहिला गद्य चरित्रग्रंथ

महानुभावांच्या संस्थापक चक्रधरस्वामी त्यांच्याविषयीच्या आख्यायिकांच्या संग्रहाला लीळाचरित्र असे नाव आहे. महींद्रबास उर्फ म्हाईभट यांनी नागदेवाचार्यांच्या मदतीने चक्रधरांच्या लीळा संकलित केल्या. याचा रचनाकाल सन ११७८ च्या आसपासचा आहे. तत्कालीन राजकीय, सामाजिक व धार्मिक जीवनाचे मार्मिक चित्रण लीळाचरित्रातून आले आहे. लीळाचरित्राची भाषा म्हणजे यादवकालीन मराठी गद्याच्या समृद्धतेचा उत्तम नमुनाच होय. छोटी छोटी अर्थपूर्ण वाक्ये, अलंकृत साधेपणा हे तिचे विशेष होत. त्यावेळचे खाद्यपदार्थ, वस्त्र, चालीरिती, करमणुकीचे प्रकार, कायदे, सामाजिक सुरक्षा, सण, उत्सव इत्यादी सामाजिक जीवनाच्या दृष्टीने उपयुक्त असे अनेक उल्लेख या चरित्रग्रंथातून आले असल्यामुळे तत्कालीन समाजजीवनाच्या व धार्मिक जीवनाच्या दृष्टीने हा ग्रंथ महत्त्वाचा आहे. चक्रधरांच्या काळातील वाक्प्रचार, म्हणी यांचा उपयोग करून भाषेला सजविण्याचा प्रयत्न म्हाईभटांनी केला आहे. साधी, सरळ, सोपी; पण अलंकारिक भाषा हे या चरित्रग्रंथाचे वैशिष्ट्य.

ऋद्धिपूरलीळा उर्फ गोविंदप्रभूचरित्र

ऋद्धिपूरचे चक्रधरांचे गुरु गोविंदप्रभू उर्फ गुंडमराउळ यांनी समाधी घेतल्यानंतर त्यांच्या आठवणी म्हाईभटाने गोळा केल्या व त्यातून ऋद्धिपूरलीळा उर्फ गोविंदप्रभूचरित्र हा ग्रंथ सिद्ध केला. याचा रचना काळ इ.स. १२८८ आहे. प्राचीन वऱ्हाडी भाषेच्या अभ्यासासाठी हा एक उपयुक्त साधन ग्रंथ आहे. गडू = तांब्या, हारा = टोपली, हेल = पाणी भरण्याचे मडके, पोपट / पावटे = उकडलेल्या तुरीच्या शेंगा, गीदरी, उकड = नीट न बसलेला, कोनटा = कोपरा असे शब्द या ग्रंथात भेटतात.

मराठीतील पहिला कथासंग्रह दृष्टांतपाठ

दृष्टांत म्हणजे छोटीशी बोधकथा होय. प्रत्येक दृष्टांत स्वतंत्र, रोचक आहे. विचारप्रतिपादन, तत्त्वज्ञान, मांडणी, भाषाशैली आणि समाजजीवनाचे निरीक्षण या सर्वच गोष्टींनी हा ग्रंथ अपूर्व आहे. चक्रधरांचे तत्त्वज्ञान विद्वानांना रुचेल अशा मराठीतून मांडणे व अध्यात्मासारखे शास्त्र पेलण्यास समर्थ अशी शब्दसंपत्ती मराठीत रूढ करणे, हे केशिराजाचे मोठे कार्य. दृष्टांतपाठ हा फक्त तत्त्वज्ञानाचा ग्रंथ नाही, तर मराठीतील लोककथांचे पहिले संकलन आहे. खरे तर 'म्हातारिया'ना तो सोप्या भाषेतील अज्ञानमुंचन करणारा ज्ञानग्रंथ आहे.

रुक्मिणीस्वयंवर

नरेंद्रस्वामींनी लिहिलेला हा ग्रंथ म्हणजे मराठीतील पहिले शृंगारिक आख्यानकाव्य. काव्यदृष्ट्या व कालदृष्ट्या साती ग्रंथांमधील पहिल्या क्रमांकाचा ग्रंथ. हे भक्तीतून उमललेले विदग्ध काव्य आहे. ज्या

यादवकाळात रुक्मिणीस्वयंवर लिहिले गेले, त्या काळात मराठी वाङ्मयाच्या भावसृष्टीवर श्रीकृष्णाच्या भक्तीचे अधिराज्य होते. या काव्याची रचना संस्कृतमधील महाकाव्यांच्या धर्तीवर आहे. वर्णनाची विपुलता व कथानकाची मंदगती यांचा प्रत्यय येतो. रुक्मिणीस्वयंवराच्या कथेवर अनेकांनी रचना केली; पण नरेंद्राची सर कुणालाच आली नाही. खरीखुरी कलावंताची दृष्टी असणारा नरेंद्र हा मराठीतील पहिला कवी आहे.

शिशुपालवध

महानुभावांच्या साती ग्रंथांपैकी एक. याचा कर्ता भास्करभट्ट बोरीकर आहे. रुक्मिणी-श्रीकृष्ण यांच्या चित्रणासोबतच शिशुपालवधाचे चित्रण या ग्रंथात आहे. विरक्ती व भक्तीपेक्षा शृंगाराचे चित्रण या ग्रंथात अधिक आढळते. या ग्रंथाविषयी बाईदेवबास म्हणतात, भटो ग्रंथु निका जाला : परि निवृत्ताजोगा नव्हेचि (ग्रंथ तर उत्तम झाला आहे; पण निवृत्तीमार्गासाठी उपयुक्त नाही!) बाईदेवबासांचे हे उद्गार मराठी समीक्षेचे पहिले वाक्य ठरते.

उद्धवगीता - महानुभावांच्या साती ग्रंथांपैकी एक. याचा कर्ता भास्करभट्ट बोरीकर. भागवताच्या एकादशस्कंधावरील मराठीतील ही पहिली टीका ठरते.

वच्छाहरण - महानुभावांच्या साती ग्रंथांपैकी एक. कर्ता दामोदर पंडित. दामोदर पंडितांचा कवित्वाचा विलास वृंदावन वर्णन, यमुना वर्णन, श्रीकृष्णमूर्ती वर्णन यांमधून प्रकर्षाने जाणवतो. श्रीकृष्ण वर्णन आणि पंथाच्या तत्त्वज्ञानाचा प्रचार हे दुहेरी कार्य दामोदरांनी साधले आहे.

सैह्याद्री-माहात्म्य किंवा सैह्याद्रवर्णन - सैह्याद्री-माहात्म्य किंवा सैह्याद्रवर्णन हा महानुभावांच्या साती ग्रंथांपैकी एक. याचा कर्ता रवळोबास आहे. मूळ ग्रंथ शके १२५४ ते १२७५ यादरम्यान केव्हातरी लिहिला गेला असावा. सैह्याद्रवर्णन काव्यातील सहाद्री म्हणजे माहूरचा डोंगर. पश्चिम घाटावरील सहाद्री डोंगराशी या काव्यातील सहाद्रीचा काही संबंध नाही. सैह्याद्री-माहात्म्य हे काव्य, कवीचे वर्णनचातुर्य, त्याची प्रतिभासृष्टी आणि काव्यातला रसाविष्कार या दृष्टीने वाचले तर, रवळोबास हे एक एक प्रतिभावंत कवी होते असे प्रत्ययास येते.

ज्ञानप्रबोध - महानुभावांच्या साती ग्रंथांपैकी एक. याचा कर्ता विश्वनाथ. काव्य व तत्त्वज्ञान यांचा संगम; वैराग्याची व भक्तीची शिकवण या ग्रंथात आहे.

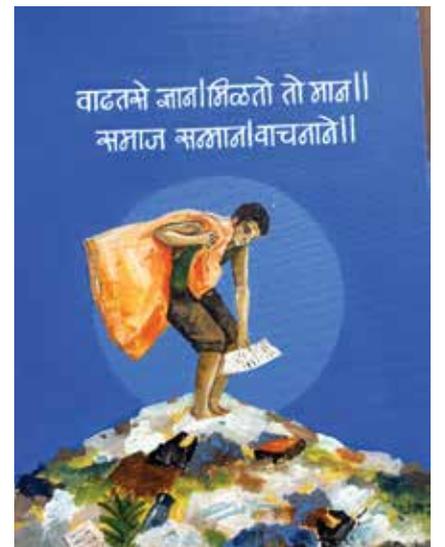
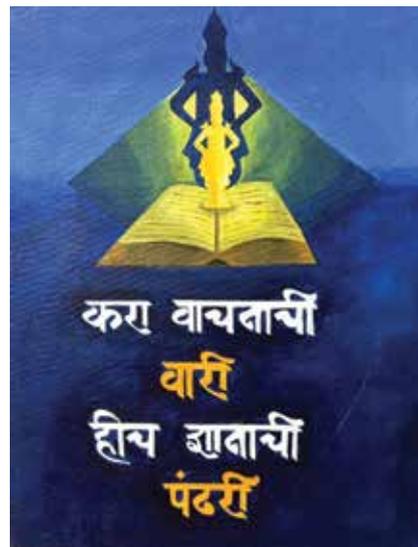
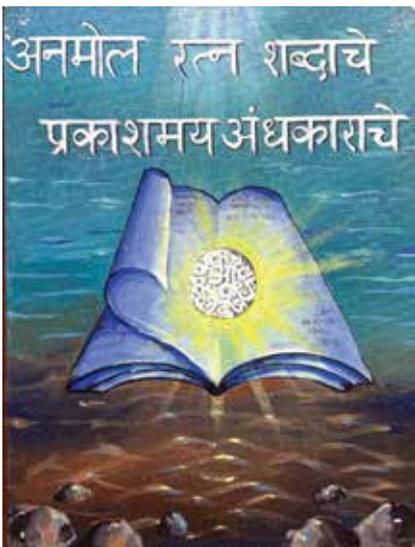
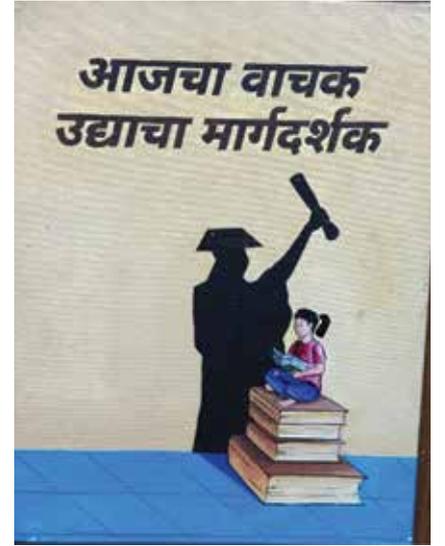
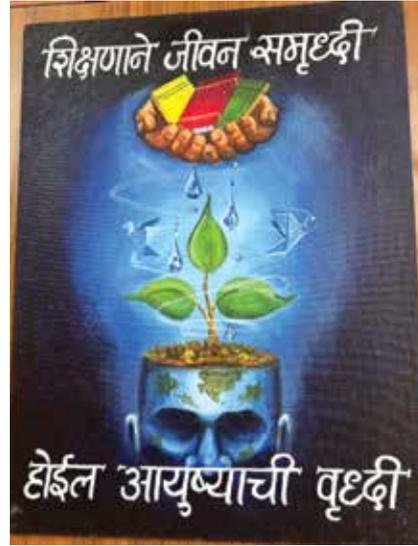
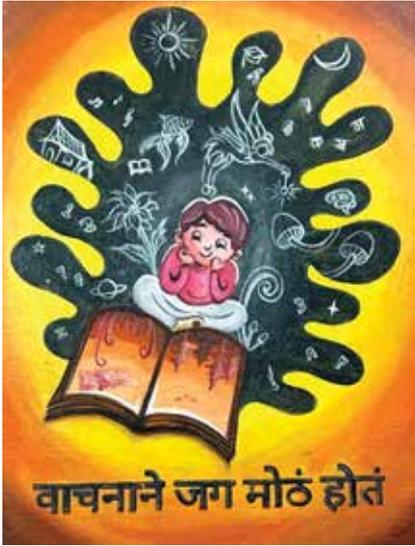
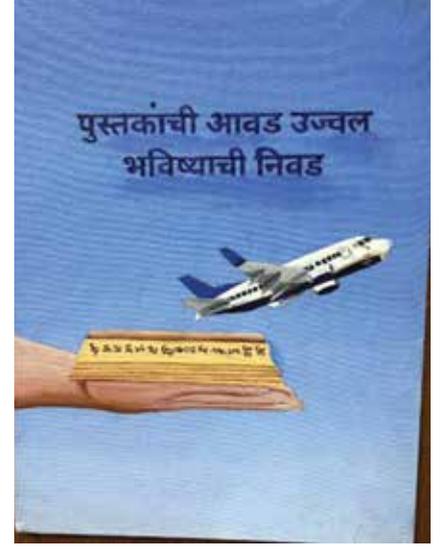
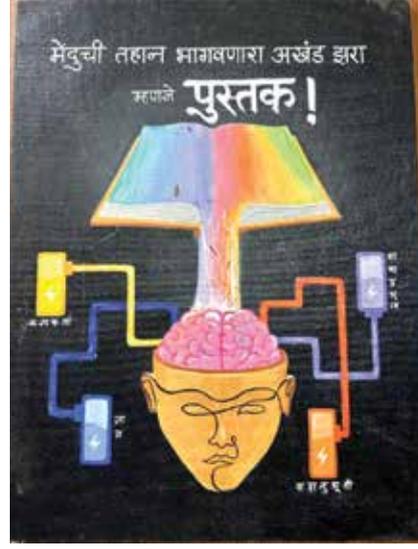
अशा वैविध्यपूर्ण ग्रंथांच्या लिखाणातून पंथीयांनी मराठीचे साहित्यविश्व प्राचीनकाळी समृद्ध केले आहे. त्यांच्या या साहित्याचा वारसा पुढील काळात संत ज्ञानेश्वरांनी पुढे नेला. संत ज्ञानेश्वर माऊलींच्या भावार्थदीपिका, अमृतानुभव, चांगदेवपासष्टी अशा ग्रंथांनी मराठी भाषेतील साहित्याला वेगळ्या उंचीवर नेले, तर त्यानंतर संत नामदेव, संत तुकाराम महाराज यांनी केलेल्या रचनांनी भक्तीची परंपरा जनसामान्यांपर्यंत पाझरवण्याचे काम केले.

अशा या समृद्ध मराठी भाषेला नुकताच अभिजात भाषेचा दर्जा मिळाला आहे. ही प्रत्येक मराठी माणसासाठी नक्कीच अभिमानाची बाब आहे.

(विभागीय संपर्क अधिकारी)

वाचन प्रेरणा दिनानिमित्त आयोजित करण्यात आलेल्या स्पर्धेमध्ये जे.जे. कला
उपयोजित महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांनी बोधवाक्यावर आधारित रेखाटलेली चित्रे..

भाषेच्या इतिहासात अकोल्याचे स्थान अनन्यसाधारण

हर्षवर्धन पवार

तुमचा अस्मात् मी नेणे गा : मज श्रीचक्रधरे निरुपल्ली मन्हाटी : तियाचि पुसा :’ हा मराठी बाणा वन्हाडाने कायम जपला आहे. संत चक्रधरांचे शिष्य आचार्य नागदेव हे वन्हाडातील. त्यांनी केशिराजांसारख्या संस्कृततज्ज्ञ शिष्यांकडून मराठी भाषेत ग्रंथरचना करवून घेतली. मराठी भाषेच्या इतिहासात वन्हाडभूमीचे आणि अकोल्याचेही स्थान अनन्यसाधारण आहे.

महानुभाव पंथाचे संस्थापक श्रीचक्रधर यांनी आपल्या तत्त्वज्ञानाचा मराठी या लोकभाषेत प्रचार केला. पंथाचे आचार्य नागदेव यांनीही हा दृष्टिकोन कटाक्षाने आचरणात आणला. या तत्त्वज्ञान व लोकभाषेच्या आग्रहापोटी मराठी भाषेत अमूल्य ग्रंथसंपदा निर्माण झाली. याच भूमीत मराठी भाषेचा आद्य मराठी ग्रंथ ‘लीळाचरित्र’ लिहिला गेला.

श्री चक्रधर स्वामींनी ज्ञान आणि भक्ती यांचा समन्वय करून तत्त्वज्ञानाचा प्रसार केला. धर्माचे तत्त्वज्ञान जनभाषेत सांगितले. श्री चक्रधरस्वामी आणि पुढे इतर संतांनी केलेला लोकभाषेचा

पुरस्कार हे या काळातील एक मोठे सांस्कृतिक कार्य होते. हा वन्हाडाचा आणि महाराष्ट्राचा गौरवास्पद इतिहास आहे.

महानुभाव पंथांमध्ये सात ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. यापैकी ज्ञानप्रबोध या ग्रंथाचे लिखाण पं. विश्वनाथ बाळापूरकर यांनी अकोला जिल्ह्यातील वाडेगाव येथे केले होते. या ग्रंथात १,२०० ओव्या असून, काव्याची बैठक पारमार्थिक आहे. काव्य व तत्त्वज्ञान यांचा संगम; वैराग्याची व भक्तीची शिकवण या ग्रंथात आहे.

महानुभाव पंथाचे आद्य प्रवर्तक सर्वज्ञ चक्रधर स्वामी यांनी अकोला जिल्ह्यात आठ ठिकाणी भेट दिल्याचे सांगितले जाते. त्यात मूर्तिजापूर तालुक्यातील लाखपुरी व माना, अकोला तालुक्यातील येळवण, बार्शिटाकळी तालुक्यातील बार्शिटाकळी व भटाळी; तसेच पातूर तालुक्यातील आलेगाव व भटाळी या गावांचा समावेश आहे. श्री चक्रधर स्वामींच्या जिल्ह्यातील संचारामुळे येथील भूमीत तीर्थक्षेत्रे

व त्यांना अनुसरणारा संप्रदाय निर्माण झाली.

(जिल्हा माहिती अधिकारी, अकोला.)

महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमाभागातील मराठी साहित्य संस्था/मंडळांसाठी अर्थसाहाय्य योजना

महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमाभागातील मराठी भाषेचा विकास, संवर्धन, संगोपन व अभिवृद्धी होण्याच्या दृष्टीने महाराष्ट्र शासनानामार्फत विशेष योजना राबविण्यात येत आहे. महाराष्ट्र शासनाने दावा सांगितलेल्या कर्नाटक राज्यातील ८६५ गावांमध्ये मराठी भाषा, साहित्य व संस्कृती जतन व वृद्धिंगत व्हावी, या उद्देशाने ही योजना कार्यान्वित करण्यात आली आहे.

मराठी भाषा विभागाच्या अधिनस्त असलेल्या राज्य मराठी विकास संस्था (रामविसं) यांच्यामार्फत महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमाभागातील मराठी भाषा, संस्कृती व विकास यासाठी अर्थसाहाय्य ही योजना राबविण्यात येत आहे. ही योजना शासननिर्णय दिनांक १० जुलै २००८, २१ जानेवारी २०१३; तसेच १४ जून २०२२ अन्वये अमलात आणण्यात येत असून, शासनाच्या अटी व शर्तीची पूर्तता करणाऱ्या

मान्यताप्राप्त मराठी साहित्य संस्था व मंडळांना अर्थसाहाय्य देण्यात येणार आहे.

सन २०२५-२६ या आर्थिक वर्षासाठी या योजनेतर्गत एकूण रुपये १ कोटी इतक्या निधीची तरतूद करण्यात आली आहे. या निधीतून मराठी भाषा व साहित्यविषयक उपक्रम, साहित्यिक व सांस्कृतिक कार्यक्रम, तसेच सीमाभागातील मराठी साहित्य चळवळ बळकट करण्यासाठी आवश्यक कार्यास प्रोत्साहन देण्यात येणार आहे. महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमाभागातील मराठी भाषिक समाजाच्या भाषिक व सांस्कृतिक अस्मितेच्या जतनासाठी ही योजना महत्त्वपूर्ण ठरणार असून, मराठी भाषेच्या सर्वांगीण विकासासाठी शासन कटिबद्ध असल्याचे यानिमित्ताने अधोरेखित होते.

संदर्भ : मराठी भाषा विभाग, माहिती पुस्तिका. ■ ■

| जानेवारी-फेब्रुवारी २०२६

जिल्हा साहित्य संमेलन अनुदान योजना : महाराष्ट्राचे नवे सांस्कृतिक पाऊल

महाराष्ट्र राज्य सरकार महाराष्ट्र राज्य सांस्कृतिक धोरण २०२४ च्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार, राज्यातील साहित्यविषयक उपक्रम अधिक व्यापक आणि सर्वसमावेशक करण्यासाठी जिल्हा साहित्य संमेलन ही योजना राबवत आहे.

या अंतर्गत एकाच संमेलनास मोठा निधी देण्याऐवजी विविध विभागीय आणि जिल्हास्तरीय संमेलनांना प्राधान्य दिले जात आहे. त्यामुळे राज्यातील सर्व जिल्ह्यांमधील लेखक, वाचक, संशोधक, विद्यार्थी आणि साहित्यवेडे नागरिक यांना समान व्यासपीठ उपलब्ध होत आहे. योजनेतर्गत अनुदान राज्यातील ३६ जिल्ह्यांमध्ये दरवर्षी साहित्य संमेलनांचे आयोजन करण्यात येत असून, प्रत्येक संमेलनासाठी शासन ५ लाख रुपयांचे प्रतिपूर्ती अनुदान मंजूर करत आहे.

योजनेची उद्दिष्टे

- १) मराठी साहित्याचा प्रचार, प्रसार व संवर्धन
- २) प्रत्येक जिल्ह्यात स्वतंत्र जिल्हा साहित्य संमेलनाचे आयोजन
- ३) भाषेच्या विविध प्रवाहांनुसार - वाङ्मयप्रकार, क्षेत्रप्रवाह आणि व्यवसायप्रवाह - संमेलनांचे आयोजन
- ४) स्थानिक लेखक, संपादक, पत्रकार, ग्रंथपाल, शिक्षक अशांच्या सक्रिय सहभागाला प्रोत्साहन
- ५) विद्यार्थ्यांच्या उपस्थितीत वाढ करून साहित्याविषयीची आवड वाढविणे

टीप : महिला, बाल व युवा साहित्य संमेलनांसाठी स्वतंत्र योजना असल्याने त्यांचा यामध्ये समावेश नाही.

अर्ज प्रक्रिया

महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ दरवर्षी मे महिन्यात अर्ज मागवते. १ ते ३१ मे या कालावधीत प्राप्त झालेले अर्ज पात्र धरले जातात. अर्जाच्या तपासणीनंतर मंडळ जून महिन्यापर्यंत निवडप्रक्रिया पूर्ण करते. निवड झालेल्या संस्थांनी जुलै ते डिसेंबर या कालावधीत संमेलन आयोजित करणे आवश्यक आहे.

अनुदानाचे वितरण

संमेलन संपल्यानंतर
संमेलन अहवाल
उपयोगिता प्रमाणपत्र (UC)
सनदी लेखापालाचा लेखापरीक्षण अहवाल
हे दस्तऐवज प्राप्त झाल्यावरच ५ लाख रुपयांचे अनुदान वितरित केले जाते.

अटी व शर्ती

- संमेलनासाठी मुख्यतः स्थानिक लेखक, कलावंत व वक्ते

सहभागी असावेत.

- शासन अनुदानाचा खर्च भाषा प्रचार, परिसंवाद, चर्चा, मानधन, प्रवास, हॉल, ध्वनिव्यवस्था, प्रचार अशा आवश्यक घटकांवर केला जातो.
- संमेलनातील सर्व साहित्य, जाहिराती आणि स्मरणिकांवर शासन अनुदानाचा उल्लेख अनिवार्य आहे.
- मराठी भाषा विभाग व साहित्य-संस्कृती मंडळ यांच्या बोधचिन्हांचा वापर अनिवार्य आहे.
- संमेलनात शासकीय प्रकाशित पुस्तकांचे स्टॉल, स्थानिक प्रकाशकांचे स्टॉल यांची व्यवस्था केली पाहिजे.
- युवकांचा सहभाग वाढविण्यासाठी विशेष प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

निकष

- अर्जदार संस्था कमीत कमी ५ वर्षे साहित्य क्षेत्रात कार्यरत असावी.
- संस्था १८६० व १९५० या दोन्ही कायद्यांतर्गत नोंदणीकृत असणे आवश्यक.
- एक संस्था एका वर्षात फक्त एका जिल्ह्यासाठी एकच अर्ज करू शकते.
- मंजूर अनुदानानंतर पुढील ३ वर्षे संस्थेला पुन्हा अनुदान मिळणार नाही.
- सर्व आर्थिक नोंदी शासन अधिकाऱ्यांना तपासण्यासाठी उपलब्ध करून देणे अनिवार्य आहे.

सांस्कृतिक धोरणाचा दूरगामी परिणाम

सांस्कृतिक धोरण २०२४ नुसार, विभागीय व जिल्हास्तरीय संमेलने वाढविल्याने-

- ग्रामीण आणि शहरी भागातील साहित्यिकांना समान संधी,
- नवोदित लेखकांसाठी खुल्या व्यासपीठाची निर्मिती,
- विद्यार्थ्यांमध्ये भाषाप्रेम जोपासणे,
- आणि संपूर्ण राज्यात साहित्यिक वातावरण अधिक दृढ होणे, असा सकारात्मक बदल घडत आहे.

राज्याची सांस्कृतिक बांधिलकी

महाराष्ट्र सरकार मराठी भाषेच्या समृद्ध परंपरेला, साहित्यिक वारशाला आणि नव्या पिढीच्या अभिव्यक्तीला सक्षम आधार देण्याच्या दृष्टीने ही योजना सातत्याने राबवत आहे.

राज्यातील प्रत्येक जिल्ह्यातून साहित्याची नवचैतन्यपूर्ण ऊर्जा निर्माण व्हावी, हीच या योजनेची मूलभूत भावना आहे.

टीम आपलं मंत्रालय

बढ़लती माध्यमं आणि बढ़लणारी भाषा

राधाकृष्ण मुळी

भाषा ही माणसाला मिळालेली सर्वात मोठी देणगी होय. भाषा ही संस्कृतीची वाहक आहे. भाषेशिवाय मानवी अस्तित्व आणि मानवी संस्कृती यांची कल्पनाही करणे अशक्य. मानवी जीवनातील आणि अर्थातच मानवी संस्कृतीतील संचित भाषेच्या माध्यमातूनच एका पिढीतून दुसऱ्या पिढीत संक्रमित झाले आहे.

भाषा कुठून येते? आपण 'मातृभाषा' असा शब्दप्रयोग करतो तेव्हा आईची जी भाषा ती मुलाची भाषा असा अर्थ आपल्याला अभिप्रेत असतो काय? लहान मूल त्याच्या परिसरातील भाषा आत्मसात करते. ते वाढत जाते, तसा त्याच्या परिसराचा विस्तार होतो आणि त्याचा त्याच्या भाषेवर परिणाम होतो. आमच्या छत्रपती संभाजीनगरला (औरंगाबाद) राहणारे लोकं घराबाहेर पडले की, अगदी सहज हिंदी बोलतात. आपण ज्या विक्रेत्याकडून भाजी घेत आहोत, तो ग्रामीण भागातून आलेला आपल्यासारखाच मराठी माणूस आहे, याचा जणू विसरच पडतो आणि 'मेथी क्या भाव है?' असा प्रश्न हाती भाजीची जुडी घेत सहजपणे विचारतो!

प्रश्न भाषेचा असल्याने आणि भाषा ही मूलतः वैयक्तिक असल्याने काही व्यक्तिगत अनुभव नमूद करायला हवेत. साधारण पस्तीस वर्षांपूर्वी पुण्यात राहणाऱ्या मित्राने मला बजावले होते की, पुण्यात रिक्षावाल्याशी हिंदीत बोलायचे नाही! हिंदीत बोलणारा माणूस पुण्यातील नाही म्हणजे नवखा आहे, असे रिक्षावाल्यांच्या लगेच लक्षात येते

आणि मग त्यातील एखादा जवळच्या अंतरासाठी दूरचा रस्ता जवळ करू शकतो, असे त्या मित्राचे सांगणे होते. दुसरा अनुभव दिल्लीतील. तेथे राहणारे माझे एक आप्त मला म्हणाले की, त्यांच्या परिचयाच्या अन्य मराठी माणसांच्या तुलनेत माझी हिंदी चांगली आहे. या आम्हांना चांगल्या वाटलेल्या माझ्या हिंदीचे कारण माझे छत्रपती संभाजीनगर (औरंगाबाद) येथील वास्तव्य म्हणजे माझा परिसर हे आहे. वक्तृत्व आणि वादविवाद स्पर्धासाठी मार्गदर्शन करणारे प्रा. वसंतराव कुंभोजकर विद्यार्थ्यांना सांगत की, मराठी शब्दोच्चारंवर लक्ष द्यायला हवे. हिंदीत 'ण' नाही; पण मराठीत तो आहे आणि त्याचा उच्चार 'न' पेक्षा वेगळा आहे! ही सगळी उदाहरणे भाषेचे परिसराशी असलेले नाते सांगणारी आहेत. कोणतेही व्याकरण शिकण्यापूर्वी भाषा आत्मसात करण्याची मानवी क्षमता नैसर्गिक असल्याचे भाषाशास्त्रज्ञ सांगतात.

परिसरात माणसं असतात तशी माध्यमं असतात. आज तर माध्यमांचे प्रकार आणि त्यांची संख्या वाढती आहे. ही सारी माध्यमं आपल्या समोर आणून ठेवणारा मोबाइल आपल्या तर नेहमीच हाती

असतो. त्याने आपला जणू सारा परिसरच व्यापला आहे. यातील बराच भाग आभासी असतो आणि तो खऱ्याखऱ्या परिसरापासून आपल्याला नेहमी दूर नेतो, हेही लक्षात घ्यावे लागते. आपला परिसर माध्यमांनी व्यापलेला असल्याने माध्यमांच्या भाषेचा विचार करावा लागतो.

कोणे एकेकाळी (हा कोणे एकेकाळ फार लांबचा नाही!) माध्यमांचे विश्व म्हणजे दैनिके, नियतकालिके, आकाशवाणी आणि दूरदर्शन असे होते. (आकाशवाणी आणि दूरदर्शन हे शब्द रेडिओ आणि टेलिव्हिजन या शब्दांचे मराठी प्रतिशब्द नव्हेत. पण माध्यमांनी त्या अर्थाने ते रूढ केले आहेत. 'झेरोक्स' हा शब्दही असाच रूढ झाला आहे. मागच्या पिढीत वनस्पती तुपासाठी 'डालडा' हा शब्दही असाच रूढ झाला होता.) जेव्हा माध्यमांचे विश्व मर्यादित होते, तेव्हा त्यांच्यातील स्पर्धाही मर्यादित होती. (माणसाची झोप ही आमची प्रतिस्पर्धी आहे, असे

म्हणणाऱ्या 'नेटफ्लिक्स'चा काळ तेव्हा कल्पनेतही नव्हता!) एकूण जीवनाला आजच्यासारखी गती नव्हती. 'सर्वात आधी आणि सर्वांच्या पुढे' हा आजचा जीवनमंत्र तेव्हा माध्यमांनी स्वीकारलेला नव्हता. तेव्हा तंत्रज्ञान आजच्या इतके गतिमान नव्हते आणि त्याच्या गतीची मर्यादा स्वीकारली गेली होती. माध्यमे तंत्रज्ञानप्रधान नव्हती. तेथे काम करणारे आणि वाचक (ग्राहक नव्हे!) महत्त्वाचे होते. वाचकांची जडणघडण आपण करू शकतो, ही भूमिका तेव्हा रूढ होती म्हणूनच काही दैनिके राशिभविष्य छापत नव्हती. काही दैनिके आसामऐवजी असम, पंतप्रधान

ऐवजी प्रधानमंत्री, मध्यपूर्व ऐवजी पश्चिम आशिया, उत्तरपूर्व ऐवजी ईशान्य असे शब्द जाणीवपूर्वक उपयोगात आणत. त्या काळातील भाषा ही बहुतेकवेळा प्रमाणभाषेशी नाते सांगणारी होती. मराठी शब्द कटाक्षाने वापरण्याकडे कल होता. आज एका बाजूला कम्प्युटर हा शब्द वापरला जातो आणि त्याच वेळी डेटा या शब्दासाठी विदा हा शब्द रूढ करण्याचा प्रयत्न सुरू असतो आणि यात विसंगती आहे, असे कोणालाही वाटत नाही. हायकोर्ट आणि सुप्रीम कोर्ट यांना अनुक्रमे उच्च न्यायालय आणि सर्वोच्च न्यायालय हे रूढ झालेले शब्दही वापरले जात नाहीत. काही वेळा मुख्य न्यायाधीश आणि सरन्यायाधीश असा फरक केला जात नाही. दिनांक ऐवजी तारीख, सप्ताह ऐवजी आठवडा असे सोपे शब्द रुजवण्यासाठी प्रयत्न झाले, याचा आता विसर पडला आहे. हे घडत आहे याची अनेक कारणे आहेत. वर्तमानपत्रांच्या जगात पूर्वी बातमी असो की लेख, ते संपादकीय संस्कार केल्यानंतरच पुढे पाठवले जात. वार्ताहर, मुख्य वार्ताहर, उपसंपादक, मुख्य उपसंपादक, वृत्तसंपादक अशा पायऱ्या तेव्हा

केवळ नामाभिधानासाठी अस्तित्वात नव्हत्या, तर त्यांची स्वतंत्र कार्ये निर्धारित होती. आज ही पदे अस्तित्वात आहेत; पण त्यांची दैनंदिन कार्ये बदलेली दिसतात. हा बदल तंत्रज्ञानातील बदलासोबत आला. तंत्रज्ञान गती आणि स्पर्धा घेऊन आले. त्याने माध्यमांचे स्वरूप बदलले. मुद्रितशोधक हद्दपार झाला. बातमीदार असो की लेखक, तोच त्याच्या मजकुराचा अनेकदा उपसंपादक ठरू लागला. जी दैनिके वेगळी जिल्हा पाने देतात, त्या पानांत या स्थितीचे प्रतिबिंब सहज दिसते. याचा परिणाम भाषेवर झाला. काहींनी नव्या पिढीशी नाते जोडायचे म्हणून त्या पिढीच्या भाषेशी नाते जोडण्याचा व्यावहारिक आग्रह धरला. त्याला कधी तात्त्विक रूप दिले. त्यातून भाषेचे रूप आणखी पालटले. महानगरातील भाषेत जशी इंग्रजी आणि हिंदीची सरमिसळ झालेली असते, तशीच भाषा दैनिकातून डोकावू लागली. महानगरात राहणारी नवी पिढी इंग्रजी माध्यमातून शिकते. त्याच पिढीतील प्रतिनिधी आज वेगवेगळ्या माध्यमातून काम करतात. मग वटहुकूम आणि शासन निर्णय, विधेयक आणि कायदा यात फरक केला जात नाही. मराठीत क्रियापदांचे अनेकवचनी रूप असते, आदर्शार्थी अनेकवचन उपयोगात आणण्याची पद्धत आहे, अशा बाबींचा विसर पडतो.

कोणतीही भाषा स्थिर असू शकत नाही आणि भाषेने अन्य भाषांमधील शब्द स्वीकारण्यास काही प्रतिबंध असू शकत नाही; पण असे शब्द स्वीकारताना आपल्या मूळ भाषेला रजा देण्याची गरज नाही. आपल्या भाषेविषयी मराठी माणूस जागरूक नाही, ही विदारक वस्तुस्थिती आहे. मागे नगरला (आजचे अहिल्यानगर) साहित्य संमेलन झाले, तेव्हा सुप्रसिद्ध दिग्दर्शक बासू भट्टाचार्य म्हणाले होते की, कलकत्ता शहरात सहा महिन्यांपेक्षा अधिक काळ राहायचे असेल, तर बंगाली भाषा शिकावीच लागते; पण महाराष्ट्रात तशी परिस्थिती नाही. येथे पिढ्यान्पिढ्या राहणारी माणसं मराठी नव्हे, तर त्यांची मातृभाषा आणि हिंदी/इंग्रजी बोलत राहू शकतात, राहतात. असे म्हणतात की, ही विदारक वस्तुस्थिती ते सांगत होते, तेव्हा सभामंडपातील प्रेक्षक टाळ्या वाजवत होते

आपल्याकडील माध्यमात याच अवस्थेचे प्रतिबिंब पडले आहे. त्यामुळे अनेकदा माध्यमातून कानी पडणारी किंवा वाचनात येणारी मराठी ही अनेकदा मराठी वळणाची राहिलेली दिसत नाही. त्यातून मग 'धन्यवाद' 'मानतो' / 'मानते' यांसारखे शब्दप्रयोग रूढ होतात. आभार मानले जातात आणि धन्यवाद दिले जातात, हे लक्षात घेतले जात नाही.

आपल्याकडे दूरचित्रवाणीचा झपाट्याने विस्तार होत असताना एका मान्यवरांनी असे लिहिले होते की, पाश्चात्य देशात 'मुद्रण संस्कृती' रुजल्यानंतर तेथे टेलिव्हिजन आला. आपल्याकडे मुद्रण संस्कृती रुजण्यापूर्वीच टेलिव्हिजन आला आणि विस्तारत असून त्याचे काही दुष्परिणाम संभवतात. भाषेच्या बाबतीत हे दुष्परिणाम आपण आता अनुभवत आहोत.

मुद्रित माध्यम हे शब्दप्रधान आहे. नभोवाणीचे माध्यम शब्दच आहे. टेलिव्हिजनचे माध्यम कॅमेरा आहे. लिहिले जाणारे शब्द आणि टिपले जाणारे दृश्य यात अंतर असणार हे उघड असले तरी ते माध्यमांचा परस्परान्वर परिणाम होऊ नये, म्हणून आवर्जून लक्षात घेणे फार आवश्यक आहे. क्रिकेटच्या सामन्याचे दूरचित्रवाणीवरून होणारे थेट प्रक्षेपण, नभोवाणीवरून त्याच सामन्याचे प्रसारित होणारे धावते

वर्णन आणि त्याच सामन्याचा दुसऱ्या दिवशी प्रसारित होणारा वृत्तांत यात फरक असणे स्वाभाविक आहे. असाच फरक या तीन माध्यमातून येणाऱ्या अन्य बाबींबद्दल असायला हवा. बोलण्याची भाषा आणि लिहिण्याची भाषा यात असणाऱ्या फरकाची जाणीव ठेवणे, ही प्राथमिक गरज आहे. आपल्याकडे जेव्हा एखाद्या महत्त्वाच्या घडामोडीचे तपशील दूरचित्रवाणी वाहिन्यांवर दाखवले जातात, तेव्हा कॅमेरा त्याचे दृश्य टिपण्याचे काम त्याच्या यांत्रिक क्षमतेने आणि वेगाने करीत आहे, मानवी तोंडातून निघणारे शब्द त्याच्याशी स्पर्धा करू शकत नाहीत, याचा निवेदकांना/बातमीदारांना विसर पडलेला दिसतो. वर्तमानपत्रातही हे घडत असल्याचे हल्ली अनुभवास येते. तपशिलाच्या पसाऱ्यात नेमकेपणा हरवून जातो. हा माध्यमांचा परस्परान्वर होत असलेला परिणाम आहे. असाच परिणाम मांडणीतही होत असल्याचे अनुभवास येते. छोट्या पडद्यावर एकाच वेळी निवेदक/वार्ताहर दिसतो, त्यांचा ज्यांच्याशी संवाद सुरू असतो तेही दिसतात, जे काही दाखवले जात आहे, त्याच्याशी निगडित शब्दांकन दिसत असते, 'स्करोल' सुरू असतो, कोपऱ्यात तपमान वगैरे दिसत असते. हे सारे रंगीत असते. वर्तमानपत्रातही मांडणीत अनेकदा अशी गर्दी दिसते. तेथे पुरेसे अंतर राखणारी कोरी जागा अर्थपूर्ण ठरते याचा विसर पडत चाललेला आहे.

आपल्याकडे वाहिन्या बहुभाषिक असणे अपरिहार्य आहे. त्याचेही भाषेवर दुष्परिणाम होत आहेत. हिंदीत 'खुलासा' हा शब्द ज्या अर्थाने वापरला जातो, त्या अर्थाने तो मराठीत उपयोगात आणला जात नाही; पण हल्ली हा 'खुलासा' मराठीत ऐकू येत असला तरी तो हिंदीतील आहे, हे लक्षात घ्यावे लागते! अशी किती तरी उदाहरणे देता येतील. हल्ली लहान मुलं त्यांच्या संभाषणात खूप हिंदी शब्द वापरत असतात. त्याचा उगम ते पाहतात त्या 'कार्टून शो'मध्ये आहे. आपल्याकडील लग्न समारंभातील मराठीपण जसे हळूहळू हरवत आहे, तसेच भाषेचेही होत आहे! कौटुंबिक नात्यातील मराठी संबोधने बाजूला पडत असून 'भाऊजी' या शब्दाची जागा 'जिजाजी', 'मेहुणा' या शब्दाची जागा 'साला' या शब्दांनी घेतली आहे.

एकेकाळी वर्तमानपत्रांनी परिभाषेत भर घातली. आता व्यवहारात रूढ झालेले मराठी शब्द बाजूला सारून तेथे इंग्रजी / हिंदी शब्दांचा उपयोग सुरू आहे, याचा पदोपदी अनुभव येतो.

एकीकडे माध्यमातील नवी पिढी कार्यक्षम आणि तंत्रज्ञानेही असल्याचा अनुभव येत असतानाच त्यांचा मराठी शब्दसंग्रह मर्यादित होत असल्याचे जाणवते. याचे कारण या पिढीत मराठी साहित्याचे वाचन कमी झाले आहे, हे असावे.

इंग्रजी माध्यमातून होणारे शिक्षण, बहुभाषिक परिसरात संपर्कासाठी सहजपणे उपयोगात आणली जाणारी हिंदी, माध्यमांना आलेले तंत्रज्ञानप्रधान व्यवसायाचे रूप, उसंत न देणारी वाढती स्पर्धा या आणि अशा काही कारणांमुळे आजच्या माध्यमात दिसणारी भाषा विचित्र रूप धारण करीत आहे. माध्यमांचा समाजमनावर होणारा परिणाम लक्षात घेता माध्यमांकडून उपयोगात आणली जाणारी भाषा महत्त्वाची ठरते. ती निष्कारण कठीण, बोजड नको तशीच स्वतःचे अस्तित्त्व सहजपणे विसरणारीही नको. ती पुढे जाणारी, स्वागतशील हवी आणि तिचे नाते तिच्या मुळांशी हवे.

(निवृत्त संचालक, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय.)

विंदा करंदीकर जीवन गौरव पुरस्कार : मराठी साहित्याचा नवा सन्मान

मराठी साहित्य क्षेत्रात उल्लेखनीय आणि भरीव कामगिरी करणाऱ्या साहित्यिकांचा गौरव करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाकडून दिला जाणारा 'विंदा करंदीकर जीवन गौरव पुरस्कार' हा अत्यंत प्रतिष्ठेचा मान समजला जातो. साहित्याच्या सर्वांगीण विकासासाठी कार्यरत असलेल्या साहित्यिकांची दीर्घकालीन साहित्यसेवा ओळखून हा पुरस्कार दिला जातो.

याबरोबरच मराठी साहित्य निर्मितीमध्ये मोलाचे योगदान देणाऱ्या प्रकाशन संस्थेस शासन 'श्री. पु. भागवत पुरस्कार' प्रदान करत आहे. हे दोन्ही पुरस्कार मराठी वाङ्मयाच्या परंपरेला, विकासाला आणि संवर्धनाला प्रेरक ठरत आहेत.

पुरस्कारांची रकमेतील वाढ - साहित्यविश्वासाठी मोठी पावले

शासन निर्णयानुसार पूर्वी 'विंदा करंदीकर जीवन गौरव पुरस्कार'ची रक्कम ५ लाख रुपये, तर 'श्री. पु. भागवत पुरस्काराची रक्कम ३ लाख रुपये होती.

साहित्यविश्वातील वाढत जाणारे योगदान, व्यापकता आणि गुणवत्ता लक्षात घेता या वर्षापासून या दोन्ही पुरस्कारांच्या रकमा वाढविण्याचा निर्णय शासनाने घेतला आहे.

विंदा करंदीकर जीवन गौरव पुरस्कार : १० लाख रुपये, मानचिन्ह व मानपत्र

श्री. पु. भागवत पुरस्कार : ५ लाख रुपये, मानचिन्ह व मानपत्र

या वाढीमुळे मराठी साहित्याला शासनाकडून मिळणारा सन्मान अधिक भक्कम आणि प्रेरणादायी ठरत आहे.

निवड समितीची संरचना

साहित्यिकांची निवड अत्यंत पारदर्शक व काटेकोर निकषांवर आधारित असावी यासाठी शासनाने एक सक्षम निवड समिती नियुक्त केलेली आहे. या समितीमध्ये खालील मान्यवरांचा समावेश आहे:

- मा. मुख्यमंत्री - अध्यक्ष
- मा. मराठी भाषा मंत्री - सदस्य
- सचिव, मराठी भाषा विभाग - सदस्य
- अध्यक्ष, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ - सदस्य
- अध्यक्ष, अखिल भारतीय मराठी साहित्य महामंडळ - सदस्य
- सचिव, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ - सदस्य
- सचिव

समिती साहित्यिकांकडून व विविध साहित्य संस्थांकडून येणाऱ्या शिफारसींचा अभ्यास करून पात्र साहित्यिकांची निवड करते.

निवड प्रक्रिया - साहित्य क्षेत्रातील गुणवत्ता हा केंद्रबिंदू

सदस्य सचिव हे मराठी साहित्य महामंडळाच्या विविध घटक

संस्थांकडून; तसेच कोकण मराठी साहित्य परिषद, दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य सभा यांसारख्या मान्यवर साहित्य संस्थांकडून शिफारसी मागवतात.

भाषा संचालनालय, राज्य मराठी विकास संस्था, विश्वकोश मंडळ यांच्या शिफारसीदेखील विचारात घेतल्या जातात.

या सर्व प्रस्तावांचा अभ्यास करून निवड समिती पात्र साहित्यिक अथवा प्रकाशन संस्थेचा निर्णय घेते.

विंदा करंदीकर जीवन गौरव पुरस्काराचे निकष

हा पुरस्कार मिळविण्यासाठी साहित्यिकाचे कार्य दीर्घकालीन, गुणवत्तापूर्ण व समाजमनाला दिशा देणारे असणे अपेक्षित असते. निवड प्रक्रियेसाठी खालील मार्गदर्शक तत्त्वे निश्चित करण्यात आलेली आहेत:

१. साहित्यिकाची प्रदीर्घ साहित्यसेवा
२. विविध साहित्यप्रकारातील सृजनात्मक लेखन
३. साहित्यिकाची ज्येष्ठता आणि तो हयात असणे
४. प्राप्त झालेले वाङ्मयीन पुरस्कार व सन्मान
५. जनमानसातील यशस्वी व उज्ज्वल प्रतिमा
६. महाराष्ट्रातील साहित्य-संस्कृतीसाठी केलेले संस्थात्मक योगदान
७. साहित्याला नवी विचारसरणी देण्याची क्षमता
८. साहित्याचे भारतीय व परदेशी भाषांमध्ये झालेले अनुवाद
९. संबंधित साहित्यावर आधारित एम.फिल/पीएच.डी. संशोधन

१०. प्रकाशित ग्रंथांची संख्या

११. महाराष्ट्र भूषण पुरस्कारप्राप्त व्यक्तीचा या गौरवासाठी विचार केला जाणार नाही.

या सर्व निकषांचा एकत्रित विचार करून समिती साहित्यिकाचे योगदान मूल्यांकित करते.

मराठी साहित्याला बळ देणारा सन्मान

विंदा करंदीकर यांसारख्या अद्वितीय साहित्यिकाच्या नावाने दिला जाणारा हा पुरस्कार म्हणजे साहित्य, विचार आणि संवेदनशीलतेचा अनोखा गौरव आहे.

शासनाने वाढवलेली पुरस्कार रक्कम, सक्षम निवड प्रक्रिया आणि व्यापक निकष यामुळे मराठी साहित्याची गुणवत्ता वृद्धिंगत होण्यास आणि नव्या पिढीला साहित्यनिर्मितीसाठी प्रेरणा मिळण्यास नक्कीच हातभार लागणार आहे.

टीम आपलं मंत्रालय

| जानेवारी-फेब्रुवारी २०२६

अभिजात मराठी भाषा सन्मान दिन आणि सप्ताह

मराठी भाषा ही महाराष्ट्राची राजभाषा असून तिचा संवर्धन, प्रचार आणि प्रसार हा राज्याच्या शैक्षणिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक धोरणांचा महत्त्वाचा भाग आहे. भाषा केवळ संवादाचे माध्यम नसून, तिच्या माध्यमातून संस्कृती, साहित्यिक संपदा, सामाजिक ओळख आणि मराठी समाजाचा गौरव जपणे शक्य होते. या दृष्टिकोनातून मराठी भाषेच्या अभिजाततेचा शोध घेणे, तिचा दर्जा उंचावणे आणि समाजातील जनमानसात त्याची जाणीव निर्माण करणे अत्यंत आवश्यक ठरते.

प्रस्तावना व पार्श्वभूमी

एखाद्या भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा देण्याची अधिकाराची प्रक्रिया केंद्र शासनाच्या अखत्यारीत आहे. या संदर्भात केंद्र शासनाने काही निकष विहित केले असून, त्यानुसार अभ्यास व संशोधनासाठी जेष्ठ साहित्यिक प्रा. रंगनाथ पठारे यांच्या अध्यक्षतेखालील समितीने मराठी भाषेचा सखोल इतिहास संशोधन करून पुराव्यांसहित सर्वेकष अहवाल तयार केला आणि शासनास सादर केला.

सदर अहवाल मराठी व इंग्रजी भाषेत केंद्र शासनास सादर करण्यात आला. त्यानंतर मा. मुख्यमंत्री, मा. मंत्री (मराठी भाषा), मा. मुख्य सचिव; तसेच सचिव, मराठी भाषा यांच्या स्तरावर सातत्याने पाठपुरावा करण्यात आला. या पाठपुरावाचा परिणाम म्हणून ०३ ऑक्टोबर २०२४ रोजी झालेल्या केंद्रीय मंत्रिमंडळाच्या बैठकीत मराठी भाषेस अभिजात भाषेचा दर्जा देण्याचा निर्णय झाला. यानंतर मंत्रिमंडळाच्या १४ ऑक्टोबर २०२४ रोजी झालेल्या बैठकीत खालील बाबींना मान्यता मिळाली:

- प्रतिवर्षी ०३ ऑक्टोबर हा दिवस मराठी भाषा सन्मान दिन म्हणून साजरा करणे.
- अभिजात मराठी भाषेविषयी जनजागृतीसाठी अभिजात मराठी भाषा सप्ताह साजरा करणे.
- अन्य संवर्धनात्मक उपक्रम राबविणे.

शासन निर्णय: मुख्य बाबी – मराठी भाषा सन्मान दिन

प्रतिवर्षी ०३ ऑक्टोबर हा दिवस 'अभिजात मराठी भाषा सन्मान दिन' म्हणून राज्यस्तरावर साजरा करण्यात येईल.

अभिजात मराठी भाषा सप्ताह

- प्रतिवर्षी ०३ ते ०९ ऑक्टोबर या कालावधीत राज्यातील सर्व शाळा, महाविद्यालयांमध्ये अभिजात मराठी भाषा सप्ताह साजरा करण्यात यावा.
- सन २०२४ मध्ये विशेष परिस्थिती लक्षात घेऊन २१-२५ ऑक्टोबर या कालावधीत साजरा करण्यात आला.

अभिजात मराठी भाषा संशोधन केंद्र

- मराठी भाषा विद्यापीठ, रिद्धिपुर येथे उच्च दर्जाचे संशोधन केंद्र (Centre of Excellence / Translation Academy) स्थापन करणे.
- केंद्र सरकार व विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या मार्गदर्शनाखाली

टप्पाटप्प्याने मराठी भाषेवरील संशोधन सुलभ करणे.

पुरस्कार व गौरव

- अभिजात मराठी भाषेच्या संवर्धनासाठी कार्य करणाऱ्या व्यक्तीला सन्मान पुरस्कार देणे.
- मराठी भाषा विभागांतर्गत विविध संस्था व मंडळांच्या पुरस्कारांचे वितरण करून भाषाप्रेमींना प्रोत्साहन देणे.
- संग्रहालय व दालन अभिजात मराठी भाषेतील पोथ्या, हस्तलिखित साहित्य, कागदपत्रे इत्यादींचे मध्यवर्ती संग्रहालय स्थापन करणे. अभिजात मराठी भाषा दालन निर्माण करून भाषेचा इतिहास, साहित्य, हस्तलिखिते, सांस्कृतिक संपदा प्रदर्शनासाठी ठेवणे.
- भाषेच्या इतिहासाचा उलगडा करणाऱ्या चित्रफिती तयार करून दालनासह राज्यातील सर्व शाळा व महाविद्यालयांमध्ये दाखविणे.

साहित्यिक व सांस्कृतिक संस्थांचा सहभाग

- बृहन्महाराष्ट्र मंडळे व आंतरराष्ट्रीय मराठी भाषा मंचाच्या माध्यमातून भाषेच्या जतन, संवर्धन आणि प्रचाराचे कार्य राबविणे.
- अखिल भारतीय मराठी साहित्य महामंडळ, कोकण मराठी साहित्य परिषद, दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य परिषद अशा संस्थांमार्फत अभिजात मराठी भाषेविषयी कार्यक्रम आयोजित करणे.

मार्गदर्शक तत्त्वे

- अभिजात मराठी भाषा सन्मान दिन व सप्ताहाचे आयोजन शासनस्तरावरील सविस्तर मार्गदर्शक तत्त्वानुसार करणे.
- राज्यातील शाळा, महाविद्यालये, सांस्कृतिक संस्था व सार्वजनिक उपक्रम या सर्वांमध्ये कार्यक्रमांची समन्वयित रूपरेषा तयार करणे.
- जनजागृतीसाठी मीडिया, वृत्तपत्रे, ऑनलाइन प्लॅटफॉर्म व सामाजिक माध्यमांचा वापर करणे.

मराठी भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा देणे हा राज्य आणि केंद्र शासनाच्या सांस्कृतिक धोरणाचा ऐतिहासिक टप्पा आहे. या निर्णयामुळे मराठी भाषेच्या वैभवाची ओळख, संवर्धन आणि प्रचार अधिक व्यापक प्रमाणावर साधता येईल. अभिजात मराठी भाषा सप्ताह, संशोधन केंद्रे, संग्रहालये, पुरस्कार व दालन या सर्व माध्यमांद्वारे भाषेचा ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक वारसा समाजापर्यंत पोहोचविण्याचे कार्य राबविले जाईल.

या उपक्रमांमुळे मराठी भाषेच्या संवर्धनासाठी राज्यस्तरावरील प्रयत्न दृढ होतील आणि नव्या पिढीला भाषेकडे आकर्षित करून तिचा सांस्कृतिक प्रभाव दीर्घकाळ टिकवता येईल. या प्रकारे मराठी भाषा केवळ संवादाचे माध्यम राहणार नाही, तर तिचा साहित्यिक, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक प्रभावही देशभर अनुभवला जाईल.

संदर्भ : मराठी भाषा विभाग, माहिती पुस्तिका.

परदेशात स्थायिक झालेले मराठी भाषक आपल्या मातृभाषेचा प्रचार-प्रसार आणि संस्कृतीचे संवर्धन करण्यासाठी अनेक उपक्रम राबवत आहेत. शासनाने या प्रयत्नांना निश्चित दिशा देणे आवश्यक समजून, राज्य मराठी विकास संस्थेच्या माध्यमातून आंतरराष्ट्रीय मराठी मंच स्थापन करण्याचा निर्णय घेतला आहे. हे मंच परदेशातील मराठी भाषक व संस्थांमध्ये समन्वय साधण्यास, त्यांचे उपक्रम शासनस्तरावर मांडण्यास आणि मराठी भाषा-संस्कृतीच्या संवर्धनासाठी व्यासपीठ उपलब्ध करून देण्यास कार्य करेल.

३. संचालक व परदेशातील मंडळांचे प्रतिनिधी यांच्यात समन्वय साधणे.
४. विविध कार्यक्रमांचे आयोजन संस्थेशी चर्चा करून करणे.
५. आर्थिक मदत मिळविण्यास प्रयत्न करणे.
६. समाजमाध्यमांत मराठी भाषेचा प्रचार नियोजन करणे.
७. विद्यार्थ्यांना संशोधनपर लेखनासाठी प्रोत्साहित करणे.

उद्दिष्टे

१. **परदेशातील मराठी भाषक व संस्था यांच्यात समन्वय :** विविध देशातील मराठी मंडळे, संस्थांनी चालविलेले उपक्रम एका मंचाखाली जमा करून त्यांचा आढावा घेणे.
२. **मराठी भाषा व संस्कृतीची जाणीव व रुची वाढवणे :** अमराठी समाजगटांमध्ये भाषिक उपक्रम आणि कार्यक्रम राबविणे.
३. **उपक्रमांचे व्यवस्थापन व माहिती संकलन :** परदेशातील मराठी कार्यक्रमांची माहिती, क्षणचित्रे, वृत्तचित्रे इत्यादी राज्य मराठी विकास संस्थेकडे पाठवणे.
४. **आर्थिक स्वावलंबन :** परदेशातील सामाजिक संस्था व व्यक्तींकडून निधी संकलन करून संस्थेच्या राखीव निधीचा विकास करणे.
५. **विद्यार्थ्यांचा सहभाग :** परदेशात शिकणारे मराठी व अमराठी भारतीय; तसेच परदेशी विद्यार्थी भाषेच्या संवर्धन उपक्रमांमध्ये सहभागी होण्यास प्रोत्साहित करणे.
६. **समाजमाध्यमांचा प्रभावी वापर :** सोशल मीडिया वर मराठी भाषेचा प्रचार करण्यासाठी अहवाल गोळा करणे व त्यावर आधारित नियोजन करणे.
७. **संशोधन व लेखन प्रोत्साहन :** परदेशातील शिक्षणसंस्थांमधील विद्यार्थी मराठी आणि अमराठी भाषेत संशोधनपर लेख लिहिण्यास प्रोत्साहित करणे.

समन्वयक

१. **नियुक्ती :** आंतरराष्ट्रीय मंचाचे समन्वयक संचालक, राज्य मराठी विकास संस्था निवडतील.
२. **साधनसंपन्नता :** समन्वयकाला नियुक्ती पत्र, ओळखपत्र, मार्गदर्शन, साधनसामुग्री व आवश्यक मदत प्रदान केली जाईल.

जबाबदाऱ्या

१. विविध देशातील मराठी भाषक संस्था व मंडळांचा आढावा घेणे व माहिती सादर करणे.
२. जगभरातील मराठी मंडळांची सूची तयार करणे आणि ती अद्ययावत ठेवणे.

आंतरराष्ट्रीय मराठी मंच

कार्यपद्धती

१. आंतरराष्ट्रीय मंच समन्वयक परदेशातील मराठी भाषक, संस्था आणि उपक्रमांची माहिती, क्षणचित्रे व दृक्श्राव्य सामग्री राज्य मराठी विकास संस्थेकडे पाठवेल.
२. संस्थेने माहितीची पडताळणी करून ती www.marathi.gov.in/nri या संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यासाठी विभागाकडे सादर करेल.
३. कोणती माहिती संकेतस्थळावर प्रदर्शित करावी, हे अंतिम निर्णय मराठी भाषा विभाग घेईल.
आंतरराष्ट्रीय मराठी मंचाच्या स्थापनेमुळे परदेशातील मराठी भाषकांना शासनाचे व्यासपीठ उपलब्ध होईल. त्यांच्या उपक्रमांना मान्यता मिळेल आणि मराठी भाषेचे जागतिक स्तरावर जतन व संवर्धन होण्यास मोठी मदत होईल.

संदर्भ : मराठी भाषा विभाग, माहिती पुस्तिका.

कवितेचे गाव - दालन क्रमांक १

कवितांचे गाव – भिलार, उभादांडा

मराठी भाषा ही केवळ महाराष्ट्राची राजभाषा नाही, तर तिचा सांस्कृतिक आणि साहित्यिक वारसा राज्याच्या ओळखीशी घनिष्ठपणे जोडलेला आहे. बदलत्या काळात वाचन संस्कृतीला चालना देणे, मराठी भाषेतील साहित्य व काव्यकलेला जनसामान्यांपर्यंत पोहोचविणे ही अत्यंत गरजेची बाब ठरली आहे. यासाठी इंग्लंडमधील हे ऑन वे या संकल्पनेच्या धर्तीवर महाराष्ट्रात पुस्तकांचे गाव आणि कवितांचे गाव उभारण्याची संकल्पना राबविण्यात आली. या उपक्रमांमुळे वाचकांना वाचनाचा नव्याने अनुभव मिळेल, पर्यटनासाठी आकर्षक केंद्र निर्माण होईल; तसेच मराठी भाषेचा प्रचार, प्रसार आणि संवर्धन सुनिश्चित होईल.

उपक्रमाचा इतिहास

- सन २०१५ च्या अर्थसंकल्पीय अधिवेशनात तत्कालीन मा. मंत्री (मराठी भाषा) यांनी विधानमंडळासमोर महाराष्ट्रात पर्यटन स्थळी पुस्तकांचे गाव उभारण्याची संकल्पना मांडली.
- सन २०१६ मध्ये भिलार गावातील घरांचा उपयोग करून पुस्तकांचे गाव निर्माण करण्यासाठी प्राथमिक सर्वेक्षण करण्याकरिता समिती गठित करण्यात आली.
- सन २०१९-२० पासून पुस्तकांचे गाव भिलार प्रत्यक्षात राबविण्यासाठी मा. मंत्रिमंडळाने मान्यता दिली.
- सन २०१९ व २०२२ मध्ये शासनाने निर्णय घेतला की, प्रत्येक जिल्ह्यात एक पुस्तकांचे गाव सुरु करून योजनेचा विस्तार करावा.

- राज्य मराठी विकास संस्थेच्या माध्यमातून भिलार येथे हा उपक्रम स्वतंत्रपणे राबविला जात आहे.
- सदर योजनेच्या यशस्वितेनंतर, मराठी कवितेच्या संपदेचा प्रसार करण्यासाठी कवितांचे गाव हा उपक्रम हाती घेतला गेला. विशेषतः ज्येष्ठ कवी मंगेश पाडगावकर यांच्या काव्यसंपदेचा प्रचार करण्यासाठी कोकण विभागातील उभादांडा, वेंगुर्ले येथे कवितांचे गाव उभारण्याचे काम सुरु करण्यात आले.

उद्दिष्टे

- मराठी भाषेचा विकास, प्रचार व प्रसार सुनिश्चित करणे.
- वाचन संस्कृतीची जोपासना करणे.
- कवितेच्या संपदेचा प्रसार करणे व पर्यटन आकर्षण तयार करणे.
- स्थानिक लोकांचा सक्रिय सहभाग सुनिश्चित करणे.
- पर्यटनस्थळी मराठी साहित्यवाचनाला प्रोत्साहन देणे.

कार्यपद्धती

स्थळ : उभादांडा, ता. वेंगुर्ले, जि. सिंधुदुर्ग, **संपूर्ण उपक्रम** : राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे स्वतंत्रपणे राबविला जाईल. **स्थानिक सहभाग** : गावातील मंडळे, ग्रामपंचायती, देवस्थाने, स्थानिक स्वराज्य संस्था व दालन चालक कोणत्याही लाभाची अपेक्षा न करता सहभागी होतील. **दालन संख्या** : कमीत कमी १५ दालने उभारली जातील, प्रत्येक दालनासाठी किमान २५० चौ.फूट जागा आवश्यक.

सुविधा : भरपूर सूर्यप्रकाश, खेळती हवा, पाणी, वीज, सार्वजनिक

स्वच्छता, स्वच्छतागृह.

जबाबदाऱ्या

- दालन चालकाला दालनांची देखभाल, दुरुस्ती, अनुषंगिक कामे व व्यवस्थापनाची जबाबदारी.
- विद्युतदेयक, पाणीपट्टी, व्यवसाय कर आणि इतर देयके भरणे.
- राज्य मराठी विकास संस्थेसोबत करार करणे व मासिक अहवाल पाठविणे.
- **मासिक अहवाल** : प्रत्येक सहभागी संस्थेने मासिक अहवाल पाठवणे अनिवार्य.
- **अंमलबजावणी** : उपक्रम योग्यरीत्या राबवला नसेल तर दालन चालकास उपक्रमातून वगळता येईल.
- **लेखापरीक्षण** : सनदी लेखापालांकडून प्रतिवर्षी लेखापरीक्षण करून अहवाल शासनास सादर करणे आवश्यक.

अटी व शर्ती

- कवितांचे गाव राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे स्वतंत्रपणे राबविले जाईल.
- प्रत्येक दालनाची तपासणी करून अहवाल शासनास सादर करणे अनिवार्य.
- स्थानिक मंडळे / देवस्थाने / ग्रामपंचायती / स्थानिक स्वराज्य संस्था / दालन चालक सहभागी होतील.
- प्रत्येक दालनासाठी २५० चौ.फूट जागा आवश्यक.
- जागेचे दस्तऐवज सादर करणे, सुरक्षितता सुनिश्चित करणे.
- सूर्यप्रकाश, खेळती हवा, पाणी, वीज, स्वच्छता याची सोय आवश्यक.
- दालनांची देखभाल व इतर कामे दालन चालकाची जबाबदारी.

- विद्युत, पाणी, व्यवसाय कर व इतर देयके दालन चालकाद्वारे भरणे.
- राज्य मराठी विकास संस्थेसोबत करार करणे आवश्यक.
- मासिक अहवाल पाठवणे बंधनकारक.
- उपक्रम योग्यरीत्या राबवला नसेल, तर दालन चालकास वगळता येईल.
- मराठी भाषा विभाग व राज्य मराठी विकास संस्थेने दिलेल्या सूचनांचे काटेकोर पालन करणे आवश्यक.

जबाबदारी

- मराठी भाषा विभागाने दिलेल्या सूचनांचे पालन.
- अनिवार्य, अत्यावश्यक खर्चाची योग्य प्रक्रिया पार पाडणे.
- प्रतिवर्ष लेखापरीक्षण करून अहवाल शासनास सादर करणे.
- राज्य मराठी विकास संस्थेच्या माध्यमातून प्रकल्पाचे व्यवस्थापन आणि अंमलबजावणी.
- उभादांडा, वेंगुर्ले येथील कवितांचे गाव हा उपक्रम मराठी भाषेच्या प्रचार-प्रसारास, वाचन संस्कृतीला चालना देण्यास, पर्यटनासाठी आकर्षक केंद्र निर्माण करण्यास आणि कवितेच्या संपदेचा प्रसार वाढविण्यास अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरेल. स्थानिक लोकांचा सक्रिय सहभाग, सुबक नियोजन आणि शासनाच्या मार्गदर्शनामुळे हा उपक्रम यशस्वी होईल. तसेच या प्रकल्पामुळे मराठी भाषेची साक्षरता वाढेल, साहित्यिक व काव्यकला जनसामान्यांपर्यंत पोहोचेल आणि मराठी भाषेचा सांस्कृतिक वारसा पुढील पिढ्यांपर्यंत सुरक्षित राहील.

टीम आपलं मंत्रालय

| जानेवारी-फेब्रुवारी २०२६

परदेशातही मायमराठीची मशाल

प्रदीप जेठवा

डॉ. विजय ढवळे (ओटावा) यांचे मराठी भाषा, साहित्य व संस्कृतीच्या जतन-संवर्धनातील योगदान हे विशेष उल्लेखनीय आहे. परदेशात वास्तव्यास असूनही त्यांनी मराठीशी नाळ घट्ट जोडून ठेवली, हेच त्यांच्या कार्याचे वैशिष्ट्य म्हणावे लागेल.

मराठी भाषेचा जागतिक विस्तार

कॅनडाच्या ओटावा शहरात स्थायिक असतानाही डॉ. विजय ढवळे यांनी मराठी भाषा ही केवळ महाराष्ट्रापुरती मर्यादित न ठेवता जागतिक पातळीवर पोहोचविण्याचे कार्य केले. परदेशातील मराठी समाजाला एकत्र आणून मराठी भाषेच्या माध्यमातून सांस्कृतिक ओळख जपण्याचा त्यांनी सातत्याने प्रयत्न केला. डॉ. ढवळे यांचे लेखन हे भाषा, समाज, संस्कृती आणि अस्मिता यांचे भान ठेवणारे आहे.

मराठी भाषेची सद्यःस्थिती

परदेशातील मराठी माणसाची मानसिकता पुढील पिढीपर्यंत मराठी कशी पोहोचवावी, या विषयांवर त्यांनी लेख, निबंध, विचारपर लिखाणातून भाषेचे मोल अधोरेखित केले.

मराठी उपक्रमांना चालना

ओटावा आणि आसपासच्या भागात मराठी भाषा व संस्कृती टिकवण्यासाठी त्यांनी विविध उपक्रमांना हातभार लावला. मराठी साहित्य संमेलने, काव्यवाचन, व्याख्याने, मराठी दिन, सांस्कृतिक कार्यक्रम अशा उपक्रमांतून त्यांनी नव्या पिढीला मराठीशी जोडण्याचे काम केले. परदेशात राहूनही मातृभाषा विसरू नये, हा संदेश त्यांनी कृतीतून दिला. इंग्रजीच्या प्रभावाखाली मराठी दुर्लक्षित होऊ नये, यासाठी त्यांनी सातत्याने मराठी भाषेचा आग्रह धरला, तिचा अभिमान बाळगायला शिकवले. डॉ. विजय ढवळे यांचे योगदान हे केवळ लेखनापुरते मर्यादित नसून, ते मराठी भाषेचे जागतिक दूत म्हणून ओळखले जावे असे आहे. दूरदेशी राहूनही मायमराठीची ज्योत तेवत ठेवणाऱ्या अशा साहित्यिकांमुळेच मराठी भाषा आजही समृद्ध, सशक्त आणि जिवंत

आहे. अशा या थोर साहित्यिक यांची माझी भेट रवींद्र नाट्य मंदिर प्रभादेवी, मुंबई येथील 'असा असावा जनसंपर्क' अनिल त्रिवेदी यांच्या पुस्तक विमोचनाच्या प्रसंगी झाली. या पुस्तकाचे चरित्र लेखन डॉ. विजय ढवळे यांनी केले आहे. या कार्यक्रमास मंत्री अॅड. आशिष शेलार, सांस्कृतिक कार्य, अनुप जलोटा, राहुल शेवाळे माजी खासदार; तसेच इतर मान्यवर महोदय उपस्थित होते.

डॉ. विजय ढवळे हे मराठी साहित्यिक आणि चरित्र लेखक आहेत. त्यांनी प्रामुख्याने यशस्वी उद्योजक आणि व्यक्तींच्या प्रेरणादायी जीवन प्रवासावर आधारित चरित्रे लिहिली आहेत.

डॉ. विजय ढवळे यांची काही प्रमुख पुस्तके खालीलप्रमाणे आहेत.

ईमानदारी : हे पुस्तक उद्योजक डॉ. नरेश भरडे यांच्या प्रेरणादायी जीवनावर आधारित आहे.

कॅनडातील कर्मयोगी : यामध्ये कॅनडातील यशस्वी उद्योजक डॉ. निशीत गोयल यांची जीवनकथा मांडली आहे.

पर्यटन सम्राट : हे त्यांचे एक महत्त्वाचे चरित्रपर पुस्तक आहे.

लॉस एंजेलिसची अन्नपूर्णा : हे पुस्तक चरित्र साहित्यांतर्गत येते.

दक्षिण आफ्रिका ते कॅनडा व्हाया मुंबई : या पुस्तकात स्थलांतराचा आणि प्रवासाचा प्रवास चित्रित केला आहे.

कॅनेडियन भेळ आणि कॅनेडियन मिसळ : ही त्यांची विनोदी आणि ललित लेखसंग्रहाची पुस्तके आहेत. ज्यात कॅनडातील अनुभवांचे वर्णन आढळते.

कुंपणापलीकडे विश्व : हे पुस्तक २०१८-१९ मध्ये प्रकाशित झाले.

त्यांनी आपल्या लिखाणातून परदेशात स्थायिक झालेल्या भारतीयांच्या यशोगाथा आणि अनुभवांना वाचा फोडली आहे. अशा या थोर साहित्यिकाची मराठी भाषेतील कामगिरी मनापासून दाद द्यावी अशीच आहे.

विशेष कार्य अधिकारी, मा. उपमुख्यमंत्री कार्यालय.

मराठी भाषा प्रचार व प्रसारासाठीचे उपक्रम

मराठी ही केवळ महाराष्ट्राची राजभाषा नाही, तर आपल्या संस्कृतीची, ओळखीची आणि अभिव्यक्तीची समृद्ध परंपरा आहे. आजच्या बदलत्या काळात भाषेचा प्रसार, संवर्धन आणि नवीन पिढीपर्यंत पोहोचविणे, ही गरज अधिकच भासू लागली आहे. शासनाच्या मार्गदर्शनाखाली राबविल्या जाणाऱ्या विविध उपक्रमांमुळे मराठी भाषेचा विकास, जनजागृती आणि साहित्यिक साक्षरता सुनिश्चित केली जाते. मराठी भाषा संवर्धन पंधरवडा, वाचन प्रेरणा दिन, मराठी भाषा गौरव दिन यांसारख्या उपक्रमांद्वारे भाषेचा वापर दैनंदिन जीवनात वाढविणे; तसेच साहित्यिक व सांस्कृतिक कार्यांचे महत्त्व लोकांपर्यंत पोहोचविणे शक्य होते.

१. राज्यातील मराठी भाषेचे महत्त्व

महाराष्ट्र राज्याची राजभाषा मराठी असून सर्व प्रशासकीय कामकाजात तिचा वापर अनिवार्य आहे. राज्य शासन मराठी भाषेच्या विकास, संवर्धन व अभिवृद्धीसाठी विविध उपक्रम राबवत असून त्यात शासकीय कार्यालये, शैक्षणिक संस्था, विद्यापीठे, महाविद्यालये, सार्वजनिक उपक्रम आणि बँका सहभागी होतात. यामध्ये मराठी भाषा संवर्धन पंधरवडा, वाचन प्रेरणा दिन आणि मराठी भाषा गौरव दिन हे प्रमुख उपक्रम आहेत.

सध्याच्या काळात मराठी भाषेच्या प्रचारासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर, समाज माध्यमातील उपस्थिती, डिजिटल साधने आणि नवीन योजना राबविणे गरजेचे ठरले आहे. यामुळे मराठी भाषा अधिक लोकाभिमुख होईल, नवीन पिढीमध्ये संवादाची सवय निर्माण होईल आणि अमराठी लोकांना मराठी शिकणे सोपे जाईल.

२. शासन निर्णयाचे मुख्य मुद्दे

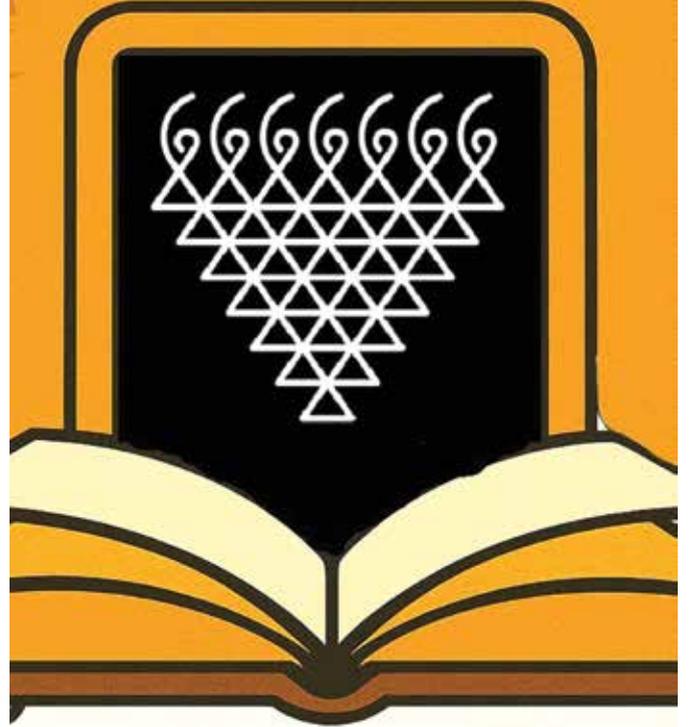
- मराठी भाषेचा वापर दैनंदिन जीवनात सर्व क्षेत्रांमध्ये प्राधान्याने करावा.
- मराठी भाषेतील साहित्य अधिकाधिक लोकांपर्यंत पोहोचले पाहिजे.
- नवीन पिढीला मराठीत संवाद साधण्यास प्रेरित करणे.
- मराठी भाषेच्या प्रचार-प्रसारासाठी विविध उपक्रम राबविणे आवश्यक आहे.
- जिल्हा, तालुका व ग्रामस्तरावर कार्यक्रम आयोजित करणे व संबंधित खर्च मंजूर केलेल्या आर्थिक तरतुदीतून भागविणे.
- यशस्वी कार्यक्रम राबविणाऱ्या संस्थांना आवर्ती स्वरूपाचा निधी देणे.
- यासाठी शासनाने समिती नियुक्त केली असून, संबंधित कार्यालये/संस्थांनी समितीसमोर प्रस्ताव सादर करून निधीसाठी अर्ज करता येईल.

३. सध्याचे प्रमुख उपक्रम

अ) मराठी भाषा संवर्धन पंधरवडा

काळ : १४ ते २८ जानेवारी

सर्व मंत्रालयीन, जिल्हा, तालुका व ग्रामीण शासकीय कार्यालये, शैक्षणिक संस्था, विद्यापीठे, महाविद्यालये, केंद्रीय कार्यालये आणि वित्तीय संस्था यामध्ये साजरा केला जातो.

उद्देश : मराठी भाषेचा प्रचार व संवर्धन करणे, जनजागृती वाढवणे. निधी उपलब्धता: कमाल २५,००,०००/- रुपये किंवा त्या वर्षाच्या आर्थिक तरतुदीनुसार.

आ) वाचन प्रेरणा दिन

काळ : १५ ऑक्टोबर (डॉ. ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांचा जन्मदिवस)

उद्देश : वाचन संस्कृती वृद्धिंगत करणे, अधिकारी/कर्मचारी अर्धा तास वाचनासाठी देतात.

कार्यक्रम प्रकार : व्याख्याने, चर्चासत्रे, अभिवाचन, सामूहिक

वाचन, ग्रंथप्रदर्शन, स्पर्धा.

निधी उपलब्धता : कमाल १५,००,०००/- रुपये किंवा त्या वर्षाच्या आर्थिक तरतुदीनुसार.

इ) मराठी भाषा गौरव दिन

काळ : २७ फेब्रुवारी (कवी कुसुमाग्रज यांचा जन्मदिवस)

उद्देश : मराठी साहित्यातील योगदानाचा गौरव, साहित्यिक पुरस्कार वितरण.

कार्यक्रम प्रकार : शासकीय कार्यालयांत परिसंवाद, ग्रंथदिंडी, ग्रंथप्रदर्शन; आकाशवाणी व दूरदर्शनवर साहित्यिक मुलाखती.

निधी उपलब्धता : कमाल ३०,००,०००/- रुपये किंवा त्या वर्षाच्या आर्थिक तरतुदीनुसार.

४. शालेय स्तरावरील उपक्रम

राज्यातील प्राथमिक व माध्यमिक शाळा (मराठी आणि अन्य माध्यम) सहभागी.

- निकषानुसार दोन शाळांची निवड समितीद्वारे केली जाईल.
- विद्यार्थ्यांच्या सहभागानुसार बक्षिसे व पुरस्कार देण्यात येतील.

ग्रंथालयांना पुस्तक साहाय्य

सहभागी ग्रंथालयांना रु. १०,०००/- ते ३०,०००/- प्रमाणे महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळाच्या वतीने पुस्तके वाटप.

उपक्रम प्रकार : पुस्तकांचे वितरण, वाचनावर आधारित चर्चा, लेखक-वाचक संवाद, नवीन शोध व जागतिक घटना यावर आधारित लेखन स्पर्धा.

समन्वयक : महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ
निधी उपलब्धता: कमाल १२,००,०००/- रुपये

५. साहित्यिकांचा सन्मान व शताब्दी वर्ष आयोजन

साहित्य अकादमी, ज्ञानपीठ व राष्ट्रीय/आंतरराष्ट्रीय पुरस्कारप्राप्त मराठी साहित्यिकांचा सन्मान.

मराठी भाषेच्या प्रचार-प्रसारासाठी कार्यरत संस्थांचा शताब्दी सोहळा.

निधी उपलब्धता : कमाल ५,००,०००/- रुपये

समन्वयक : महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ

६. सीमावर्ती भागातील संस्थांना निधी

मराठी भाषेच्या संवर्धनासाठी सीमावर्ती भागातील संस्था मदतीस

पात्र.

अटी : संस्था नोंदणीकृत असणे आवश्यक (धर्मादाय आयुक्त व सार्वजनिक विश्वस्त अधिनियम अंतर्गत).

निधी उपलब्धता : कमाल १५,००,०००/- रुपये
समन्वयक : राज्य मराठी विकास संस्था

७. शैक्षणिक अभ्यासक्रमाबाहेरील मराठी प्रावीण्य परीक्षा

उद्देश : अमराठी व इतर माध्यमातील विद्यार्थ्यांना मराठीशी परिचय व दैनंदिन जीवनात वापर.

आयोजन : वर्षातून दोन वेळा महाराष्ट्र साहित्य परिषद किंवा तत्सम संस्था.

निधी उपलब्धता : प्रत्येक परीक्षार्थ्यासाठी रु. ५०; कमाल १०,००,०००/- रुपये

८. माहिती व जनसंपर्क माध्यमे

जाहिराती, भितीपत्रके, दृक्श्राव्य सामग्री तयार करून एस. टी.बस, रेल्वे, आकाशवाणी, दूरदर्शन व समाजमाध्यमांद्वारे जनतेपर्यंत पोहोचविणे.

निधी उपलब्धता : कमाल ५०,००,०००/- रुपये
समन्वयक : मराठी भाषा विभाग

९. मंत्रालयीन स्तरावरील उपक्रम

मराठी भाषेच्या प्रचार-प्रसारासाठी मंत्रालयीन प्रशासकीय विभागांनी मराठी भाषा विभागाने जाहीर केलेले कार्यक्रम आयोजित करावेत:

- मराठी भाषा संवर्धन पंधरवडा
- मराठी भाषा गौरव दिन
- वाचन प्रेरणा दिन
- इतर योजना व कार्यक्रम
- अधिकारी व कर्मचाऱ्यांचा जास्तीत जास्त सहभाग अनिवार्य.

मराठी भाषा प्रचार व प्रसाराच्या या उपक्रमांमुळे भाषेचा प्रसार वाढतो, साहित्यकला जिवंत राहते, नवीन पिढीचे मराठीशी नाते जोडले जाते आणि अमराठी लोकांनाही सहज मराठी शिकता येते. या कार्यक्रमांचे नियोजन, समन्वय, आर्थिक तरतुदी व पुरस्कार यामुळे मराठी भाषा संवर्धनात सातत्यपूर्ण व व्यापक परिणाम साधला जातो.

संदर्भ : मराठी भाषा विभाग, शासन निर्णय दिनांक २४ जून २०२२,
संकेतस्थळ : marathi.gov.in

बृहन्महाराष्ट्र आणि साहित्य संमेलन

मराठी भाषा विभागाचे मुख्य धोरण म्हणजे मराठी भाषेचा प्रचार आणि प्रसार करणे, त्याचे संवर्धन सुनिश्चित करणे. ही भाषा केवळ महाराष्ट्राची राजभाषा नाही, तर तिचा सांस्कृतिक वारसा, साहित्यिक संपदा आणि सामाजिक संवादाचा अविभाज्य भाग आहे. आजच्या डिजिटल युगात भाषेचा प्रसार पारंपरिक मार्गानेच नव्हे, तर आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातूनही करणे अत्यंत आवश्यक झाले आहे. याच दृष्टीने शासनाने मराठी भाषेच्या प्रचार आणि प्रसारासाठी विविध कार्यक्रम, कार्यशाळा, परिसंवाद आणि साहित्यिक संमेलनांचे आयोजन करण्याचे धोरण स्वीकारले आहे.

शासनाने निर्णय घेतला आहे की, मराठी भाषेचा प्रचार फक्त राज्यापुरता मर्यादित न राहता, राज्याबाहेरच्या मराठी भाषकांपर्यंत पोहोचवणे आवश्यक आहे. या उपक्रमाद्वारे अन्य राज्यांतील मराठी भाषकांसाठी विविध भाषिक उपक्रम आयोजित करणे हे राज्य मराठी विकास संस्थेच्या घटनेत नमूद केलेल्या तरतुदींच्या अनुषंगाने होईल. साहित्य संमेलनाचे आयोजन, परिसंवाद, व्याख्याने, कार्यशाळा तसेच नवीन पुस्तके, कोश, ई-पुस्तके यांचा प्रसार करून मराठी भाषेच्या संवर्धनास गती मिळविण्याचे उद्दिष्ट या उपक्रमांचे आहे.

या कार्यक्रमासाठी २५ लाख रुपये इतका निधी मंजूर करण्यात आला आहे. ज्याचा वापर केवळ मराठी भाषा आणि साहित्यविषयक उपक्रमांसाठीच केला जाईल. निधीचा योग्य वापर सुनिश्चित करण्यासाठी राज्य मराठी विकास संस्थेच्या संचालकांची जबाबदारी निश्चित करण्यात आली आहे. संचालक संस्थेकडून खर्चाचा सविस्तर अहवाल शासनास सादर करणे आवश्यक आहे.

या उपक्रमांतर्गत स्थानिक पातळीवरील मराठी भाषेचे अभ्यासक, संशोधक, लेखक, साहित्यिक आणि विविध कार्यकर्त्यांचा सत्कार केला जातो. त्यांचा गौरव करून त्यांच्या योगदानाची दखल घेतली जाते. तसेच विविध स्पर्धा, परिसंवाद, व्याख्याने, कार्यशाळा आणि ऑनलाइन कार्यक्रम आयोजित करून नव्या पिढीला मराठी भाषेच्या अभ्यासाकडे आकर्षित केले जाते. हे उपक्रम स्थानिक स्तरावर सतत कार्यरत राहणाऱ्या व्यक्ती व संस्थांच्या योगदानाचा सन्मान करून त्यांना प्रेरणा देण्यासदेखील उपयुक्त ठरतात.

मराठी भाषेच्या प्रचार व प्रसारासाठी पारंपरिक माध्यमांबरोबरच आधुनिक माध्यमांचा वापर करणे हा या धोरणाचा महत्त्वाचा भाग आहे. विभागाच्या संकेतस्थळांवर, क्षेत्रीय कार्यालयांच्या संकेतस्थळांवर, भाषा संचालनालय व महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळाने तयार केलेल्या मोबाइल ॲपद्वारे सामान्य नागरिकांपर्यंत माहिती पोहोचवली जाते. यामुळे विद्यमान आणि नवोदित वाचकवर्गाला मराठी भाषेशी निगडित उपक्रमांची माहिती सुलभपणे मिळते.

साहित्य संमेलन, परिसंवाद, कार्यशाळा आणि व्याख्यानांमध्ये नव्या पिढीला सहभागी करून घेण्यावर विशेष भर दिला जातो. यामध्ये विद्यार्थ्यांना, तरुणांना आणि मराठी भाषेच्या संवर्धनासाठी स्वतःला

सामील करू इच्छिणाऱ्या लोकांना अधिकाधिक संधी मिळतात. ऑनलाइन व प्रत्यक्ष कार्यक्रमांचे आयोजन करणे ही नवीन तंत्रज्ञानाशी सुसंगत कृती आहे. ज्यामुळे राज्याच्या पलीकडील मराठी भाषकांपर्यंतही मराठी भाषेचा प्रसार सहज साधता येतो.

मराठी भाषेच्या प्रचार प्रसारासाठी नवीन कल्पना आणणे, ऑनलाइन माध्यमांचा वापर करणे, ग्रंथप्रदर्शन, कथाकथन, कवितावाचन, अभिवाचन, वादविवाद यांसारख्या कार्यक्रमांचे आयोजन करण्याची परवानगी या उपक्रमाद्वारे दिली जाते. या सर्व उपक्रमांचा उद्देश आहे की, मराठी भाषेच्या वापराबाबत जनजागृती निर्माण व्हावी, विद्यार्थी आणि अधिकारी-कर्मचारी या सर्व स्तरांवर वाचन संस्कृती वृद्धिंगत होईल आणि मराठी साहित्याचा प्रसार व्यापक प्रमाणात होईल.

शासनाकडून उपलब्ध करून दिलेल्या अर्थसाहाय्याचा उपयोग फक्त आणि फक्त मराठी भाषेच्या संवर्धनासाठी होतो, याची दक्षता घेणे आवश्यक आहे. दरवर्षी साहित्य संमेलन आयोजित करण्याचे ठिकाण मा. मंत्री (मराठी भाषा) ठरवतील. यासाठी निधीचा विनियोग, खर्चाचे प्रमाणपत्र आणि सविस्तर हिशोब राज्य मराठी विकास संस्थेच्या संचालकांकडून शासनास सादर करणे अनिवार्य आहे.

या उपक्रमामुळे मराठी भाषेच्या प्रचार प्रसारासाठी राज्याबाहेरदेखील सतत कार्यरत व्यक्ती आणि संस्था यांना प्रोत्साहन मिळते. विविध उपक्रमांतर्गत बहुमूल्य योगदान देणाऱ्यांचा सत्कार करून त्यांचे कार्य अधिक लोकांपर्यंत पोहोचविणे शक्य होते. शिक्षण, रोजगाराभिमुख कार्यक्रम आणि नव्या तंत्रज्ञानाचा वापर करून मराठी भाषेचा प्रसार करणे, या उपक्रमांचा मुख्य उद्देश आहे.

सदर धोरण राज्य मराठी विकास संस्थेच्या घटनेत नमूद केलेल्या तरतुदींच्या अनुषंगाने राबवले जाते. यामध्ये निधीचा व्यवस्थित वापर, खर्चाची पारदर्शकता, स्थानिक पातळीवरील सहभाग आणि नव्या पिढीला मराठी भाषेकडे आकर्षित करणे, या सर्व बाबींचा समावेश आहे. तसेच कार्यक्रमांचे आयोजन करताना पारंपरिक; तसेच डिजिटल माध्यमांचा समावेश करून मराठी भाषेचा व्यापक प्रसार साधला जातो.

मराठी भाषेच्या संवर्धनासाठी वाचन संस्कृती वाढविणे, साहित्याचा प्रसार करणे, नव्या पिढीला भाषेची ओळख करून देणे, राज्याबाहेर मराठी भाषकांपर्यंत भाषेचा प्रसार करणे ही या उपक्रमाची प्राथमिक उद्दिष्टे आहेत. यामुळे केवळ भाषेचा विकास होत नाही, तर मराठी भाषेतील सृजनशीलता, संशोधन आणि साहित्यिक कार्यांना समाजात योग्य सन्मान प्राप्त होतो.

टीम आपलं मंत्रालय

| जानेवारी-फेब्रुवारी २०२६

आपलं
मंत्रालय
५२

मराठी भाषा संवर्धन पंधरवडा

मराठी भाषेचा गौरव आणि वाचन संस्कृतीची जोपासना

मराठी भाषा ही केवळ महाराष्ट्राची राजभाषा नाही, तर तिचा सांस्कृतिक वारसा, साहित्यिक संपदा आणि समाजातील संवादाचे माध्यम म्हणून ती अत्यंत मौल्यवान आहे. राज्यातील शासकीय कार्यालये, शैक्षणिक संस्था आणि सार्वजनिक उपक्रम यामार्फत मराठी भाषेचा प्रसार, प्रचार आणि संवर्धन करण्यासाठी शासनाने अनेक उपक्रम राबवले आहेत. यामध्ये मराठी भाषा संवर्धन पंधरवडा हा विशेष महत्त्वाचा ठरतो.

सन २०१३ पासून मराठी भाषेच्या वापरासंदर्भात शासकीय कार्यालयांबरोबर शैक्षणिक संस्थांचा सहभाग वाढावा, तसेच विद्यार्थ्यांमध्ये वाचन संस्कृती वृद्धिंगत व्हावी, यासाठी शासनाने प्रतिवर्षी मराठी भाषा संवर्धन पंधरवडा साजरा करण्याचा निर्णय घेतला. सुरुवातीला हा पंधरवडा जानेवारीच्या पहिल्या पंधरवड्यात साजरा केला जात होता, परंतु डिसेंबर महिन्यातील हिवाळी अधिवेशन, नाताळ, नवीन वर्षाचे कार्यक्रम आणि शाळा-महाविद्यालयांची सुट्टी यामुळे उत्स्फूर्त सहभाग मिळत नव्हता. या परिस्थितीचा विचार करून सन २०२१ पासून हा पंधरवडा १४ ते २८ जानेवारी या कालावधीमध्ये साजरा करण्याचा निर्णय घेतला गेला.

पंधरवड्यादरम्यान आयोजित होणारे कार्यक्रम केवळ शासकीय कार्यालयांपुरते मर्यादित नाहीत, तर त्यात शैक्षणिक संस्था, विद्यापीठे, महाविद्यालये; तसेच सार्वजनिक उपक्रम आणि खासगी क्षेत्रातील कार्यालये यांचा समावेश आहे. या उपक्रमाचा मुख्य उद्देश म्हणजे मराठी भाषेचा वापर वाढविणे, विद्यार्थ्यांमध्ये वाचन संस्कृतीला चालना देणे आणि मराठी साहित्याचा जनजागृतीसाठी प्रसार करणे.

या पंधरवड्यात साहित्य आणि भाषेसंबंधी विविध परिसंवाद, व्याख्याने, कार्यशाळा आणि शिबिरे आयोजित केली जातात. यामध्ये कविसंमेलने, एकांकिका, बालनाट्ये, नाटके; तसेच पुस्तक प्रकाशन समारंभ आणि साहित्य पुरस्कार वितरण यांचा समावेश आहे. मराठी भाषेत निबंध, कथालेखन, कवितालेखन, चारोळी, हस्ताक्षर, शुद्धलेखन, वक्तृत्व, घोषवाक्ये, अभिवाचन, वादविवाद, अंताक्षरी, शब्दकोडी आणि पुस्तकांचे रसग्रहण यासारख्या स्पर्धाही घेतल्या जातात. ज्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये आणि अधिकारी-कर्मचाऱ्यांमध्ये मराठी भाषा अभ्यासाची गती आणि रस वाढतो.

वाचन संस्कृती वाढविण्यासाठी तज्ज्ञ व्यक्ती, लेखक किंवा वक्त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली कार्यशाळा, परिसंवाद व सल्लागार सत्रांचे आयोजन केले जाते. ग्रंथप्रदर्शन, ग्रंथदिंडी, कथाकथन, काव्यवाचन, माहितीपट आणि इतर सांस्कृतिक कार्यक्रम यामुळे मराठी साहित्याचा प्रसार समाजाच्या सर्व स्तरांवर होतो. तसेच विविध क्षेत्रात यशस्वी असलेल्या मराठी भाषकांचा सत्कार व मुलाखती घेऊन त्यांच्या

कार्याचा गौरव केला जातो.

राज्यातील अमराठी भाषकांना मराठी भाषेचा सहज परिचय मिळावा, यासाठी विशेष कार्यशाळा आणि भाषासंबंधी स्पर्धांचे आयोजन केले जाते. शासन आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून जागरूकता निर्माण करण्यावरही भर देत आहे. संकेतस्थळे, आकाशवाणी, दूरदर्शन, खासगी दूरचित्रवाहिन्या, एफ.एम.रेडिओ, स्थानिक केबल नेटवर्क, फेसबुक, ट्विटर, व्हॉट्सअप इत्यादी माध्यमांद्वारे मराठी भाषेच्या वापराबाबत दृश्य आणि श्राव्य संदेश प्रसारित केले जातात.

मराठी भाषेच्या प्रचार आणि संवर्धनासाठी स्वयंप्रेरित काम करणाऱ्या व्यक्ती किंवा संस्थांचा गौरव आणि सत्कार करण्याचा विशेष प्रयत्न केला जातो. याशिवाय विकिपिडियासारख्या ई-व्यासपीठांवर मराठी साहित्याची निर्मिती होण्यासाठी प्रोत्साहन दिले जाते. अधिकारी व कर्मचाऱ्यांना टंकलेखनासाठी युनिकोड मराठी वापरण्यास प्रोत्साहित केले जाते. शाळा आणि महाविद्यालयांना भ्रमणध्वनी उपयोजक (मोबाइल अप); तसेच मराठी भाषा विभागाच्या संकेतस्थळाची माहिती पोहोचविण्याची जबाबदारी पंधरवड्याच्या निमित्ताने दिली जाते.

राज्यात तसेच जिल्हास्तरावर पंधरवडा मुख्यालय, विभागीय आयुक्त कार्यालये, जिल्हाधिकारी कार्यालये, तालुका आणि ग्रामीण स्तरातील कार्यालये, शासनाच्या अखत्यारीतील मंडळे व सार्वजनिक उपक्रम, स्थानिक स्वराज्य संस्था, शैक्षणिक संस्था, विद्यापीठे, महाविद्यालये, बँका, दूरध्वनी, टपाल, विमा, रेल्वे, मेट्रो, मोनोरेल, विमानप्रवास, गॅस, पेट्रोलियम, कराधान सेवा पुरविणारी कार्यालये यांच्यामध्ये साजरा करण्यास मान्यता आहे.

या सर्व उपक्रमांमुळे अधिकारी-कर्मचारी, विद्यार्थी आणि सामान्य नागरिक या सर्वांमध्ये मराठी भाषेची जागरूकता वाढते. वाचन संस्कृतीला चालना मिळते, मराठी साहित्य व काव्यकलेचा प्रसार होतो, तसेच राजभाषेच्या संवर्धनास प्रोत्साहन मिळते. पंधरवडा साजरा करताना शासकीय, शैक्षणिक आणि सामाजिक स्तरावर एकात्मिक सहभाग सुनिश्चित केला जातो. ज्यामुळे मराठी भाषेचा गौरव टिकविण्यात मदत होते.

मराठी भाषा संवर्धन पंधरवडा हा उपक्रम फक्त औपचारिकता नाही, तर तो मराठी भाषेच्या भविष्याला दिशा देणारे सांस्कृतिक पर्व आहे. यामध्ये सहभागी झालेल्या प्रत्येक संस्थेचा आणि व्यक्तीचा सहभाग मराठी भाषेच्या विकासासाठी अत्यंत मौल्यवान ठरतो.

संदर्भ : मराठी भाषा विभाग, माहिती पुस्तिका.

मराठी भाषा युवक मंडळे

मराठी भाषा ही महाराष्ट्राची राजभाषा असून तिचा संवर्धन, प्रचार आणि प्रसार हा राज्याच्या शैक्षणिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक धोरणांचा अविभाज्य भाग आहे. भाषेचा प्रसार फक्त संवादासाठी नाही, तर तिच्या माध्यमातून संस्कृती, साहित्यिक संपदा आणि सामाजिक ओळख जपणे शक्य होते. राज्य मराठी विकास संस्था या माध्यमातून मराठी भाषेचा प्रचार आणि प्रसार महाराष्ट्राबाहेरील देशांतर्गत मराठी भाषकांपर्यंत पोहोचवणे, हा उपक्रमाचा मुख्य उद्देश आहे.

शासनाने ठरविलेल्या धोरणानुसार पारंपरिक पद्धतीत भाषेचा प्रचार व प्रसार करताना आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून विविध माध्यमांद्वारे कार्यक्रमांचे आयोजन करणे आवश्यक आहे. या धोरणाशी सुसंगत महाराष्ट्र व महाराष्ट्राबाहेरील देशांतर्गत मराठी भाषकांसाठी मराठी भाषा युवक मंडळे स्थापन करणे, हा नवीन उपक्रम राज्य मराठी विकास संस्थेच्या माध्यमातून राबविण्यात येत आहे. प्रत्येक युवक मंडळाला वार्षिक १०,००० रुपये इतके अनुदान देण्यास शासनाने मान्यता दिली आहे.

१. प्रस्तावाचे उद्दिष्ट व व्याप्ती

मराठी भाषा युवक मंडळांचे मुख्य उद्दिष्ट मराठी भाषेचा प्रचार व प्रसार करणे आहे. मंडळांची व्याप्ती महाराष्ट्र आणि महाराष्ट्राबाहेरील देशांतर्गत क्षेत्रात राहिल. युवक मंडळांद्वारे विविध कार्यक्रमांचे आयोजन करून मराठी भाषेच्या संवर्धनासाठी स्थानिक पातळीवरील युवकांना सक्रिय केले जाईल.

२. मराठी भाषा युवक मंडळांमार्फत करावयाचे

कार्यक्रम / उपक्रम

- मराठी भाषेचा प्रचार व प्रसार करणे.
- मराठी भाषा संवर्धन पंधरवडा साजरा करणे.
- मराठी भाषा गौरव दिन साजरा करणे.
- वाचन प्रेरणा दिन साजरा करणे.
- स्थानिक नामवंत साहित्यिक, विचारवंत, कवी व प्रकाशक यांच्या मार्गदर्शनाखाली परिसंवाद, व्याख्याने आणि साहित्यिक कार्यशाळा आयोजित करणे.
- मराठी भाषा, साहित्य, संस्कृती आणि देवनागरी लिपीचे जतन व संवर्धन करणे.
- मराठी भाषाविषयक प्रशिक्षण कार्यशाळा व स्पर्धा आयोजित करणे.
- मराठी भाषेच्या प्रचार व प्रसारासाठी अभिनव कल्पनांद्वारे ऑनलाइन/प्रत्यक्ष कार्यक्रमांचे आयोजन करणे.

३. अटी व शर्ती

- महाराष्ट्रातील तसेच महाराष्ट्राबाहेरील देशांतर्गत युवक मंडळे नोंदणीकृत असावीत. नोंदणी राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे करणे आवश्यक आहे.
- सभासदांची वयोमर्यादा १८ ते ४० वर्षे असावी.

- विद्यापीठ, शासकीय व खासगी मंडळे विचारात घेऊन युवक मंडळांची निवड करावी.

४. अंमलबजावणीचे टप्पे

- सुरुवातीला ५०० युवक मंडळांची निवड करणे अपेक्षित आहे, त्यासाठी ५० लाख रुपये मंजूर निधी राज्य मराठी विकास संस्थेच्या माध्यमातून वापरण्यात येईल.
- दरवर्षी बृहन्महाराष्ट्र अर्थसाहाय्य योजनेतर्गत वृत्तपत्रांत जाहिरात देऊन अर्ज मागविण्यात येतील. प्राप्त अर्जांची छाननी निवड समिती करेल आणि नंतर पहिल्या टप्प्यासाठी ६० टक्के निधी एनईएफटीद्वारे वितरित केला जाईल.
- युवक मंडळांच्या नोंदणीसाठी अर्ज मराठी भाषेतून केला जावा. मंडळे संस्कृती, कला, साहित्य, विज्ञान, वाणिज्य, उद्योग, क्रीडा इत्यादी क्षेत्रांत रचनात्मक कार्य करण्याच्या उद्देशाने स्थापन असावीत.

मराठी भाषा युवक मंडळे हे उपक्रम मराठी भाषेचा प्रचार, प्रसार व संवर्धन करण्यासाठी प्रभावी माध्यम ठरतात. या माध्यमातून नव्या पिढीला भाषेकडे आकर्षित करणे, स्थानिक साहित्यिकांचा गौरव करणे आणि राज्याबाहेरील मराठी भाषकांपर्यंत भाषेचा प्रसार करणे शक्य होते. राज्य मराठी विकास संस्था या उपक्रमाच्या अंमलबजावणीसाठी मार्गदर्शन, निधी वितरण आणि नियमन सुनिश्चित करते, ज्यामुळे मराठी भाषेच्या संवर्धनासाठी केलेले प्रयत्न दीर्घकाळ टिकतात आणि व्यापक परिणामकारक ठरतात.

संदर्भ : मराठी भाषा विभाग, माहिती पुस्तिका.

नवी दिल्ली व गोव्यात मराठी भाषिकांसाठी उपक्रम

मराठी भाषा ही महाराष्ट्राची राजभाषा असून तिचा संवर्धन, प्रचार आणि प्रसार हा राज्याच्या शैक्षणिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक धोरणांचा महत्त्वाचा भाग आहे. ही भाषा केवळ संवादाचे माध्यम नाही, तर तिच्या माध्यमातून संस्कृती, साहित्यिक संपदा आणि सामाजिक ओळख जपणे शक्य होते. राज्य मराठी विकास संस्था आणि महाराष्ट्र परिचय केंद्रे या माध्यमातून मराठी भाषेचा प्रसार फक्त महाराष्ट्रापुरता मर्यादित न राहता, राज्याबाहेरील मराठी भाषकांपर्यंत पोहोचविणे हा या उपक्रमाचा मुख्य उद्देश आहे.

शासनाच्या धोरणानुसार, राज्याबाहेरील मराठी भाषकांसाठी विविध भाषिक उपक्रम आयोजित करण्याची तरतूद राज्य मराठी विकास संस्थेच्या घटनेत स्पष्टपणे नमूद आहे. या अनुषंगाने महाराष्ट्र परिचय केंद्र, नवी दिल्ली आणि गोवा यांना प्रत्येकी १०,००,००० रुपये इतका निधी देऊन मराठी भाषेचा प्रचार-प्रसार करण्यास शासनाने मान्यता दिली आहे. या निधीचा उपयोग केवळ मराठी भाषा व साहित्याशी संबंधित उपक्रमांसाठी होणार आहे. त्याअंतर्गत परिचय केंद्रांनी स्थानिक पातळीवरील मराठी भाषा अभ्यासक, संशोधक, लेखक, साहित्यिक आणि कार्यकर्त्यांचा सत्कार करून त्यांचा गौरव करणे अपेक्षित आहे. यामुळे भाषेच्या संवर्धनासाठी सतत कार्यरत राहणाऱ्या व्यक्तींना प्रोत्साहन मिळेल आणि स्थानिक योगदान अधिक दृढ होईल.

परिचय केंद्रांनी मराठी भाषेचा प्रचार आणि प्रसार करण्यासाठी विविध स्पर्धा, परिसंवाद, व्याख्याने, चर्चासत्रे आणि कार्यशाळा आयोजित कराव्यात. यामध्ये पुस्तके, कोश आणि साहित्यविषयक चर्चा यांचा समावेश करून मराठी भाषेशी संबंधित ज्ञान व अनुभव वाढविला जाईल. तसेच स्वयंप्रेरणेने मराठी भाषेच्या संवर्धनासाठी काम करणाऱ्या व्यक्ती व संस्थांचा सत्कार करून त्यांना समाजात सन्मान मिळावा, असा प्रयत्न केला जाईल.

सध्याच्या डिजिटल युगात, परिचय केंद्रांनी मराठी भाषेचा प्रचार, ऑनलाइन कार्यशाळा, वेबिनारस आणि ऑनलाइन कार्यक्रम यामार्फत प्रभावीपणे करावा. यामुळे राज्याबाहेरील मराठी भाषिकांपर्यंत भाषेचा प्रसार सुलभपणे साधता येईल. याशिवाय परिचय केंद्रांनी मराठीतील आधुनिक विज्ञान, तंत्रज्ञान, कला, साहित्य आणि ज्ञान याबाबतची पुस्तके वाचकांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी राज्यभर कार्यशाळा, परिसंवाद,

सादरीकरणे आयोजित करावीत. यामुळे नव्या पिढीला मराठी भाषेकडे आकर्षित करणे शक्य होईल.

मराठी भाषेच्या प्रचार-प्रसारासाठी अभिनव कल्पना सादर करणे, ऑनलाइन; तसेच प्रत्यक्ष कार्यक्रमांचे आयोजन करणे, व्याख्याने, परिसंवाद आणि सादरीकरणे यांचा समावेश करणे हा या उपक्रमाचा महत्त्वाचा भाग आहे. याशिवाय सुलेखन स्पर्धा आणि सुंदर हस्ताक्षर कार्यशाळांचे आयोजन करून मराठी भाषेच्या लिखाण संस्कृतीला चालना देणे आवश्यक आहे.

परिचय केंद्रांनी मराठी भाषेच्या सर्वांगीण विकासासाठी कार्य करणाऱ्या निःस्पृह व्यक्तींना भेट देऊन त्यांचे कार्य जाणून घेणे आणि त्यांना गौरविणे हेदेखील महत्त्वाचे आहे. यामुळे त्यांच्या कार्याचे औचित्य समाजासमोर येईल आणि भविष्यातील कार्यासाठी प्रेरणा मिळेल. हा उपक्रम राज्य मराठी विकास संस्थेच्या घटनेत नमूद केलेल्या तरतुदींच्या अनुषंगाने राबविला जातो. निधीचा पारदर्शक वापर, खर्चाची तपासणी आणि उपयोगिता प्रमाणपत्राद्वारे खर्चाचे नियमन करणे अनिवार्य आहे. यामुळे मराठी भाषेच्या संवर्धनासाठी करण्यात येणाऱ्या प्रयत्नांची गुणवत्ता टिकवली जाईल आणि आगामी वर्षामध्येही या उपक्रमांचा लाभ अधिक लोकांपर्यंत पोहोचेल.

मराठी भाषेचा प्रचार, प्रसार आणि संवर्धन हा उपक्रम केवळ औपचारिकता नाही, तर तो मराठी भाषेच्या भविष्याला दिशा देणारा सांस्कृतिक वारसा आहे. यामध्ये सहभागी झालेल्या प्रत्येक व्यक्ती आणि संस्थेचा सहभाग अत्यंत मौल्यवान ठरतो. भाषेच्या संवर्धनासाठी विविध कार्यक्रम, ऑनलाइन व प्रत्यक्ष कार्यशाळा, परिसंवाद आणि साहित्यिक संमेलन आयोजित करून मराठी भाषेचा प्रसार प्रभावीपणे साधला जातो.

अशा प्रकारे राज्य मराठी विकास संस्था आणि महाराष्ट्र परिचय केंद्रे एकत्रितपणे मराठी भाषेच्या संवर्धनासाठी सतत कार्यरत राहतात, नव्या पिढीला भाषेकडे आकर्षित करतात, साहित्यिकांचा गौरव करतात आणि राज्याबाहेरील मराठी भाषिकांपर्यंत भाषेचा प्रसार करतात. या सर्व प्रयत्नांमुळे मराठी भाषा केवळ टिकत नाही तर तिचा सांस्कृतिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक प्रभावही दृढ होतो.

टीम आपलं मंत्रालय

जगात सर्वाधिक बोलल्या जाणाऱ्या बोलीभाषेत मराठीची क्रमवारी १५वी आहे. खूप अभिमानाची गोष्ट आहे, परंतु आपली भाषा ज्ञानभाषा आहे काय? डॉ. प्रकाश परब यांच्या 'ज्ञानभाषा होण्यासाठी' या लेखाने मी स्वतःशीच मराठी भाषेतून विविध विषयावर निर्माण झालेल्या लिखाणाचा आढावा घेऊ लागलो. फार काही गवसलं नाही, आपलं बुद्धिनिष्ठ ज्ञानपुराण, संतसाहित्य, ललितलेखनाच्या पलीकडे जात नाही. या साहित्याच्या शाखा आहेत व मूठभर बुद्धिजीवी वर्ग वेगवेगळ्या स्वरूपात ते सादर करत आहे.

ज्ञानभाषा होण्यासाठी फक्त अलंकारिक साहित्य पुरेसे नाही. जगातल्या जवळ-जवळ सर्वच विषयांचा विचार व लिखाण करावे लागते. आपल्या पूर्वजांकडे ज्ञानाचे भंडार होते, परंतु ते लिखित स्वरूपात जतन न केल्याने आपले फार मोठे नुकसान झाले आहे. आर्यभट्ट यांनी पृथ्वीचा आकार इत्यादीबाबत विचार केला होता, परंतु लिखित ज्ञान जतन न केल्याने पुढच्या पिढीला याबद्दल माहिती नव्हती.

मातृभाषेतून एखाद्या विषयाचे आकलन सहजता होते, हे सर्वसाधारण सत्य आहे. आतापर्यंत विविध विषयांचा मातृभाषेत विचारच न झाल्यामुळे त्या-त्या विषयातील शब्द आज उपलब्ध नाहीत. संशोधन, विज्ञान, तंत्रज्ञान याचा विचार मराठीतून करावा लागेल. लिखाण मराठीतून करावं लागेल. इंग्रजी समृद्ध ज्ञानभाषा होऊ शकली, कारण जगातला असा कुठलाही विषय नाही ज्याचा इंग्रजीतून विचार झालेला नाही. असे असताना चीन, जर्मन, जपान, फ्रान्स हे त्यांच्या भाषा ज्ञानभाषा म्हणून कसे विकसित करू शकले? त्यांना का नाही ज्ञानाच्या मर्यादा आल्या?

आज एखादं सॉफ्टवेअर जपानी भाषेत विकसित होऊ शकत मग मराठीत का नाही? वैद्यकशास्त्र, न्यायशास्त्र, बांधकाम शास्त्र, अवकाश शास्त्र असे कितीतरी विषय आहेत. जे हे विषय व मराठी जाणतात ते किमान मराठीत सादर तर करू शकतात, सुरुवात करू शकतात. ज्ञानभाषा म्हणून एखादी भाषा समृद्ध होण्याकरिता केवळ अलंकारिक साहित्य समृद्ध असणं पुरेसं नाही. तुम्हाला अक्षरक्ष: ज्ञानभंडाराच्या असंख्य लाटांवर स्वार व्हावं लागतं.

अलीकडे अच्युत गोडबोले यांच्यासारख्या लेखकांनी विज्ञान, तंत्रज्ञान, कॉमर्स इ. विषयांचा मराठी भाषेतून परिचय करून दिला, तेव्हा जाणवले अनेक विषय मराठीतून मांडता येऊ शकतात. लक्षात घेतलं पाहिजे, आज भारतातील कोणतीही प्रमुख भाषा ज्ञानभाषा नाही,

केवळ संवादाच्या भाषा आहेत. ज्ञानपीठ पुरस्कार विजेत्या प्रतिमा रे यांनीही इंग्रजीपेक्षा मातृभाषेत लिखाण करण्याचे आवाहन केले आहे. कोणतीही भाषा ज्ञानभाषा असल्याशिवाय अधिक समृद्ध होऊ शकणार नाही. आज आपण इंग्रजी, हिंदी-मराठी अशी पद्धत स्वीकारली आहे. यात ज्ञानभाषा इंग्रजी आहे. इतर भाषेत जर मूलभूत संशोधन झाले असेल, तर ते आत्मसात करून मराठी भाषेत रूपांतरित करण्यास काय हरकत आहे? मातृभाषेत संकल्पना मांडल्यानंतर त्या आत्मसात करून आपल्या भाषेतून विचार करणे सोपे जाते. भाषा ही विचाराचे माध्यम आहे. ज्या भाषेत आपल्याला सहजता वाटते, त्या भाषेत विचार विकसित करणे तुलनेने सुलभ होते.

भाषा विकसित करताना व्याकरणाचा अतिरेकी हट्टाहास सोडावा लागेल. विज्ञान, वैद्यक शास्त्र इ. अनेक विषयातील सोपे शब्द उपलब्ध होइपर्यंत इंग्रजीच्या शब्दांचा वापर करता येईल. आपण आपल्या भाषेतून मुलभूत संशोधनाचा विचारच केला नसल्यामुळे शब्ददारिद्र्य आले आहे, परंतु त्याचा बाऊ न करता वरील पर्यायाने काम करता येईल. जगात सर्वात अवघड समजला जाणारा सापेक्षतेचा सिद्धान्त, अवघड गणितशास्त्र, अवकाश शास्त्र सुलभ मराठीत वाचता आले तर? कदाचित यातून मातृभाषेतून विचाराला चालना मिळून उद्याचे आइन्स्टाईन निपजू शकतील.

विधि व न्याय विषयांचं उदाहरण घ्या. वकील इंग्रजी भाषेत काही युक्तिवाद करत असतो. सामान्य माणसाला हे सुद्धा कळू शकत नाही तो नेमका काय युक्तिवाद करतोय? कारण सर्व काही इंग्रजीत चाललं आहे. न्याय केवळ करून चालत नाही. न्याय झाला आहे हे स्पष्ट होणं आवश्यक आहे. अशा कोणत्या गोष्टी आहेत या विषयात ज्या

केवळ इंग्रजीतूनच कळू शकतील आणि मातृभाषेतून नाही?

गणित, विज्ञान हा विषय माध्यमिक/उच्च माध्यमिक स्तरापर्यंत मराठीतून उपलब्ध आहे, परंतु उच्च शिक्षणाचं काय? मूलभूत संशोधनाचं काय? मराठीतून वाचल्यावर काय औषध देता येणार नाही? ऑपरेशन्स करता येणार नाही? वैद्यक शास्त्रावरील किती पुस्तकं मराठी भाषेत उपलब्ध आहेत? असे अनेक विषय आहेत. थोडक्यात मला असं सांगायचं आहे, जगात जेवढे म्हणून विषय आहेत, ते मातृभाषेत हवेत व त्याचा विचार मातृभाषेतून झाला पाहिजे. जोपर्यंत मातृभाषा ज्ञानभाषा म्हणून समृद्ध करण्यास आपण पुढाकार घेणार नाही, तोपर्यंत आपल्याच भाषेबद्दल असलेला न्यूनगंड गळून पडणार नाही.

(अवर सचिव, सामान्य प्रशासन विभाग, महाराष्ट्र शासन)

मातृभाषा

मराठीचा विश्वव्यापी जागर : विश्व मराठी संमेलन!

डॉ. नामदेव भोसले

मराठी भाषा विभागाच्या 'अभिजात मराठी आपली मराठी'
१ या मालिकेंतर्गत १० ऑगस्ट २०२५ रोजी आकाशवाणीवर
प्रसारित झालेली, मराठी भाषा
विभागाचे सहसचिव डॉ.
नामदेव भोसले यांची, वासंती
काळे यांनी घेतलेली
मुलाखत...

नमस्कार मंडळी,
'अभिजात मराठी आपली
मराठी' या कार्यक्रमात मी
वासंती काळे आपणा सर्वांचं
मनापासून स्वागत करते.
श्रोतेहो- मराठी भाषेच्या
जतन-संवर्धनाचं आणि
प्रचार-प्रसाराचं महत्त्वाचं कार्य
'मराठी भाषा विभागा'तर्फे
केलं जातं. या कार्याचा एक
भाग म्हणून गेली काही वर्षे
विभागातर्फे 'विश्व मराठी
संमेलना'चं आयोजन केलं
जात आहे. या 'विश्व मराठी
संमेलना'मागची भूमिका स्पष्ट
करण्यासाठीच आज
आपल्याकडे 'मराठी भाषा विभागा'चे सहसचिव डॉ. नामदेव भोसले
आलेले आहेत...

प्रश्न : भोसले सर, या कार्यक्रमात आपलं स्वागत! सर,
महाराष्ट्रात दरवर्षी विविध प्रकारची अनेक साहित्य संमेलनं भरत
असताना, 'विश्व मराठी संमेलना'ची आवश्यकता का भासली?
तसंच या संमेलनाचं वेगळेपण काय आहे?

उत्तर : सध्या जिल्हा आणि राज्य पातळीवर विविध साहित्य
संमेलनं होतात हे खरं आहे. किंवा अगदी देश पातळीवरचं संमेलनही
आपल्याकडे होतं; पण जागतिक पातळीवर मराठी भाषकांचं एखादं
संमेलन असावं, या हेतूने आपण 'विश्व मराठी संमेलन' सुरु केलं
आहे. तसंच नेहमीच्या साहित्य संमेलनांमध्ये आपण प्रामुख्याने
साहित्याशी संबंधित विषयांवर चर्चा करतो. म्हणजे त्या संमेलनात जे
परिसंवाद किंवा इतर कार्यक्रम असतात, त्यांच्या केंद्रस्थानी साहित्य
असतं. या पार्श्वभूमीवर भारतातील इतर राज्य आणि जगभरात
स्थायिक झालेले जे मराठी बांधव आहेत, त्यांना एकत्र आणणारं

एक व्यासपीठ असावं, म्हणून 'विश्व मराठी संमेलन' सुरु करण्यात
आलं आहे. त्यांनी एकत्र यावं आणि मराठी भाषेचा-संस्कृतीचा
उत्सव साजरा करावा, जागर करावा, आपल्या विचारांची
देवाणघेवाण करावी, हा या 'विश्व मराठी संमेलना'मागचा उद्देश
आहे.

मराठीचा प्रचार आणि
प्रसार, फक्त लेखन किंवा
साहित्यामधूनच होतो असं
नाही; संस्कृती-कला आणि
उद्योग या गोष्टीसुद्धा भाषेच्या
प्रसारासाठी तेवढ्याच
महत्त्वाच्या असतात. या
विचारांतूनच, जागतिक
स्तरावरील मराठी लोक एकत्र
यावेत, अशी कल्पना सुचली
आणि त्यातून मग 'विश्व मराठी
संमेलना'ला सुरुवात झाली.

प्रश्न : या 'विश्व मराठी
संमेलना'च्या आयोजनाला
कधीपासून सुरुवात झाली?
तसंच आतापर्यंत किती
संमेलनं पार पडलीत?

उत्तर : 'विश्व मराठी
संमेलना'चा जो निर्णय किंवा
धोरण आहे, ते शासनाने
२०२२ मध्ये जाहीर केलं

आणि २०२३ मध्ये पहिलं 'विश्व मराठी संमेलन' घेतलं गेलं.
त्यानंतर आजवर म्हणजे २०२५ सालापर्यंत एकूण तीन विश्व मराठी
संमेलनं आयोजित केली गेली आहेत.

प्रश्न : साधारणपणे कोणत्या कालावधीत या संमेलनाचं
आयोजन केलं जातं?

उत्तर : साधारणपणे डिसेंबर किंवा जानेवारी महिन्यात या
संमेलनाचं आयोजन केलं.

प्रश्न : या 'विश्व मराठी संमेलना'च्या आयोजनाची जबाबदारी
कोणाकडे सोपवली जाते?

उत्तर : आपली जी 'राज्य विकास मराठी संस्था' आहे, तिच्या
घटनेचं कलम तीन बघितलं किंवा संस्थेची जी उद्दिष्टं आहेत,
त्यातील १३ नंबरचं उद्दिष्ट बघितलं, तर त्यात-आंतरराष्ट्रीय
स्तरावरील किंवा देश पातळीवरील मराठी भाषकांना एकत्र आणणं

आणि मराठी भाषेचा प्रचार-प्रसिद्धी करणं, असं उद्दिष्ट असलेलं दिसतं. त्यामुळे 'विश्व मराठी संमेलना'च्या आयोजनाची प्रमुख जबाबदारी 'राज्य मराठी विकास संस्थे'कडे सोपवण्यात आलेली आहे.

प्रश्न : या 'विश्व मराठी संमेलना'त कोणत्या मान्यवरांना किंवा संस्थांना निमंत्रित केले जातं ?

उत्तर : हे 'विश्व मराठी संमेलन' असल्यामुळे ते जगातल्या प्रत्येक मराठी माणसासाठी खुलं आहे. तेव्हा, प्रत्यक्ष सहभागी होऊन किंवा विविध समाजमाध्यमांच्या माध्यमांतून ते आपला सहभाग नोंदवू शकतात. मात्र आपण आता 'आंतरराष्ट्रीय मंचा'ची स्थापना केलेली आहे आणि त्याअंतर्गत साधारणपणे १७ देशांमध्ये आपले उपसमन्वयक आहेत, तर त्यांना आपण निमंत्रित करतो. तसंच इतर राज्यांतली जी बृहन्मराठी मंडळं-संस्था आहेत किंवा मराठी भाषेसाठी काम करणारी मंडळी-साहित्यिक आहेत, त्यांनाही आपण निमंत्रण पाठवतो. सोबतच राज्यातील विविध क्षेत्रातील, म्हणजे कला-संस्कृती-विज्ञान अशा क्षेत्रातील मान्यवरांनाही आमंत्रण देतो. अगदी उद्योजकांनासुद्धा बोलावतो. कारण सर्व मराठी उद्योजक जागतिक पातळीवर एकत्र येऊन काम करत आहेत.

प्रश्न : हे संमेलन साधारणपणे किती दिवसांचं असतं ?

उत्तर : हे संमेलन तीन दिवसांचं असतं. या संमेलनात केवळ महाराष्ट्रच नाही, तर देशात-जगात ज्यांचं कर्तृत्व पोहोचलेलं आहे, अशा साहित्यिक-कलावंत-उद्योजकांच्या मुलाखती किंवा त्यांच्या अनुभवकथनाचे कार्यक्रम आपण आयोजित करतो. जेणेकरून रसिकांना-वाचकांना त्यातून प्रोत्साहन मिळावं, स्फूर्ती मिळावी.

प्रश्न : म्हणजे, ज्ञानेश्वरांनी जसं विश्वाच्या कल्याणासाठी पसायदान मागितलेलं आहे, तसंच हे एकप्रकारे मराठीच्या प्रसार-प्रचारासाठी आपण जागतिक स्तरावर मागितलेलं हे पसायदान आहे. आपण 'मराठी' प्रेमाने जगातल्या सगळ्या मराठी बांधवांना बांधण्याचा, एकत्र आणण्याचा प्रयत्न करतोय. मात्र, त्यांचा किंवा त्यांच्या पुढच्या पिढीचा या संमेलनाला मिळणारा प्रतिसाद कसा आहे ?

उत्तर : खूप महत्त्वाचा प्रश्न विचारलात तुम्ही आणि मला हे सांगताना आनंद होतोय की, १५ ते २० वयोगटातील मुलांपासून थेट ८०-९० वर्षांपर्यंतची ज्येष्ठ मंडळी, ज्यांना आधाराशिवाय चालणं शक्य होत नाही, तीदेखील या संमेलनाला आवजून हजेरी लावतात. महत्त्वाचं म्हणजे ज्येष्ठांच्या मदतीसाठी आपली एक तुकडी कार्यरत असते. खरंतर राज्य विकास संस्था आणि मराठी भाषा विभाग व त्या अंतर्गत येणारी जी इतर क्षेत्रीय कार्यालयं आहेत, त्यातील सर्व अधिकारी-कर्मचारी या संमेलनासाठी आणि संमेलनाला येणाऱ्या रसिकांच्या मदतीसाठी सदैव तत्पर असतात. सोबतच मराठी भाषेसाठी प्रयत्नशील असणाऱ्या संस्था-शाळा-महाविद्यालयं आणि मराठीचे प्राध्यापक ही सर्व मंडळी माय मराठीचा हा जागतिक उत्सव साजरा करण्यासाठी उत्सुक असतात. त्यामुळे या विश्व मराठी संमेलनात शासकीय विभागांबरोबरच ही सर्व मंडळी एकत्र येऊन सेवाभावी वृत्तीने काम करत असतात. या सगळ्यांची मिळून जी

ऊर्जा आहे, ती खूप महत्त्वाची आहे आणि तिचं प्रत्यंतर 'विश्व मराठी संमेलना'मध्ये सातत्याने येत असतं.

मराठी बांधवांबरोबरच अमराठी बांधवांनादेखील मराठी भाषा-संस्कृतीची गोडी लागावी आणि त्यांची भाषेची जाण अधिक प्रगल्भ व्हावी, असाही एक प्रयत्न या विश्व मराठी संमेलनाच्या निमित्ताने केला जातो. तसंही देशभर, जगभर गेलेल्या मराठी बांधवांचा संबंध इतर भाषिकांशी येतच असतो. त्यातून इतर भाषिकांमध्येही मराठी संदर्भात एक आकर्षण निर्माण झालं आहे. त्यामुळेच 'विश्व मराठी संमेलना'च्या माध्यमातून आपली मराठी भाषा सर्वसमावेशक करून, इतर भाषिकही मराठी भाषेतून संवाद साधू शकतील, असा आपला प्रयत्न आहे. हा संवाद साधताना कदाचित त्यांचे शब्द मागे-पुढे होतील, थोडेफार त्यांच्या भाषेतले शब्दही संवादात येतील, परंतु जोपर्यंत आपण त्यांना आणि त्यांच्या भाषेतील शब्दसाठा आपल्या भाषेत सामावून घेत नाही, तोपर्यंत आपली मराठी भाषादेखील समृद्ध होणार नाही मराठी भाषेला समृद्ध करायचं, तर इतर भाषेतील शब्द किंवा इतर काही गोष्टी आपल्याला आत्मसात कराव्याच लागतील, स्वीकाराव्याच लागतील. तो सर्वसमावेशकपणा मराठीत आणण्यामध्ये 'विश्व मराठी संमेलना'चादेखील खूप मोठा वाटा असणार आहे.

प्रश्न : यावर्षी, म्हणजे २०२५ मध्ये पार पडलेल्या विश्व मराठी संमेलनात 'विश्व मराठी कलाभूषण' आणि 'विश्व मराठी साहित्य भूषण' असे दिले गेले, तर त्या पुरस्कारांचं स्वरूप काय होतं ?

उत्तर : कलेच्या क्षेत्रात सांस्कृतिक देवाण-घेवाण करणाऱ्या आणि ज्याची कला केवळ महाराष्ट्र नाही, तर देश किंवा जगभरात पोचलेली आहे, अशा व्यक्तीच्या सन्मानार्थ २०२५ सालापासून 'विश्व मराठी कला भूषण' पुरस्कार सुरू करण्यात आला आहे. सोबतच ज्याचं साहित्य मराठीबरोबरच देशातल्या इतर भाषांमध्ये गेलं आहे आणि तिथेही त्या साहित्याला मान-सन्मान प्राप्त झाला आहे, अशा साहित्यिकासाठी 'विश्व मराठी साहित्य भूषण' पुरस्कार सुरू करण्यात आला आहे. मराठी भाषेची समृद्धी, मग ती कलेच्या माध्यमातून असेल किंवा साहित्याच्या माध्यमातून, ती सर्वांपर्यंत पोहोचावी आणि इतर भाषेतील कला-साहित्यदेखील आपल्यापर्यंत पोचावं, या उद्देशानेच हे दोन पुरस्कार आपण २०२५ पासून सुरू केले आहेत.

प्रश्न : आता पुढील 'विश्व मराठी संमेलना'ची उत्सुकता लागून राहिलेली आहे. २०२५ चं संमेलन पुण्यात भरलं होतं, आगामी 'विश्व मराठी संमेलन' कुठे भरणार आहे ?

उत्तर : आपले जे वेगवेगळे भौगोलिक प्रदेश आहेत, तिथे-तिथे ही संमेलनं आयोजित करण्याचा आमचा मानस आहे, जेणेकरून वेगवेगळ्या प्रदेशातील विविध संस्कृतींचा आस्वाद उपस्थितांना घेता येईल. तसंच अशा संमेलनामुळे स्थानिक संस्कृती-उद्योगांना चालनाही मिळते. यानुसार आगामी 'विश्व मराठी संमेलन' नाशिकमध्ये फेब्रुवारी २०२६ या महिन्यात आयोजित करण्यात येणार आहे.

(सहसचिव, मराठी भाषा विभाग, महाराष्ट्र शासन)

सर्वसामान्यांचा आवाज : 'भाषिणी' ॲप!

समीर पाटील

'मराठी भाषा विभागाच्या 'अभिजात मराठी आपली मराठी' या मालिके अंतर्गत दिनांक २४ ऑगस्ट २०२५ रोजी आकाशवाणीवर प्रसारित झालेली, श्री. समीर पाटील, सरव्यवस्थापक - भाषिणी महाराष्ट्र राज्य यांची, वासंती काळे यांनी घेतलेली मुलाखत.

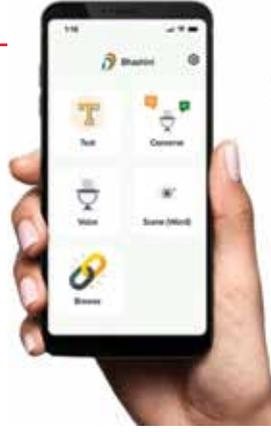
मराठी भाषा विभाग आणि 'माहिती आणि तंत्रज्ञान विभाग' हे 'भाषिणी उपक्रमा'साठी संयुक्तपणे महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहेत. मराठी भाषा विभागाने स्वतःच्या, तसंच उपविभागीय संकेतस्थळांवर 'भाषिणी'चं वेब ट्रान्सलेशन प्लग इन यशस्वीरीत्या एकत्रित केलं असून विविध विभागांच्या सहकायनि भाषिणीचा वापर व्यापक प्रमाणात करण्याचं कार्य सुरु ठेवलं आहे. भाषिणीची कार्यक्षमता आणि दर्जा वाढवण्यासाठी भाषिक साधनसामग्री म्हणजे 'लिंग्विस्टिक रिसोर्सेस उपलब्ध करून देणं, डेटा संकलन आणि संहिताकरण प्रशिक्षण आयोजित करणं, तसंच भाषादान... यांसारख्या उपक्रमांद्वारे ग्रामीण आणि शहरी भागातून मराठीची भाषिक सामग्री संकलित करणं, असे महत्त्वाचे उपक्रम मराठी भाषा विभागाच्या पुढाकाराने राबवले जात आहेत. भारत सरकारच्या माहिती व तंत्रज्ञान मंत्रालयांतर्गत येणारा हा एक विभाग आहे. समीर पाटील हे त्यासाठी महाराष्ट्र शासनातर्फे समन्वयकाचं काम पाहत आहेत.

प्रश्न : पाटील सर, या कार्यक्रमात आपलं स्वागत ! तुम्ही भाषिणी उपक्रमाच्या संदर्भात समन्वयकाचं काम करत आहात, तर हा भाषिणी उपक्रम काय आहे आणि त्याचा प्रमुख उद्देश काय आहे ?

उत्तर : भारत हा बहुभाषिक देश आहे. तसंच भारतात २२ संविधानिक भाषा आणि १२० पेक्षाही अधिक बोलीभाषा आहेत. असं असताना अनेक डिजिटल सेवा फक्त इंग्रजी आणि हिंदी भाषेतच असतात. त्यामुळे इतर भाषिक लोक त्या सेवांचा उपयोग घेऊ शकत नाहीत. या पार्श्वभूमीवर आपण 'भाषिणी' उपक्रमाकडे पाहायला हवं. कारण भाषिणी उपक्रमाचा मुख्य उद्देश काय आहे तर भाषेच्या अडथळ्याशिवाय प्रत्येक भारतीयसाठी डिजिटल सेवा सुलभ, सोपी, सर्वसमावेशक आणि सशक्त करणं!

प्रश्न : सध्या भाषेच्या एआय सेवा दिल्या जातात. पण या एआय सेवा म्हणजे काय ते सविस्तर उलगडून सांगाल का ?

उत्तर : भाषेच्या एआय सेवा म्हणजेच, नॅशनल हब फॉर लॅंग्वेज टेक्नॉलॉजी (एनएचएलटी) मार्फत २२ विविध शासकीय भाषांसाठी, आतापर्यंत सुमारे ३०० पेक्षा अधिक एआय मॉडेल्स तयार करण्यात आलेली आहेत. एआय आधारित चार प्रमुख भाषा तंत्रज्ञान सेवा आता आपल्याकडे उपलब्ध झालेल्या आहेत. त्या म्हणजे टेक्स्ट टू स्पीच, टेक्स्ट टू टेक्स्ट, स्पीच टू टेक्स्ट आणि स्पीच टू स्पीच ट्रान्सलेशन. आता टेक्स्ट टू स्पीच ट्रान्सलेशन म्हणजे काय? तर एका भाषेतून

लिखित मजकूर दुसऱ्या भाषेत भाषांतरित करणे. उदाहरणार्थ मराठी टू इंग्लिश आणि इंग्लिश टू मराठी. स्पीच टू टेक्स्ट म्हणजे नागरिक यामध्ये बोलतात आणि एआय त्याच लिखित रूप तयार करतं. सरकारी कामात याचा वापर खूप महत्त्वाचा आहे. हेल्पलाईनमध्ये आणि विविध ॲप्समध्ये याचा उपयोग केला जातो. टेक्स्ट टू स्पीच म्हणजे, वाचताना येणाऱ्या अडचणी टाळण्यासाठी किंवा दिव्यांग लोकांसाठी मजकुराचं ऑडिओमध्ये रूपांतर केलं जातं. तर स्पीच टू स्पीच म्हणजे, आपलं लाईव्ह भाषण-संभाषण, समोरच्याला ज्या भाषेत ऐकायचंय त्या भाषेचा ऑप्शन

दाबून तो त्याला हव्या असलेल्या भाषेत ते ऐकू शकतो.

सध्या 'एनएचएलटी' आणि 'भाषा समुदाय' यांच्या माध्यमातून आणखी ५०हून अधिक बोलीभाषांवर संशोधन सुरु आहे आणि 'भाषाधाम' या मोहिमेच्या माध्यमातून लोक स्वतःच्या बोलीभाषा, आवाज, वाक्य, मजकूर देऊन एआय मॉडेल्समध्ये सुधारणा करत आहेत.

प्रश्न : बोलीभाषा या जनतेच्या अगदी जवळच्या आणि जिद्दाळ्याच्या असतात; पण आता आपण जे शब्द वापरलेत ते बरेचसे तांत्रिक आहेत, तर हे भाषिणी मोबाइल ॲप, जनतेला कशा प्रकारे मदत करतं? म्हणजे शेतकऱ्यांच्या काही योजना असतील किंवा असंघटित कामगारांचे काही प्रश्न असतील, तर भाषिणी ॲपचा त्यांना कसा उपयोग होऊ शकतो? या ॲपमुळे त्यांना स्थानिक भाषेमध्ये तक्रार नोंदवणं शक्य होणार आहे का ?

उत्तर : भाषिणी ॲपचा जनतेला निश्चितच उपयोग होणार आहे. किंबहुना ते सर्वसामान्य जनतेसाठीच तयार करण्यात आलं आहे. भाषिणी ॲप सध्या अँड्रॉइड आणि आयओएस या प्लॅटफॉर्मवर उपलब्ध आहे आणि या ॲपच्या माध्यमातून आपण मजकूर, आवाज, तसंच प्रतिमांचं भाषांतर करू शकतो. मुख्य म्हणजे कुणीही आपल्या मातृभाषेत या सेवांचा लाभ घेऊ शकतो. यामुळे मोबाइलवरून माहिती मिळणं, वाचणं आणि शेअर करणं, हे सारं अतिशय सोपं झालेलं आहे. मला हे सांगताना खूप आनंद होतोय की, भाषिणी मोबाइल ॲप हे भारत सरकारच्या 'इलेक्ट्रॉनिक आणि माहिती तंत्रज्ञान मंत्रालय' अंतर्गत 'डिजिटल इंडिया भाषिणी डिझिजन'द्वारे तयार करण्यात आलेलं विनामूल्य एआय आधारित ॲप आहे आणि कोणत्याही भारतीय नागरिकाला त्याच्या मातृभाषेत डिजिटल संवाद साधण्यास सक्षम करणं, हाच या ॲपचा प्रमुख उद्देश आहे. शेतकऱ्यांना पीएम किसान योजना, प्रधानमंत्री फसल बीमा योजना आणि हवामानाचं पूर्वानुमान, बाजारभाव... या सर्व गोष्टी आता व्हाईस बॉटवर उपलब्ध झालेल्या आहेत, यासाठी महाराष्ट्र शासनाच्या कृषी विभागामार्फत 'महाविस्तार एआय ॲप' लॉन्च करण्यात आलं आहे. या एआय ॲपमध्ये भाषिणीची

टेकनॉलॉजी किंवा भाषिणीची जी एआय मॉडेल्स आहेत त्यांचा वापर केला गेला आहे. म्हणजे यामध्ये आपल्याला पडलेले प्रश्न शेतकरी एआय बॉटला विचारतात आणि त्यांना त्यांच्या भाषेतूनच प्रश्नांचे उत्तर मिळते.

प्रश्न : यामुळे शेतकऱ्यांची खूपच मोठी सोय झालेली आहे. त्यांना कोणत्याही योजनेची माहिती आता त्यांच्याच भाषेत मिळत आहे. म्हणजे त्यांना आता कुठल्याही मध्यस्थावर अवलंबून राहायची गरज उरलेली नाही...

उत्तर : अगदी बरोबर, तसंच चुकीची माहिती मिळण्याची शक्यताही आता जवळजवळ संपुष्टात आलीय. महत्वाचं म्हणजे शेतकऱ्यांबरोबरच असंघटित कामगारांसाठीही भाषिणी उपयुक्त आहे. कामगारांसाठी भाषिणीच्या साहाय्याने २२ भाषांमध्ये विविध पोर्टल्स तयार केले गेले आहेत, ज्यामध्ये कामगारांची नोंदणी वगैरे करणं शक्य झालं आहे. तसंच कामगारांना कुठले कुठले अधिकार आहेत? याचीही माहिती त्यांना यामध्ये मिळते. कामगारांना त्यांच्या भाषेत समजतील अशाच वेबसाईट्स किंवा पोर्टल्स तयार केली गेलीत. त्यामध्ये 'ई-श्रम', 'एनडीयूडब्ल्यू', 'पीएम श्रमयोगी मानधन योजना', 'ईएसआयसी' आणि 'पीएम स्वनिधी योजना' यांसारख्या पोर्टल्सचा समावेश आहे आणि ही सगळी पोर्टल्स बहुभाषिक आहेत. आपल्या २२ भारतीय भाषा आहेत, तर आपापल्या भाषेचा वापर कामगार वर्ग या पोर्टल्ससाठी करू शकतो. थोडक्यात 'भाषिणी' असंघटित कामगारांसाठी फक्त भाषा-सेवा नाही, तर ती त्यांच्या आत्मसन्मानाची, हक्काची आणि त्यांच्या डिजिटल सक्षमीकरणाची चावी ठरलेली आहे.

प्रश्न : याचा अर्थ, सरकारी सेवा आता आपल्याला आपल्या भाषेतून ऐकायला मिळतील किंवा माहीतही होतील. पण आपल्या ज्या अनेक भाषा आहेत त्या या 'भाषिणी' अॅपमध्ये सर्वसमावेशक कशा ठरतील? तसंच ज्या आपत्ती सेवा असतात, त्यासाठीही 'भाषिणी' चा उपयोग होऊ शकतो का?

उत्तर : नक्कीच. भारत हा भाषिक विविधतेने नटलेला देश आहे आणि सरकारी सेवा आपल्याला आतापर्यंत केवळ इंग्लिश आणि हिंदी मध्ये मिळत होत्या. मात्र आता 'भाषिणी'मुळे त्या मातृभाषेतही उपलब्ध झाल्या आहेत आणि याचा परिणाम असा झालाय की, प्रत्येक नागरिक सशक्त सक्षम होतोय. आपण जर बघितलं तर, संविधानाच्या आठव्या परिशिष्टामध्ये २२ अधिकृत भाषांचा समावेश आहे, जसं की, हिंदी, मराठी, बंगाली, तमिळ ते तेलगू... या आणि इतर मिळून तब्बल २२ भारतीय भाषा आहेत. मात्र याला एक वेगळा अँगलही आहे, युनेस्को आणि यूनचा. तो असा की, मातृभाषेत माहिती मिळणं हा प्रत्येकाचा हक्क आहे, अगदी महत्वाचा हक्क आहे. तेव्हा भाषेच्या आधारे कोणालाही सेवा नाकारणं, हा एक प्रकारे डिजिटल भेदभाव करतोय आणि तो दूर करण्यासाठीच 'भाषिणी' अॅप वरदान ठरतंय. 'भाषिणी'मुळे विविध शासकीय उपक्रमांमधला नागरिकांचा सहभाग वाढतोय. याचा अर्थ 'ब्रिजिंग डिजिटल डिव्हाइड' होतंय, म्हणजे लोकांच्या डिजिटल सहभागाचा आपला उद्देश साध्य होतोय. तसंच आपण जर बघितलं तर, आपत्ती सेवादेखील 'भाषिणी'मुळे सुधारल्या आहेत. उदाहरणार्थ-नुकताच प्रयागराज येथे जो कुंभमेळा झाला, त्यावेळी कुंभ साहाय्यक' चॅटबॉटचा जवळजवळ तीन लाख लोकांनी

फायदा घेतला. यामध्ये लोकांनी चॅटबॉटला विचारलं की, प्रयागराजमध्ये राहायची व्यवस्था कुठे आहे किंवा धामला दर्शन कधी होईल? तर या सर्व प्रश्नांची उत्तरं चॅटबॉटने, त्याला ज्या-ज्या भाषांतून प्रश्न विचारण्यात आले होते, त्या-त्या भाषांमध्ये दिली. म्हणजेच चॅटबॉटने त्यांना एक प्रकारे त्यांच्या-त्यांच्या भाषेत मार्गदर्शन केलं. परिणामी त्यांचा प्रयागराजमधील वावर सुलभ-सोपा झाला. परिणामी आता नाशिक येथील आगामी कुंभमेळ्यासाठी चॅटबॉटचा वापर करण्यात येणार आहे.

आपत्ती सेवांसंदर्भात बघितलं तर 'भाषिणी' मधला बहुभाषिक संवाद फारच उपयुक्त ठरत आहे. उदाहरणार्थ भूकंप, पूर, वादळ यांसारख्या नैसर्गिक आपत्तींच्या वेळी स्थानिक भाषांमध्ये त्वरित संदेश, सूचना नागरिकांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी आपत्कालीन हेल्पलाईन सेवासुद्धा 'भाषिणी'चा वापर करत आहेत.

प्रश्न : म्हणजे एकप्रकारे 'भाषिणी' सेवा लोकांपर्यंत पोहोचलेली आहे. तिचं लोकशाहीकरण झालेलं आहे; पण एआयचं लोकशाहीकरण म्हणजे नेमकं काय?

उत्तर : एआयचं लोकशाहीकरण म्हणजे काय? तर एआय ही आता काही ठरावीक मोजक्या कंपन्यांची मक्तेदारी न राहता ती आता सर्वसामान्य लोकांसाठी खुली झालेली आहे आणि याचं उतम उदाहरण म्हणजे-भाषिणी अॅप. भाषिणी अॅप हे ओपन डेटा, ओपन मॉडेल्स आणि सर्वाना एपीआय देऊन हा लोकशाहीकरणाचा आदर्श घालून देत आहे.

प्रश्न : परंतु, समजा एखाद्याकडे स्मार्टफोन नसेल तरी त्याला या डिजिटल सेवा वापरता येतील का किंवा जे मोबाइल वापरू शकत नाहीत, त्यांच्यासाठी या डिजिटल सेवा उपलब्ध आहेत का?

उत्तर : अर्थातच, जे मोबाइल वापरू शकत नाहीत किंवा ज्यांच्याकडे इंटरनेटचा अॅक्सेस नाहीये, असे लोकसुद्धा डिजिटल सेवांचा लाभ घेऊ शकतात आणि ते भाषिणीमुळेच शक्य झालंय, भाषिणी उपक्रमाने, स्मार्टफोन किंवा इंग्रजीचं ज्ञान नसणाऱ्या सर्वसामान्य नागरिकांसाठी वाणी आधारित सेवा, म्हणजेच व्हॉइस बेस सर्विसेसदेखील उपलब्ध करून दिल्यात. उदाहरणार्थ एक अगदी साधा फोन असलेली व्यक्तीदेखील व्हॉइस कॉल किंवा आयआरच्या माध्यमातून स्थानिक भाषेत माहिती मिळवू शकते आणि हे केवळ 'भाषिणी'मुळेच शक्य झालं आहे.

'भाषिणी' अॅपमुळे एक मोठी क्रांती घडून आलेली आहे. महत्वाचं म्हणजे कोणत्याही अॅपमधील इंग्रजी-हिंदीच्या वरचष्णामुळे सर्वसामान्य भारतीय माणूस दबून जायचा. मात्र आता 'भाषिणी' अॅपमुळे त्याला जणू काही कंठच फुटला आहे आणि तो आपापल्या भाषेत ठामपणे बोलू लागला आहे. सामान्य माणसाला स्वतःची भाषा, स्वतःचा आवाज देणाऱ्या या 'भाषिणी' अॅपची माहिती सांगण्यासाठी, भारत सरकारच्या माहिती व तंत्रज्ञान मंत्रालयांतर्गत असलेला 'भाषिणी विभाग' आणि त्यासाठी महाराष्ट्र शासनातर्फे समन्वयकाचं काम समीर पाटील यांच्याकडून पाहिले जाते, हे खरंच अभिमानास्पद आहे.

(सरव्यवस्थापक - भाषिणी, महाराष्ट्र राज्य.)

प्रहसन

नाट्यशास्त्राच्या १८व्या अध्यायात नाट्याच्या लक्षणांद्वारे होणारे दहा प्रकार भरताने सांगितले आहेत. त्यांनाच दशरूपक अशी संज्ञा आहे. काव्याच्या केवळ पठणाने नव्हे, तर प्रत्यक्ष प्रयोगाने निर्माण होणाऱ्या रसाच्या आवेशामुळे उत्पन्न होणारा आनंद हे दशरूपाचे सार होय. भरतानेही दशरूपकांत प्रहसनाला स्वतंत्र स्थान दिले आहे.

प्रहसन हा सुखात्मिकेचाच एक प्रकार होय. सुखात्मिकेत ठसठशीत व्यक्तिचित्रण असते. विनोद निर्मितीचा एकमेव हेतू डोळ्यांपुढे ठेवून निर्माण केलेल्या प्रहसनाची प्रकृती मात्र सुखात्मिकेपेक्षा बरीचशी वेगळी असते. प्रहसन हे घटनाकेंद्री असते. घटना अतिरंजित व असंभाव्य असतात, त्या वेगाने घडतात व त्यातून मौज निर्माण होते. प्रहसनातील व्यक्ती उथळ, तऱ्हेवाईक व विक्षिप्त स्वभावाच्या आणि साचेबंद व्यक्तिमत्त्वाच्या असतात. विविध कल्पना योजून हास्य निर्माण करणारे प्रहसन सुखात्मिकेसारखे प्रेक्षकाला अंतर्मुख करीत नाही. सामान्यपणे कनिष्ठ दर्जाचा विनोद त्यात ठासून भरलेला असतो. प्रहसनात समाजातील खालच्या स्तरातील लोकजीवन दाखवलेले असते. त्यात उपहासात्मक अनिर्बंध वागणूक असते. पात्रांच्या उक्तिकृतीत अतिशयोक्ती, असंबद्धता, विसंगती, मूर्खपणा, वेडाचार यांचा मालमसाला असतो. ढोंग, भडक व उच्छृंखल अभिनय यांनी युक्त असते. तसेच एन्वही ज्या घटना असंभाव्य किंवा अवास्तव वाटतील, त्या प्रहसनात गुंफलेल्या असतात. प्रहसनात काहीही घडू शकते आणि कसेही घडू शकते हे जरी खरे असले, तरी सुखात्मिकेप्रमाणेच प्रहसनालाही स्वतःचा असा सुसंगत रचनाबंध असतो.

भरताने प्रहसनाबद्दल सांगताना ते भान या रूपक प्रकाराप्रमाणे असावे असे सांगितले आहे. वाग्यापाराला प्राधान्य असल्याने 'भारती' वृत्तीने युक्त, मुख व निर्वहण असे दोन संधी असलेले व हास्यरसप्रधान असे प्रहसन असावे. त्याचा आकृतिबंध एकांकी असेल किंवा अनेक प्रवेशयुक्त एकांकी असेल किंवा एकापेक्षा जास्त अंकही असू शकतील. कथावस्तू व विषयानुसार भरताने प्रहसनाचे शुद्ध व संकीर्ण असे दोन प्रकार मानले आहेत. शुद्धप्रहसन एकांकी, तर संकीर्ण प्रहसन अनेकांकी असे काहींचे मत आहे, तर काहींच्या मते एकच अंक असावा. एकंदर अंकांच्या संख्येबाबत नियम नाही.

शुद्ध व संकीर्ण यांतील फरक स्पष्ट करताना अभिनवगुप्त सांगतो - कोणा एकाच्या चरिताला ते दूषित असल्याने लोक हसतात ते शुद्धप्रहसन; शुद्धप्रहसनात एकाचेच चरित्र हास्यास्पद, तर संकीर्ण प्रहसनात अनेकांचे चरित्र हास्यास्पद असते. दशरूपक (३.५४, ५५, ५६), भावप्रकाशन (२४७.२, अधिकार ८), रसार्णवसुधाकर (३.२७८) या ग्रंथांमध्ये शुद्ध, संकीर्ण व विकृत प्रहसनाचे असे तीन प्रकार सांगितले आहेत.

सामान्यतः शुद्ध प्रहसनात भागवत; तापस, भिक्षू, श्रोत्रिय व विप्र यांची गंमतीची भाषणे असावीत व कथानक विशिष्ट ध्येयाकडे प्रगत होईल असे रचावे, अशी अपेक्षा असते. संकीर्ण प्रहसनात वेश्या, चेट, नपुंसक, धूर्त, विट, बंधकी म्हणजे व्यभिचारिणी इ. नीच पात्रे असतात आणि कथानक लोकप्रिय कथेच्या आधारे रचलेले असते. षंड, कामुक, इत्यादींनी युक्त व वीथी या रूपक प्रकाराशी संकर होत असेल तर ते विकृत प्रहसन असे दशरूपककार सांगतात. वीथी या प्रकारात शृंगाररस व कैशिकीवृत्ती सांगितली आहे. भावप्रकाशन या ग्रंथात शारदातनय प्रहसनाच्या

आकृतिबंधाबद्दल म्हणतो की, प्रहसनात एक अंक, मुख व निर्वहण दोन संधी, सहा रस असावेत. त्याने सैरन्धिका हे संकीर्ण प्रहसनाचे, सागरकौमुदी हे शुद्ध, तर कलिकेलिप्रहसन हे विकृत प्रहसनाचे उदाहरण (२४७.१३, अधिकार ८) दिले आहे. रसार्णवसुधाकरात (३.२७०) प्रहसनाचे विस्तृत वर्णन करताना ग्रंथकाराने प्रहसनाची दहा अंगे सांगितली आहेत - अवालित, अवस्कन्द, व्यवहार, विप्रलम्भ, उपपत्ती, भय, अनृत, विभ्रांती, गदगद्गाक् आणि प्रलाप. संस्कृतात दामक, भगवदञ्जुक, हास्यार्णव, मत्तविलास यांसारखी प्रहसने प्रसिद्ध आहेत. पाश्चात्य रंगभूमीवर फार्स हा जो नाट्यप्रकार आहे, त्याला मराठीत प्रहसन म्हटले जाते. पण भरताची संकल्पना व आधुनिक फार्स (प्रहसन) वेगळे आहे. पाश्चात्य फार्सचा उगम इ. स. पू. पाचव्या शतकात झाला, असे मानले जाते.

जुन्या ग्रीक सुखात्मिकेबरोबर रचलेले हास्योत्पादक लघुनाटक म्हणजे 'फार्स' 'Farcire' (कोंबून भरणे) या लॅटिन शब्दापासून फार्स ही संज्ञा सिद्ध झाली. 'Mystere' म्हणजे बायबलमधील नव्या व जुन्या करारांतील कथांवर आधारलेली नाटके. धार्मिक स्वरूपाच्या या गंभीर नाटकात फार्स घुसडले जात. यूरोपमधील प्रबोधनानंतर फार्सच्या निर्मितीला बहर आला. इटलीमधील फार्स या प्रकारात साचेबंद स्वरूपाची पात्रे असत. मोल्येरच्या फार्समध्ये व्यंगचित्रे असत आणि मानवी जीवनातील विसंगतीचे भेदक दर्शनही असे. १९व्या शतकात फार्सला पुन्हा बहर आला तो फ्रान्समध्ये. त्याबरोबरच जर्मनी, रशिया, ब्रिटन इ. देशांतही तो अवतरला. रुचिपालट म्हणून योजण्यात आलेल्या प्रहसनांचे स्वरूप पुढे पालटत चालले. असभ्य व ग्राम्य विनोदाने भरलेली प्रहसने १८७० ते १९०० पर्यंत निर्माण झालेली दिसतात. जवळ-जवळ परकीय कथावस्तू घेऊन बेतलेले आणि नाट्यप्रयोग संपल्यावर किंवा एखाद्या नाटकाच्या दोन अंकांच्या दरम्यान सादर केलेले लघुनाट्य (इंटरल्यूड) असेही तत्कालीन प्रहसनांचे स्वरूप होते. फार्समधील विनोद हा नेहमीच वरकरणी वाटतो तितका उथळ नसतो. कित्येकदा त्याला कारुण्याची झालरही असते. चार्ल्स चॅप्लिनचे मूकपट व मार्क्स बंधू यांचे चित्रपट याच फार्सच्या प्रकारात मोडतात. मराठी रंगभूमीवर फार्सचा अवतार झाला, तो इंग्रजी नाट्यप्रयोगांच्या अनुकरणामुळे. पौराणिक नाटकाच्या जोडीला फार्स सादर करण्याची युक्ती अमरचंद वाडीकर नाट्यमंडळीने १९ जानेवारी १८५६ रोजी केला. हा फार्स हास्यकारक व लौकिक जीवनाचे चित्रण करणारा असा होता. बासुंदीपुरीचा मनोरंजक फार्स हे प्रहसन आणि नारायणराव पेशवे यांच्या मृत्यूचा फार्स हेदेखील प्रहसनच. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतरच्या काळात मात्र व्यक्तिजीवनातील अगर आपल्या समाजातील वैगुण्ये अथवा उणिवा धारदारपणे मांडण्याचे माध्यम म्हणून प्रहसनाचा उपयोग होऊ लागला.

प्रहसनातील व्यक्ती व घटना अस्वाभाविक वाटल्या, तरी त्यातून मानवी जीवनातील वास्तवावर प्रकाश पडतो. विसंगतीचे चित्र रंगवितानाच प्रहसन संगतीची जाणीव करून देते. त्यात एकाच वेळी गांभीर्य आणि गंमत यांचा प्रत्यय येतो. प्रहसन हे काही अंशी मुक्त नाट्य म्हणता येईल, किंवा जीवनाकडे पाहण्याची ती एक रीत असेही म्हणता येईल.

संदर्भ : विश्वकोश

हस्तलिखितांची साधने

आदिम मानवाने भावभावनांच्या अभिव्यक्तीसाठी चित्र काढण्यास सुरुवात केली. चित्रांची लिपी अपुरी पडल्यावर तो अक्षरलिपीकडे वळला. महत्त्वाच्या घटना दीर्घकालीन व्हाव्यात, या अपेक्षेने लेखनाची टिकाऊ साधने माणसाने शोधली. आपण लिहिलेला मजकूर चिरकाल टिकावा, यासाठी शिलालेख कोरले गेले. शिलालेखाला मर्यादा असल्याने ताम्रपट बनवण्यास सुरुवात झाली. शिलालेख आणि ताम्रपट हे सामान्य माणसास परवडणारे नसल्याने झाडाच्या साली, पाने यांचा उपयोग लेखनासाठी केला गेला. आज उपलब्ध असणाऱ्या हस्तलिखित ग्रंथसंग्रहावरून तत्कालीन हस्तलिखितांची साधने काय होती याचा बोध होतो. लेखनासाठी शाई, रंग, लेखणी अथवा कोरणी, लाकडी फळ्या आणि ज्यावर लेखन केले जाऊ शकते, असे कागद, झाडाचे पत्र, प्राण्यांची त्वचा आदी गोष्टींची आवश्यकता असते. शाई, रंग हे जरी सर्वत्र सारखेच असले तरी कागद, झाडाची पाने किंवा साल अथवा प्राण्यांची कातडी हे उपलब्धतेनुसार देश-काळपरत्वे भिन्न भिन्न असतात.

शाई

परंपरागत शाई बनवण्याच्या पद्धती स्थानपरत्वे निरनिराळ्या आहेत. त्यापैकी साधारणतः सर्वत्र आढळणारी पद्धत म्हणजे तिळाच्या तेलाची काजळी तांब्याच्या पत्र्यावर गोळा करून ती नंतर डिक व पाणी यात घोटून शाई तयार करत असत. दुसऱ्या एका पद्धतीनुसार बाजरीचे कणीस किंवा हिरडा/बेहडा हे जाळून त्याच्या कोळशाची वस्त्रगाळ भुकटी डिकात आणि तिळाच्या तेलात घोटून शाई तयार केली जात असे. याबरोबरच लोखंडाचे क्षार मिसळलेली शाईदेखील काही वेळा आढळते; परंतु ती जड असल्याने त्या शाईने लिहिलेला कागद मजकुरावर विरलेला आढळतो. या शाईचा वापर क्वचितच सापडतो. काजळी घोटताना त्यात डिक कमी आणि पाणी जास्त असले तर त्या शाईने लिहिलेला मजकूर हवेतील आर्द्रतेने किंवा पाण्याच्या संपर्कात आल्यावर पसरलेला आढळतो. त्या तुलनेत कोळशाच्या पुडीपासून बनवलेल्या घट्ट शाईने लिहिलेला मजकूर पाण्याच्या संपर्कात आल्यावरही तसाच राहिलेला आढळतो.

गेरू, हिरव्या रंगासाठी तांब्याच्या पत्र्यावरील कळक, पांढऱ्या रंगासाठी शंख, चुनखडी, जस्ताचा क्षार, चंदेरी रंगासाठी चांदीचा रंग अथवा वर्ख, कथिल, सोनेरी रंगासाठी सोन्याचा रंग अथवा वर्ख या सगळ्यात आवश्यकतेनुसार पाणी आणि डिक घालून उपयोगात आणत. शाई बनवताना हिरडा/बेहडा या औषधी वनस्पतींचा आणि खनिज द्रव्यांचा रंगासाठी केलेला उपयोग यांचा वर्षानुवर्षे वातावरणातील धुळीशी संपर्क होऊन काही रासायनिक प्रक्रिया होत असतात. त्याचा परिमाण ते हाताळणाऱ्याच्या आरोग्यावर होऊ शकतो म्हणून हस्तलिखिते हाताळताना काळजी घेणे आवश्यक आहे.

बांबूच्या कामटीपासून तयार केलेले बोरू

कागद आणि भूर्जपत्रावर लिहिण्यासाठी बांबूच्या कामटीपासून तयार केलेले बोरू आणि टाक यांच्या साहाय्याने लेखन करत. लोखंड किंवा चांदी या धातूपासून बनवलेल्या कोरणीच्या साहाय्याने मजकूर कोरून नंतर भूर्जपत्रावर त्यात शाई भरली जात असे. कोऱ्या कागदावर लेखन एका ओळीत येण्यासाठी फळीला दोन्ही बाजूने एकसारख्या अंतरावर छिद्र करून समोरासमोरील छिद्रातून दोंरा घालत आणि मागच्या बाजूने त्याची टोक बांधून टाकत. फळीवरील ओळींचे ठसे अंगठ्याने कागदावर उमटवून त्यानुसार लेखन करत.

ज्यावर लेखन केले जाते ती हस्तलिखितांची साधने प्रामुख्याने असेंद्रिय आणि सेंद्रिय या दोन प्रकारात विभागली जातात. अग्नीच्या संपर्कात आल्यावर तसेच राहणारे असेंद्रिय पदार्थ तर अग्नीशी संपर्क आल्यावर जे कार्बनरूपाने शिल्लक राहतात ते सेंद्रिय पदार्थ होत. असेंद्रिय लेखन साहित्यात शिलालेख, ताम्रपट, मुन्मुद्रा यांचा समावेश होतो आणि सेंद्रिय लेखन साहित्यात प्राणीजन्य व वनस्पतीजन्य असे दोन उपप्रकार आहेत.

अ) असेंद्रिय - १. शिलालेख - पाषाणावर लेख लिहिण्यापूर्वी तो घासून गुळगुळीत करत त्यावर काळ्या शाईने किंवा खडूने मजकूर लिहून नंतर छिन्नीने तो कोरला जातो. सम्राट अशोकाचे शिलालेख हे भारतातील आज उपलब्ध असणाऱ्या लेखात सर्वात प्राचीन मानले जातात. शैलगृहांमध्ये असे शिलालेख आजही पाहायला मिळतात.

ताम्रपट

२. ताम्रपट - तांब्याच्या पत्र्यावर मजकूर लिहून नंतर तो कोरला जातो. दोन पत्र्यांवरील मजकूर एकमेकांवर घासला जाऊ नये, यासाठी पत्र्याच्या कडा किंचित आत वळवल्या जातात. पत्रे एकत्र एका तांब्याच्या कडीत घालून त्यावर मुद्रा लावतात. ताम्रपट हे प्रामुख्याने दानपत्र असतात. निरनिराळ्या राजवटींचा इतिहास समजून

प्राचीन ईजिप्तमधील हस्तलिखितांची साधने

रंग

वैदिक मंत्रांचे स्वर, समास आणि चित्र यासाठी काळ्या शाई व्यतिरिक्त काही रंगांचा उपयोग केला जात असे. ते रंग खनिजांपासून मिळवलेले असत. लाल रंगासाठी अळीता, लाख, शेंदूर, हिंगुळ, पिवळ्या रंगासाठी हरताळ, निळ्या रंगासाठी नीळ, भुऱ्या रंगासाठी

घण्यास ते उपयुक्त ठरत आहेत.

३. मृन्मुद्रा - मातीच्या मुद्रेवर मजकूर कोरून नंतर ती मुद्रा/वीट भट्टीत भाजली जाते. बौद्ध धारणीसूत्रे आणि पहिल्या शतकातील राजे दाममित्र आणि शिलवर्मन यांनी यज्ञ केल्याचे लेख मातीच्या विटांवर आहेत. मेसोपोटेमियामध्ये नद्यांच्या परदेशात अतिशय मऊ गाळ उपलब्ध आहे तेथे क्युनिफॉर्म लिपीतील कितीतरी मृन्मुद्रा सापडतात.

मृन्मुद्रा

ब) सेंद्रिय - अ) प्राणीजन्य - पार्चमेंट. पार्चमेंट म्हणजेच प्राण्याच्या आतड्यांवर दोन्ही बाजूने लिहिता येते. मध्यपूर्व आणि युरोपमध्ये याचा उपयोग केला जायचा. याचा शोध इसवी सनपूर्व १९७-१५९ मध्ये लागला. कोणत्याही प्राण्याच्या कातडीवर एकाच बाजूने लिहिलेली हस्तलिखिते मिळतात. शक्यतो आवरणासाठी याचा उपयोग होतो. प्राण्यांची हाडे, हस्तिदंत, प्राण्याचे दात यावरही लेखन केले जात असे. रोमन साम्राज्यात इसवी सन पूर्व चौथ्या शतकातील हस्तिदंतावरील लेख सापडतात. हस्तिदंताचे दोन अथवा अधिक तुकडे धातूच्या कडीत ओवून किंवा दोरा-लेदरने एकमेकांना बांधून ठेवतात. रानटी प्राण्यांच्या दातांवरही लेखन केलेले सापडते.

पाश्चिमात्य देशात लेखनासाठी प्राणीजन्य पदार्थांचा उपयोग केला आहे. भारतात याचा वापर फारसा आढळत नाही, कारण भारतातील लेखन हे धार्मिक साहित्यासंदर्भात असल्याने प्राणीजन्य पदार्थांचा उपयोग टाळला असावा. ऋचितप्रसंगी बाडांचे आवरण चामड्यापासून केलेले आढळते.

ब) वनस्पतीजन्य - यात भूर्जपत्र, ताडपत्र, कडितास, सांचिपट, पपायरस आणि कागद इत्यादींचा समावेश होतो.

भूर्जपत्र - उत्तर भारतात विशेषतः काश्मीरमध्ये यावर लिहिलेली हस्तलिखिते सापडतात. हिमालयाच्या उतारावर आढळणाऱ्या भूर्ज झाडाच्या खोडाचा वरचा कठीण थर काढून आतल्या सालाचा उपयोग लेखनासाठी केला जात असे. या सालाची एक बाजू गडद लाल रंगाची आणि दुसरी बाजू गुलाबी रंगाची असते. ही साल सावलीत वाळवून त्याचे गुलाबी रंगाच्या बाजूने दोन थर डिकाच्या सहाय्याने एकमेकांना चिटकवले जातात आणि नंतर गडद लाल रंगाच्या बाजूने लिहिण्यासाठी उपयोगात आणतात. कार्टिसस या ग्रीक ग्रंथकाराने आणि भारतीय कवी कालिदासाने भूर्जपत्राचा उल्लेख केला आहे. भूर्जपत्रावरचा सर्वात प्राचीन ग्रंथ धम्मपद हा इसवी सनाच्या दुसऱ्या-तिसऱ्या शतकात खरोष्टी लिपीत लिहिला आहे. संयुक्तागम हा इसवी सनाच्या चौथ्या शतकातला आहे.

भूर्जपत्रावरचा सर्वात प्राचीन ग्रंथ धम्मपद : पृष्ठप्रत

ताडपत्र - श्रीलंका, ब्रह्मदेश, थायलंड, दक्षिण भारत, ओरिसा आणि गुजरात-राजस्थानचा काही भाग या प्रदेशात ताडपत्रावर लेखन केले जाते. ताडवृक्षाची कोवळी पाने तोडून ती चिखलात भिजवून ठेवतात. नंतर सावलीत सुकवून हळदीच्या पाण्यात उकळवून परत

सावलीत सुकवतात. ही प्रक्रिया ते पान लिहिण्यायोग्य होईपर्यंत केली जाते. कोरणीच्या साहाय्याने त्यावर मजकूर कोरून त्यात शाई भरली जाते. गुजरात-राजस्थानमध्ये जाड कुंचल्याच्या साहाय्याने यावर लेखन करतात. बौद्ध जातकात लिहिण्यासाठी पण्ण म्हणून जो उल्लेख आहे, तो बहुधा ताडपत्रासाठीच असावा. त्रिपिटक हा ग्रंथ ताडपत्रावर लिहिला आहे, असे युआन च्वांगने म्हटले आहे. इसवी सनाच्या दुसऱ्या शतकापासून ताडपत्रावर लिहिलेले ग्रंथ आढळतात. इसवी सनाच्या सातव्या शतकात लिहिलेले ताडपत्रावर लिहिलेले ग्रंथ जपानमध्ये आहेत.

कडितास - कापडावर चिंचोक्याचे पीठ लावून त्याची शंखाने घोटाई करतात आणि नंतर त्यावर पांढऱ्या रंगाने लिहिले जाते. कर्नाटकात १४व्या शतकापासून १९व्या शतकापर्यंत हे ग्रंथ आढळतात. शृंगेरी मठात अशा हस्तलिखितांचा खूप मोठा संग्रह आहे.

सांचीपट - ईशान्य भारतात आगरू वृक्षाची साल भूर्जपत्राप्रमाणे लिहिण्यासाठी उपयोगात आणतात. त्याचा उच्चार हाँसीपट असा होतो. आसाम, त्रिपुरा, मेघालय येथे सतराव्या शतकापासूनचे सांचीपटावरचे ग्रंथ उपलब्ध आहेत.

पपायरस - ही एक प्रकारची झाडाची साल असून तिचा उपयोग इजिप्तमध्ये लेखनासाठी केलेला आढळतो.

कागद - कागदाचे हातकागद आणि यांत्रिक

कागद असे दोन प्रकार आहेत.

हातकागद - वनस्पतीची पाने, कापूस आणि जुना हातकागद, हिरडा, बेहडा हे एका हौदात लगदा होईपर्यंत भिजवून ठेवतात. तो लगदा कुटून एकजीव होईपर्यंत परत भिजवतात, नंतर चाळणीच्या साहाय्याने जमिनीला समांतर उचलून सावलीत सुकवतात आणि नंतर शंखाने घोटाई करून लिहिण्यासाठी उपयोगात आणतात.

यांत्रिक कागद - वनस्पतीची पाने, फांद्या, खोडाचे लाकूड रासायनिक पाचकांमध्ये भिजवून आवश्यकतेनुसार रंग घालून त्यावर क्लोरीन वायू सोडला जातो आणि यांत्रिक रोलरवर कागद तयार केला जातो.

अलेक्झांडरबरोबर आलेल्या निआर्कसने भारतीय लोक कापूस कुटून कागद तयार करत असल्याचे नमूद केले आहे, त्यावरून भारतीयांना हातकागद बनवण्याची कला आधीपासून अवगत होती, असे काही विद्वान मानतात, तर काही विद्वानांच्या मते कागद बनवण्याची सुरुवात चीनमध्ये इसवी सन १०५ मध्ये झाली, सातव्या शतकात कागद चीनमधून मध्य आशिया आणि इराणमध्ये पोहचला. दहाव्या शतकानंतर हे तंत्र मध्य आशियामार्गे युरोप आणि भारतात आले. भारतात साधारणतः १२व्या शतकानंतर हातकागदावरची हस्तलिखिते सापडतात. १९व्या शतकाच्या पूर्वार्धात भारतात यांत्रिक कागद बनवायला सुरुवात झाली, त्यापूर्वीचा कागद हा प्रामुख्याने हातकागदच होता.

संदर्भ : विश्वकोश

हितोपदेश

संस्कृतमधील नीतिकथांचा प्रसिद्ध ग्रंथ. पंचतंत्राचा हा बंगाली पाठ होय. बंगालचा राजा धवलचंद्र ह्याच्या आश्रयास असलेल्या नारायण पंडितांनी तो लिहिला. संस्कृत तज्ज्ञांच्या मते नारायण पंडित ११व्या किंवा १२व्या शतकात होऊन गेला असावा. इ.स.१३७३ मध्ये या ग्रंथाचे हस्तलिखित नेपाळमध्ये प्राप्त झाले. हितोपदेशाच्या आरंभीच नारायण पंडिताने पंचतंत्राचे ऋण मान्य केले आहे; तथापि यात पंचतंत्रातील कथांशिवाय काही नवीन कथा विशेषतः पंचतंत्रावरील विविध पाठात आढळणाऱ्या असून, कामंदकीय-नीतिसार या ग्रंथातील बराचसा मजकूर नारायण पंडिताने त्यात अंतर्भूत केला आहे. या ग्रंथाची निर्मिती बंगालमध्ये झाली असल्यामुळे त्यातील एका कथेत गौरीपूजेचा धर्मविधी सांगितला आहे. त्यावरून नारायण पंडितावर शाक्तधर्माचा प्रभाव असल्याचे स्पष्ट होते. हा ग्रंथ मित्रलाभ, सुहृदभेद, विग्रह आणि संधी अशा चार परिच्छेदात विभागलेला आहे. संस्कृतातील सुभाषितांचा चपखल उपयोग हे या ग्रंथाचे वैशिष्ट्य होय.

ग्रंथाच्या सुरुवातीस विष्णुशर्मा राजकुमारांना कथा सांगत आहे, असे दर्शवून पंचतंत्राविषयीची कृतज्ञता व्यक्त केली आहे. हितोपदेशातील सर्व कथा या प्राणिविश्वाच्या कथा असून, प्राणिविश्वाच्या परस्पर संवादातून मानवी जीवनाला उपयुक्त अशी नीतिमूल्ये या कथांमध्ये आढळतात. संस्कृत भाषेचे वैभव वृद्धिंगत व्हावे आणि शहाण्या वर्तणुकीचे ज्ञान प्राप्त व्हावे, हा या ग्रंथमागचा उद्देश आहे. त्याची लेखनशैली विष्णुशर्मनप्रमाणे साधी, सुबोध व आकर्षक आहे. या ग्रंथाचे पहिले भाषांतर सम्राट अकबराने अब्दुल फजलकडून करून घेतले. पुढे त्याची इंग्रजी व मराठीत अनुक्रमे भाषांतरे झाली. ख्रिस्ती धर्मप्रचारक विल्यम कॅरी आणि सर चार्ल्स विलिकन्झ हे काही इंग्रज प्रमुख अनुवादक होत. त्याचे पहिले मराठी भाषांतर मोडी लिपीत प्रसिद्ध झाले (१८१५). त्यानंतर बापूजी मार्तंड आंबेकर (१८३१), कृ. सुं. कीर्तीकर (१८८२) आणि रा. ग. बोरवणकर (१९३६) यांनी हितोपदेशाची मराठीत भाषांतरे केली आहेत.

संदर्भ : विश्वकोश

भाषा संवर्धक पुरस्कार

मराठी भाषेचा प्रचार, प्रसार आणि संवर्धन व्हावे, या उद्देशाने राज्य शासनमार्फत सन २०१५ पासून भाषा संवर्धन पुरस्कार प्रदान करण्यात येत आहे. मराठी भाषेच्या अभ्यासात मोलाचे योगदान देणाऱ्या; तसेच समाजातील विविध स्तरांपर्यंत मराठी भाषा पोहोचविणाऱ्या व्यक्ती व संस्थांचा या पुरस्काराद्वारे सन्मान करण्यात येतो.

या योजनेतर्गत राज्य शासनमार्फत दोन पुरस्कार प्रदान केले जातात. पहिला मराठी भाषा अभ्यासक पुरस्कार असून तो आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचे ज्येष्ठ भाषा वैज्ञानिक व साहित्य समीक्षक डॉ. अशोक केळकर यांच्या नावाने दिला जातो. मराठी भाषेच्या शास्त्रीय अभ्यासात, संशोधनात व समीक्षेत भरीव योगदान देणाऱ्या व्यक्तीस हा पुरस्कार प्रदान करण्यात येतो. या पुरस्काराचे स्वरूप रुपये दोन लक्ष रोख,

मानचिन्ह व मानपत्र असे आहे.

दुसरा मराठी भाषा संवर्धक पुरस्कार हा कविवर्य मंगेश पाडगावकर यांच्या नावाने प्रदान करण्यात येतो. कवितेच्या माध्यमातून, सहजसोप्या व रसपूर्ण भाषेत समाजातील आबालवृद्धांपर्यंत मराठी भाषा पोहोचविणाऱ्या व्यक्ती किंवा संस्थेच्या कार्याची दखल घेऊन हा पुरस्कार दिला जातो. या पुरस्काराचे स्वरूपही रुपये दोन लक्ष रोख, मानचिन्ह व मानपत्र असे आहे.

मराठी भाषेच्या अभ्यासाला दिशा देणारे आणि तिच्या संवर्धनासाठी समाजमन जागृत करणारे हे पुरस्कार मराठी भाषिक संस्कृतीसाठी प्रेरणादायी ठरत आहेत.

संदर्भ : शासन निर्णय दिनांक २ फेब्रुवारी २०१८

अमराठी भाषिकांसाठी उपक्रम

राज्य मराठी विकास संस्थेच्या ध्येयधोरणानुसार मराठी भाषेचा ज्ञानभाषा आणि व्यवहारभाषा म्हणून विकास करणे, हे संस्थेचे ध्येय आहे. संस्थेच्या एकूण २० उद्दिष्टांपैकी ९वे उद्दिष्ट अमराठी समाजगटांना मराठी भाषा व संस्कृती यांच्याबद्दल आस्था व रुची निर्माण व्हावी म्हणून विविध साधने विकसित करणे असे आहे. हे उद्दिष्ट साध्य करण्याच्या निमित्ताने; तसेच मराठी भाषेचा प्रचार आणि प्रसार करण्याच्या हेतूने राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई आणि जर्मन विभाग मुंबई विद्यापीठ यांच्या संयुक्त विद्यमाने अन्यभाषिकांना मराठी भाषेचे गुणवत्तापूर्ण अध्यापन-सामग्री तयार करण्याचा प्रकल्प राबवला जात आहे.

राज्य मराठी विकास संस्थेच्या सहकार्याने मुंबई विद्यापीठाचा जर्मन विभाग, 'मायमराठी' हा अमराठी भाषिकांना आधुनिक पद्धतीने मराठी शिकवणारा अभ्यासक्रम तयार केला आहे. या अभ्यासक्रमात अमराठी भाषिकांच्या गरजांचा तपशीलवार विचार करून, यासाठी आवश्यक अशी पाठ्यपुस्तके आणि अभ्यासपुस्तकेही तयार केली आहेत.

जर्मन विभाग, मुंबई विद्यापीठ यांच्याद्वारे पहिल्या पातळीचे पुस्तक १३ ऑगस्ट २०१४ रोजी प्रकाशित झाले आहे. या अभ्यासक्रमात अमराठी भाषिकांच्या गरजांचा तपशीलवार विचार करून यासाठी आवश्यक अशी पाठ्यपुस्तके आणि अभ्यासपुस्तकेही तयार केली आहेत.

पातळी २, ३, ४, ५, ६ अभ्यासक्रमही तयार आहेत. (अभ्यासपुस्तक, पाठ्यपुस्तक आणि शब्दसंग्रह)

लघु अभ्यासक्रमांतर्गत, परिचारिकांसाठी मराठी, शिक्षा आणि टॅक्सीचालकांसाठी मराठी, बँक कर्मचाऱ्यांसाठी मराठी, शासकीय मराठी अशा अभ्यासक्रमांचीही पुस्तके तयार आहेत. ही सर्व सामग्री मुक्तस्वरूपात उपलब्ध करण्यात येत आहे.

राज्य मराठी विकास संस्थेने यशस्वीपणे राबवलेले अन्यभाषिकांसाठीचे मराठी भाषेचे वर्ग पुढीलप्रमाणे आहेत.

अ - सन २०१५ मध्ये राज्य मराठी विकास संस्थेने मुंबई रेल्वे विकास कॉर्पोरेशन, चर्चगेट, मुंबई यांच्या कार्यालयातील १०० अन्यभाषिक अधिकारी आणि कर्मचारी यांना मराठी भाषेचे प्रशिक्षण दिले आहे. या प्रशिक्षणवर्गास उत्तम प्रतिसाद मिळाला होता.

ब - सन २०१६ मध्ये राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई विद्यापीठ आणि तेल-अविव विद्यापीठ, इस्त्रायल यांच्यात झालेल्या करारानुसार तेल-अविव विद्यापीठात अन्यभाषकांसाठी मराठीचा वर्ग आयोजित केला होता. २८-५५ वयोगटातील काही विद्यार्थी बेने इस्त्रायली, तर काही मूळचे इस्त्रायली होते. यात विद्यार्थी, लेखक, चित्रकार, व्यावसायिक, पेशेवर, गायक अशा एकूण २२ विद्यार्थ्यांनी प्रवेश घेतला होता. परदेशातही मराठी भाषेचा वर्ग यशस्वीपणे राबवला.

क - सन २०१९ मध्ये राज्य मराठी विकास संस्थेने तमिळ विद्यापीठ, तंजावूर येथे अन्यभाषिक विद्यार्थ्यांसाठी मराठीचा वर्ग आयोजित केला होता. पीएच.डी. आणि एम.फील करणाऱ्या ३८ विद्यार्थ्यांनी या वर्गास प्रवेश घेतला होता. या वर्गाचे वैशिष्ट्य म्हणजे या विद्यार्थ्यांना देवनागरी लिपी येत नव्हती. अशा विद्यार्थ्यांना मराठी शिकविणे आव्हानच होते, परंतु हा वर्गही यशस्वीपणे राबवला.

अमराठी भाषिकांना अध्यापन करणाऱ्या शिक्षकांसाठी शिक्षक प्रशिक्षण वर्गाचे आयोजन करण्यात येते.

सन २०१६ ते सन २०१९ या कालावधीत राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई आणि जर्मन विभाग, मुंबई विद्यापीठ यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित केलेल्या शिक्षक प्रशिक्षण वर्गात ३६ विद्यार्थी सहभागी झाले होते.

सन २०२० मध्ये राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई आणि जर्मन विभाग, मुंबई विद्यापीठ यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित केलेल्या ऑनलाइन शिक्षक प्रशिक्षण वर्गात ८२ विद्यार्थी सहभागी झाले होते.

मराठी विद्यार्थ्यांना अध्यापन करणे आणि अमराठी भाषिक विद्यार्थ्यांना अध्यापन करणे यात फरक आहे. म्हणून या शिक्षक प्रशिक्षणवर्गात पुढील बाबींचे अध्यापन केले जाते. पाठनियोजन कसे करावे, प्रत्यक्ष पाठ सादरीकरण, डिजिटल साधने, विविध भाषिक खेळ, प्रशिक्षणाधीचे पाठ सादरीकरण.

श्रमिकांसाठी मराठी

अमराठी (साक्षर/निरक्षर) श्रमिकांना संवादात्मक (मौखिक) मराठीचे प्रशिक्षण

संस्थेच्या घटनेतील उद्दिष्ट्य क्र. ०९ (अमराठी समाजघटकांना मराठी भाषा व संस्कृती यांच्याबद्दल आस्था व रुची निर्माण व्हावी, म्हणून विविध साधने विकसित करणे.) यानुसार 'अमराठी (साक्षर/निरक्षर) श्रमिकांना संवादात्मक (मौखिक) मराठीचे प्रशिक्षण' हा प्रकल्प जर्मन विभाग, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई यांच्याद्वारे राबविण्यात आला.

सदर प्रकल्पांतर्गत अमराठी श्रमिकांना संवादात्मक पद्धतीने मराठी शिकवण्यासाठी एकसमान अभ्यासक्रम तयार करण्यात आला असून, त्याची पीडीएफ प्रत व स्रोतधारिका क्रिएटिव्ह कॉमन्स अ‍ॅट्रिब्युशन शेअर अलाइक (<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>) या मुक्त (फ्री अ‍ॅण्ड ओपन सोर्स) या परवान्यांतर्गत मुक्तस्वरूपात उपलब्ध करून देण्यात येत आहे.

संदर्भ : मराठी भाषा विभाग, माहिती पुस्तिका.

संत तुकडोजी महाराज

राजास जी महाली, सौख्ये कधी मिळाली
ती सर्व प्राप्त झाली, या झोपडीत माझ्या ॥१॥
भूमीवरी पडावे, ताऱ्यांकडे पहावे
प्रभुनाम नित्य गावे, या झोपडीत माझ्या ॥२॥
पहारे आणि तिजोऱ्या, त्यातूनी होती चोऱ्या
दारास नाही दोऱ्या, या झोपडीत माझ्या ॥३॥
जाता तया महाला, 'मज्जाव' शब्द आला
भिती न यावयाला, या झोपडीत माझ्या ॥४॥
महाली मऊ बिछाने, कंदील शामदाने
आम्हा जमीन माने, या झोपडीत माझ्या ॥५॥
येता तरी सुखे या, जाता तरी सुखे जा
कोणावरी न बोजा, या झोपडीत माझ्या ॥६॥
पाहून सौख्य माझे, देवेंद्र तोही लाजे
शांती सदा विराजे, या झोपडीत माझ्या ॥७॥
'तुकड्या' मती करावी, पायी तुझ्या नमावी
मूर्ती तुझी राहावी, या झोपडीत माझ्या ॥८॥

संत एकनाथ अभंग

ॐ नमो सदगुरुनिर्गुणा । पार नाहीं तंव गुणा ।
बसोनि माझिया रसना । हरिगुणा वर्णवीं ॥१॥
हरिगुण विशाळ पावन । वदवीं तूं कृपा करून ।
मी मूढमती दीन । म्हणोनि कींव भाकितसें ॥२॥
तुमचा प्रसाद जाहलिया पूर्ण । हरिगुण वर्णोन मी जाण ।
एका वंदितसें चरण । सदगुरुचें आदरें ॥३॥

संत सावतामाळी

कांदा, मुळा, भाजी । अवधी विठाबाई माझी ॥
लसूण, मिरची, कोथिंबीरी ।
अवघा झाला माझा हरी ॥
ऊस गाजर रताळू,
अवघा झालासे गोपाळू ॥
मोट, नाडा, विहीर, दोरी ।
अवधी व्यापली पंढरी ॥
सावता म्हणे केला मळा । विठ्ठल पायी गोविला गळा ॥

संत ज्ञानेश्वर

रुप पाहतां लोचनीं ।
सुख जालें वो साजणी ॥१॥
तो हा विठ्ठल बरवा ।
तो हा माधव बरवा ॥१॥
बहुता सकृतांची जोडी ।
म्हणुनि विठ्ठलीं आवडी ॥२॥
सर्व सुखाचें आगरू ।
बापरखुमादेविवरू ॥३॥

विकसित महाराष्ट्र २०४७ – मराठी भाषा विभाग

ध्येय : संस्कृती व ज्ञान यासाठी मराठीला आधुनिक, सर्वसमावेशक भाषा म्हणून सक्षम करणे.

(२०२९)	(२०३५)	(२०४७)
<ul style="list-style-type: none"> ● कृत्रिम बुद्धिमत्तेवर आधारित (एआय) मराठी बृहत शब्दकोश प्रसिद्ध करणे. (२०२७) ● मराठीतील ५०० साहित्यकृतींचा ५० भाषांमध्ये अनुवादित करणे आणि या भाषांमधील साहित्यकृतींचा मराठी भाषेत अनुवाद करणे.	<ul style="list-style-type: none"> ● १०८ अब्ज शब्दांचा शब्दसंग्रह, ३००० मराठी अभिजात साहित्य आणि ३००० परदेशी साहित्यकृतींचा अनुवाद करणे. ● दुर्मीळ मराठी हस्तलिखितांचे व पुराभिलेखीय दस्तऐवजांचे १०० टक्के डिजिटायझेशन करणे व अनुवाद करणे.	<ul style="list-style-type: none"> ● परदेशस्थ समुदाय असलेल्या ७२ देशांमध्ये मराठी घरे कार्यान्वित करणे.

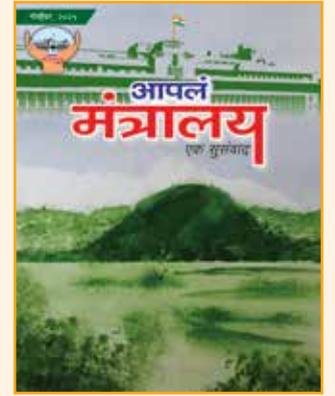
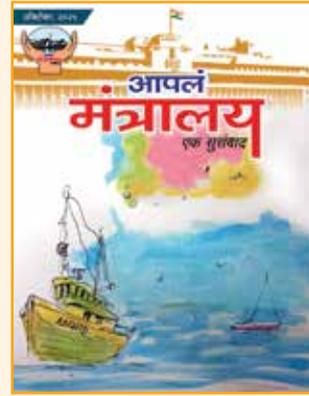
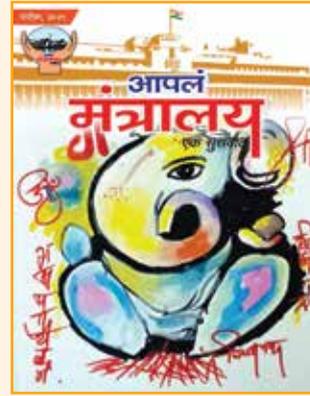
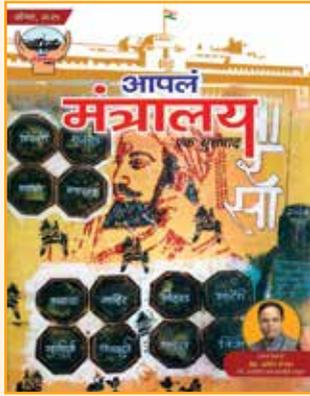
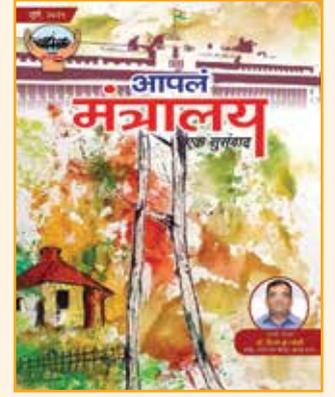
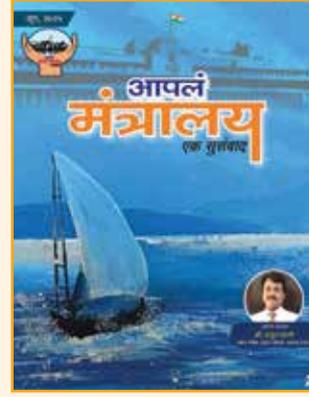
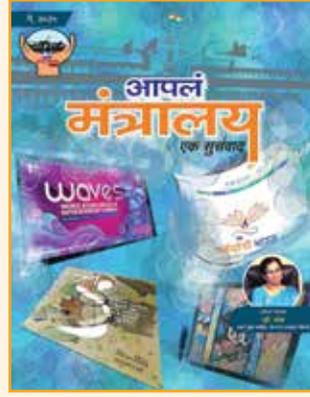
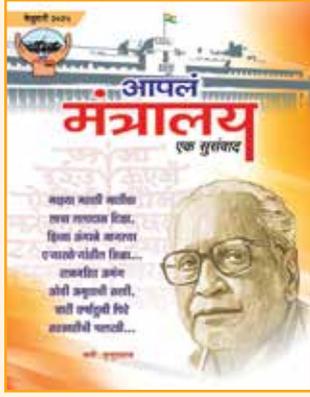
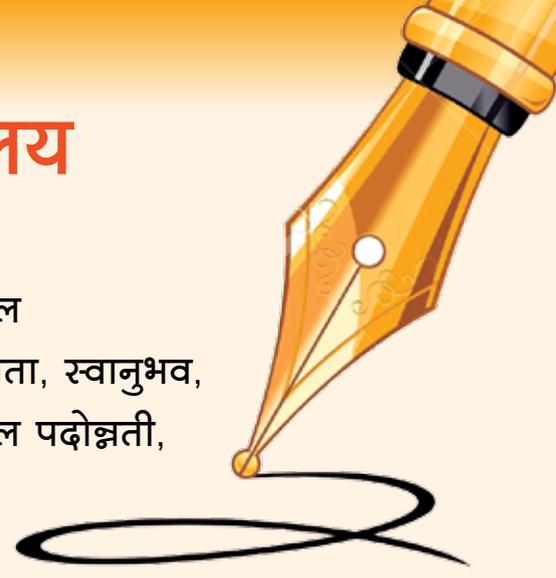

मराठी भाषा : रोजगाराच्या संधी

१	स्पर्धा परीक्षा	केंद्रीय लोकसेवा आयोगाच्या परीक्षेमध्ये मराठी हा ऐच्छिक विषय घेऊन परीक्षा देता येते. तसेच महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग, जिल्हा निवड मंडळ, आयबीपीएस, टीसीएस इत्यादींमार्फत घेण्यात येणाऱ्या वर्ग १ ते वर्ग ३ च्या सेवर्गातील सर्व पदांसाठी मराठी विषय अनिवार्य.
२	प्रशासन	सर्व शासकीय कार्यालये, मंत्रालयीन विभाग, महाराष्ट्र विधानमंडळ सचिवालय, शासकीय मुद्रणालय, स्थानिक स्वराज्य संस्था यांसारख्या शासकीय सेवांमध्ये मराठी टंकलेखक, मराठी लघुलेखक, मुद्रितशोधक म्हणून काम करण्याची संधी.
३	पत्रकारिता	बातमीदार, पत्रकार, अग्रलेख लेखक, वृत्तसंपादक, कार्यकारी संपादक, विभागीय संपादक, स्तंभलेखक, जाहिरात लेखन, मुद्रितशोधक, टंकलेखक, चित्रपट व नाथ समीक्षक, क्रीडा वृत्तलेखक, शोध पत्रकारिता.
४	आकाशवाणी व दूरदर्शन	निवेदक, वृत्तनिवेदक, रेडिओ जॉकी, कार्यक्रम व्यवस्थापक, प्रकट वाचक, मुलाखतकार, बातमी लेखक, बातमी संपादक, नभोनाट्य लेखक, संपादक, जाहिरात लेखक, संवाद लेखक, पटकथा लेखक, मालिका लेखक, जाहिरात दिग्दर्शक.
५	चित्रपट निर्मिती	चित्रपट कथा लेखक, पटकथा लेखक, गीतकार, दिग्दर्शक, निर्माता, प्रसिद्धीप्रमुख, व्यवस्थापक, डबिंग, आवाज कलाकार (व्हॉइस आर्टिस्ट), ऑनिमेशन पट.
६	नाट्यक्षेत्र	नाट्य लेखक, निर्माता, दिग्दर्शक, नेपथ्यकार, प्रकाश संयोजक ध्वनी संयोजक, प्रयोग व्यवस्थापक
७	जाहिरात	जाहिरात लेखक, जाहिरात डिझायनर, जाहिरात संकलक, जाहिरात दिग्दर्शक, छायाचित्रकार, जाहिरात संयोजक.
८	लेखन व प्रकाशन क्षेत्र	कविता, कथा, कादंबरी, नाट्य, एकांकिका, ललित लेखन, नियतकालिके, दिवाळी अंक, स्पर्धा परीक्षांची पुस्तके इत्यादींचे लेखन, प्रकाशन, निर्मिती, संपादन आणि वितरण इत्यादींच्या संधी.
९	भाषांतर क्षेत्र	लोकसभा व राज्यसभा सचिवालय, महाराष्ट्र विधानमंडळ सचिवालय, सर्वोच्च न्यायालय व उच्च न्यायालय, भाषा संचालनालय, कृषि आयुक्तालय यांसारख्या शासकीय सेवांमध्ये; तसेच साहित्य, चित्रपट, विज्ञान, वैद्यक, शोध निबंध, दूरदर्शन व आकाशवाणीवरील जाहिराती, दूरदर्शन मालिका, कंपन्यांच्या उत्पादनाची माहिती पत्रके इत्यादी क्षेत्रांमध्ये अनुवादक, दुभाषी, फ्रिलान्सर यांच्या संधी.
१०	व्यावसायिक सेवा क्षेत्र	सूत्रसंचालन, चर्चा समन्वयक, निवेदक, मुलाखतकार, जनसंपर्क अधिकारी, दुभाषी, पर्यटन मार्गदर्शक (गाईड), खासगी शिकवणी घेणारे खास शिक्षक (Tutor), खासगी टंकलेखक, लघुलेखक.
११	शिक्षण क्षेत्र	प्राथमिक, माध्यमिक शाळा, कनिष्ठ महाविद्यालये, पदवी व पदव्युत्तर महाविद्यालये, विद्यापीठे, अध्यापक विद्यालये, शिक्षणशास्त्र महाविद्यालये, जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था, शारीरिक शिक्षण महाविद्यालये, कला महाविद्यालय, संगीत महाविद्यालय यांमध्ये शिक्षक, प्राध्यापक, अध्यापक, अधिव्याख्याता, क्रीडा शिक्षक, कला शिक्षक, संगीत शिक्षक इत्यादी संधी.
१२	इलेक्ट्रॉनिक माध्यम	रिपोर्टर, न्यूज एडिटर, न्यूज करस्पॉन्डंट, सीनियर कॉरस्पॉन्डंट, वेब डिझायनर, ब्लॉग राईटर, विकिपीडिया राईटर, ऑनिमेशन ग्राफिक्स, डिझायनिंग, मोशन ग्राफिक आर्टिस्ट, व्हीएफएक्स तंत्रज्ञान, ॲप डिझायनर, यु-ट्यूबवरील वेगवेगळ्या विषयांवरील मराठी वाहिऱ्या, अमराठी भाषिकांसाठी ऑनलाइन मराठी प्रशिक्षण व्यासपीठे.

लिहिते व्हा... आपलं मंत्रालय

माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालयनिर्मित 'आपलं मंत्रालय' (डिजिटल आवृत्ती) तयार करण्याचे नियोजित आहे. मंत्रालयातील विविध विभागांचे अधिकारी-कर्मचारी यांनी आपल्या कथा, कविता, स्वानुभव, पाककला, भ्रमंती, व्यंगचित्रे, विशेष छायाचित्रे; तसेच विभागातील पदोन्नती, निवृत्ती याबद्दल 'आपलं मंत्रालय' या गृहपत्रिकेसाठी लेखन साहित्य (युनिकोड वर्ड फाईल स्वरूपात) खालील दिलेल्या ई-मेलवर पाठवावेत.

आपलं मंत्रालय

प्रकाशने शाखा, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, १७ वा मजला, नवीन प्रशासकीय भवन, मंत्रालय, मुंबई. ई-मेल : aaplemantralay@gmail.com

Visit: www.mahasamvad.in | Follow Us: [/MahaDGIPR](https://www.facebook.com/MahaDGIPR)

Like Us: [/MahaDGIPR](https://www.facebook.com/MahaDGIPR) | Subscribe Us: [YouTube](https://www.youtube.com/MahaDGIPR) [Instagram](https://www.instagram.com/MahaDGIPR) [e](https://www.linkedin.com/MahaDGIPR) [/MaharashtraDGIPR](https://www.facebook.com/MahaDGIPR)